

ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો.

કિશ્મત એક રૂપીઓ.

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાખિટ વિભાગ]

અનુક્રમાક ૧૧૧૩૪ વર્ગિક

પુસ્તકનુ નામ ગુજરાતી સ્ત્રીવિજ્ઞાન

મી. ૧૯૨૩ સંસ્કૃત

વિષય ૧ - ૯૧

મરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ગ્રંથમાળા નં ૧૮.

ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો.

કર્તા

કૃષ્ણલ્લાલ મોહનલાલ ઝવેરી,

એમ. એ, એલએલ. બી, મુખ્યાર્થ ને પી

હયાવી પ્રસિદ્ધ કરનાર,

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી

હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, બી. એ,

આસિ સેક્રેટરી, અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી

પ્રત ૧૫૦૦

સને ૧૯૨૩

સ વત્ ૧૯૭૯

કિંમત રૂ. એક.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
મદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ
૧૯૯૩

શ્રી “ જ્ઞાનમન્દિર ” પ્રિન્ટીંગ પ્રેસમાં સકરશય અમૃતરાયે છાપ્યું
રાયપુર, વાઘેશ્વરીની યોજના,
અમદાવાદ

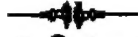
કરસનદાસ મૂળજી સ્મારક ગ્રંથમાળાનો

ઉપોદ્ધાત.

સ્વર્ગવાસી કરસનદાસ મૂળજી સામાજિક સુધારાના એક આગેવાન હતા. ઉચ્છાદમાં પ્રવાસ કરીને આવ્યા પછી કાઠિયાવાડમાં તેમને સરકારી નોકરી મળી હતી તે ધ સ ૧૮૭૧ માં ગુજરાત પછી તેમની સ્વદેશસેવાની આદગીરી રાખવા કાઠિયાવાડમાં એક રૂ. ૩૪૮૫)નું થયું હતું તે ધ સ-૧૮૮૩માં સોસાયટીને એવી સરતે સોંપવામાં આવ્યું છે કે તેના વ્યાજમાથી તેમને નામે પુસ્તકો રચાવવા તથા છપાવવા આ રૂ. ૩૪૮૫)ની નોટા સોસાયટી હસ્તક છે આજ સુધીમાં આ રૂ. ૩૪૮૫)ની નોટા પ્રમાણે પુસ્તકો પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે —

૧ પ્રાણીવર્ણન ભાગ ૧ હો .	૦—૮—૦
૨ " ભાગ ૨ જો .	૦—૮—૦
૩ " ભાગ ૩ જો ...	૦—૮—૦
૪ મહાન આશ્વેડન ચરિત્ર	૦—૫—૦
૫ વનસ્પતિશાસ્ત્રના મૂળતત્ત્વ ..	૦—૬—૦
૬ અનેક વિધાના મૂળતત્ત્વ .	૧—૦—૦
૭ સર વિલિયમ વેલેસ .	૦—૨—૦
૮ ઉદ્યોગી પુરુષો (બીજી આવૃત્તિ) .	૦—૪—૦
૯ ધર્મનીતિ .	૦—૭—૦
૧૦ ન્યાયશાસ્ત્ર .. .	૦—૧૨—૦
૧૧ સ્વાતંત્ર્ય ..	૧—૦—૦
૧૨ શિક્ષણ સૂત્ર ...	૦—૨—૦
૧૩ ઈશ્વરચક્ર વિદ્યાસાગર (બીજી આવૃત્તિ ,	૦—૮—૦
૧૪ રાજા રામમોહનરાયનું જીવન ચરિત્ર .	૧—૦—૦
૧૫ સામાજિક સેવાના સન્માર્ગ ..	૦—૧૨—૦
૧૬ મહાભારતની સમાલોચના ...	૦—૧૨—૦
૧૭ સુખ અને શાન્તિ . .	૦—૧૨—૦
૧૮ ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો ...	૧—૦—૦

પ્રસ્તાવના.

“ માઇલસ્ટોન્સ ઇન ગુજરાતી લિટરેચર ”નું પુસ્તક સન ૧૯૧૪માં બહાર પડ્યા પછી થોડે વખતે મારા બાણેજ બાઇ રામલાલ નવનીતલાલે મારી રજા લઇ તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાતર કરી રાખેલું, પણ એને કાસ, આલજીયર્સ વગેરે પ્રેસોમાં જવું પડ્યું તેથી તે પ્રસિદ્ધ થઇ શક્યું નહિ. દરમ્યાન ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ તેનું ભાષાતર કરાવવા દુરાવ ક્યોં અને મને તે કામ સોંપવામાં આવ્યું. બાઇ રામલાલે કરેલું ભાષાતર મારા વડિલ બાઇ મુરબ્બી મોતીબાઇ જેમણે મને અગ્રેજી પુસ્તક લખવામાં પણ મદદ કરેલી તેમની મારફતે તપાસાવ્યું, અને પછી હું પણ જેઈ ગયો. મને તેના કેટલાક ભાગ પમદ ન પડવાથી તે ફરીથી બાઇ રામલાલ પાસે લખાવ્યા તે બાદ એ આખું ભાષાતર અસલ સાથે હું મેળવી ગયો, ને તેમાં ઘણા સુધારાવધારા કરી લગભગ નવા જેવું બનાવ્યું. પ્રેસમાં છપાતા પૂરૂં તપાસતી વખતે રા. બાઇ હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખને સૂચના કરી હતી કે તેમણે ભાષાતરને અસલ સાથે સરખાવી કોઇ ખામી રહી ગઈ હોય તો તે તરફ માઈ ધ્યાન ખેંચવું, તે મુજબ પ્રસંગવશાત્ તેમણે ક્યું છે, ને બદલ તેમને આભાર મોનું છું. છેલ્લા પૂરૂં તપાસતી વખતે મેં પણ થોડો વધારે સુધારાવધારો કર્યો છે, છતાં જુલો રહી ગઈ હશે, એમ માઈ માનવું છે, એ જુલો બદલ વાચકની દરમુજર ચાહુ છું.

સુ બાઇ }
તારીખ ૫ મી જુલાઇ ૧૯૨૩ } કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

મૂળગ્રંથની પ્રસ્તાવના.

કંગ્રેજી ભાષામાં આવું એક પણ પુસ્તક નહીં હોવાથી, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખવાની સૂચના અને માગ મિત્ર મી ડોનાલ્ડ, જેઓ આપણા સાહિત્યમાં ઘણો રસ લે છે, તેમણે કરી મૂળ વિચાર તો પ્રાચીન તેમજ અર્વાચીન અને યુગનો સમાવેશ એકજ પુસ્તકમાં કરવાનો હતો, પરંતુ લખવાનું કામ જેમ જેમ આગળ ચાલતું ગયું તેમ તેમ વિષયની વિશાળતા પણ અને દેખાતી ગઈ, અને જેમ અને તેમ દૂર કામા સમાવવાનો પ્રયત્ન કર્યા છતાં પણ મારા મૂળ વિચાર પ્રમાણે એક જ ગ્રંથમાં બંને યુગનો સમાવેશ થઈ શક્યો નહીં, ને તેથી વર્તમાન યુગને ખીજ ગ્રંથપર મુલતવી રાખવો પડ્યો છે. ન્યાયની અદાલતના કામકાજના દબાણમાથી થોડો થોડો સમય કુરસડનો કાઠી આ પુસ્તક લખવામાં આવેલું હોવાથી સમયના અમાવે એમાં રહી ગયલી ખામી મારી જાણ બહાર નથી.

ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યના પ્રમાણભૂત મનાતા મારા મિત્ર રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દીવેડીઆ, બી એ, અને મારા વડિલ અંધુ રા મોતીલાલ જેમનો આપણા સાહિત્યનો અભ્યાસ ઘણો સૂક્ષ્મ અને વિશાળ છે, તેઓને પુસ્તક લખીને બતાવવામાં આવ્યું હતું અને તેઓએ એમાં ઘણા અર્થસૂચક સુધારા સૂચવ્યા હતા વળી ભરૂચના આ પ્રે મીશનવાળા રેવ. મી. જોન્સન, બી એ, એ અને મી ડોનાલ્ડે આ પુસ્તકની ચોજના અને ભાષામાં ઘણા કીમતી સુધારા સૂચવીને સહાય આપી છે. મી ડોનાલ્ડે તો વળી પુસ્તક લખવાના હેતુ રૂપ “જે બોલ” લખવા તરફી લીધી છે આ સર્વનો હું ઘણો ઋણી છું.

ગુજરાત, કાઠીઆવાડની બહાર પણ આ ગ્રંથ ઉપયોગમાં આવી શકે તે હેતુથી અને બાલબોધ લિપિ હિંદુસ્તાનમાં બધે ચાલુ હોવાથી ગુજરાતીને સ્થાને બાલબોધ લિપિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે.

કવિ દ્વારામની છમી માટે ભાઈ મણીલાલ ઇચ્છારામ દેસાઈ બી એ, નો હું આભારી છું.

મુંબઈ.
સપ્ટેમ્બર ૧૯૧૪

}

કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.

“ બે બોસ.”

યુરોપીય પડિતોએ પહેલ કરીજ સંસ્કૃત સાહિત્યનો ઇતિહાસ લખ્યો છે વેબર, મેક્સમ્યુલર, મેકડોનલ આદિએ સંસ્કૃત સાહિત્યના બહારો ખુલા કર્યા છે, પરંતુ પ્રચલિત દેશી ભાષાઓના સાહિત્ય પ્રતિ લક્ષ અપાયું નથી જગાળી સાહિત્યનો ઇતિહાસ જગાળીએને હાથે જ લખાયો છે પરંતુ ગુજરાતી સાહિત્યપર ઘણું જ ઓછું લક્ષ અપાયું છે, ને તેમા પણ ઈંગ્રેજી ભાષામા તો એ સાહિત્ય વિશે ઘણી જ અપૂર્ણ માહિતી મળી શકે છે. પોતે જે લોકો સાથે રહીને કામ કરે છે તેમના હૃદય ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરનાર યુરોપીય જિજ્ઞાસુ તેમના લોક પ્રચલિત સાહિત્ય વિશે માહિતી મેળવવા ઇચ્છે એ સ્વાભાવિક છે તેવાઓને આ પુસ્તક ઘણું સહાયરૂપ થઈ પડશે એમ હું માનું છું આવા પુસ્તકને અભાવે પોતાના સાહિત્યથી અજાણ રહેલા પરંતુ કેળવાયલા ગુજરાતીઓ પણ આ પુસ્તકનો ઉપયોગ કરશે. આમા લગભગ સાડા પાંચ શતકનો ઇતિહાસ છે અને ગયા શતકમા પશ્ચિમના જ્ઞાન અને વિચાર-બહારમાથી ગુજરાતી લેખકોએ પોતાના સાહિત્ય માટે થોડું થોડું લેવા માડ્યું તે સમય સૂધીનો અહેવાલ છે આ ઇતિહાસ વાચતા માલમ પડશે કે જો કે ગુજરાતી સાહિત્ય એ સંસ્કૃત સાહિત્યની આખી પ્રતિકૃતિ છે, અને તેમા સંસ્કૃત સાહિત્યના અગાધ બહારનો અંશ માત્ર લેવામા આવ્યો છે. મુખ્યત્વે વીરરસ કાવ્યો ને પુરાણોનો જ ઉપયોગ કરવામા આવ્યો છે. સાહિત્યના કેટલાક અંગો, જેવા કે નાટકાદિ જે સંસ્કૃતમા પૂર્ણરીતે વિકાસ પામ્યા છે તે તેમની તે લોકપ્રિય થયા હશે એવી ધારણા રહે, છતાં તેને ગુજરાતી સાહિત્યમાં સ્થાન મળ્યું નથી.

ગુજરાતમાં મુસલમાની રાજ્ય હતું તેનો વિચાર કરતા તો અરબી અને ફારસી સાહિત્યનો ઉપયોગ કરવામાં નથી આવ્યો એ જરા વિચિત્ર લાગશે ખીજી એક વિચિત્રતા એ છે કે જો કે ઘણા મુસલમાનોની માતૃ-ભાષા ગુજરાતી છે છતાં આટલા લાંબા સમયમાં એક પણ મુસલમાન લેખક દેખાતો નથી, જો કે એક પારસી લેખક વિષે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓની કાવ્યકૃતિઓને રચાયી રચાન મળ્યું છે એ વાત યુરોપીયનોને જરા આશ્ચર્યમાં નાખે છે

આ પુસ્તકના અત સમય સુધીમાં તો જેને ગદ્ય કહી શકાય એવું ગદ્ય તો લખાયું જ નથી. બોધાત્મક અને તત્ત્વજ્ઞાનના પુસ્તકો પણ કવિતામાં લખાયાં છે. આ ગદ્યલેખનની રૂઢિને અભાવે લેખકોપર કાઠક સંકુચિત અસર થઈ હશે, પરંતુ આ વિષયમાં ગુજરાતી લેખકો, સંસ્કૃત લેખકો, જેમણે કાયદા, બ્રાહ્મરશ્ત્ર અને ગણિત પણ કવિતામાં લખ્યા છે, તેમને પગથે ચાલ્યા છે.

આ પુસ્તક અપૂર્ણ છે, પરંતુ એવી આશા રાખી શકીએ કે ઓગણીસમા શતકના આરંભ કાળ સુધીના આ ગુજરાતી સાહિત્યના ઇતિહાસને કેવો સત્કાર મળે છે, તે જોઈ આજ દિન સુધીનો ઇતિહાસ લખવા લેખક પ્રેરાશે. જે ભાષાનો વપરાશ લગભગ એક કરોડ માણસની વસ્તીમાં છે તે ભાષાને સાહિત્ય તો હોવું જોઈએ, અને ગુજરાતના કેળવાયલા વર્ગનો એ ધર્મ છે કે તેમણે ભાષાને સુધારવી ને સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવું, કારણ આ કરોડ માણસોને તથા તેમની ભાવિ પ્રજાને સમૃદ્ધ કરી ઉચ્ચ ક્ષેત્રોએ લઈ જવા દેશીભાષા એજ શિક્ષણનું સાધન છે. અર્વાચીન સમયનું જ્ઞાન ઇંગ્રેજી ભાષા

દ્વારા જે કેળવાયલા ગુજરાતીઓએ સંપાદન કર્યું છે તેમણે આ જ્ઞાનના ભંડાર, પોતાના ઓછા ભાગ્યશાળી બહેનો સમક્ષ, ગુજરાતી ભાષામાં મૂકવા પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, પરંતુ આ તો એમના કર્તવ્યતુ એક અગ ચયુ ગુજરાતી લેખકોએ ગુજર પ્રજાના આદર્શને પ્રસિદ્ધિ આપવી જોઈએ અને ગુજર પ્રજાના જે અભિલાષ ઉતરતે સ્થાને હોય તેને પ્રયત્ન કરી ઉચ્ચ કોટીએ લાવવા જોઈએ સ્વાર્થી અને યુશ્માતપોરોને નાટકો, નવલકથાઓ ને માર્મિક હાસ્યમય કૃતિઓથી ઉઘાડા પાડવા જોઈએ ગુજરાતીઓ સમક્ષ ઉચ્ચ ચારિત્રના દર્શાવો મૂકવા જોઈએ કે જેથી યુવાન વર્ગ ઉચ્ચ જીવન ગાળવાને પ્રેરાય પોતાના દેશી ભાષાઓને આ માર્ગે જ ગુજરાતી લેખકો ઓર્શીગણુ કરી શકશે

એ. કે. ડાનાદક.

સાંકળિયુ.

પ્રકરણ ૧ છુ—હિપોદ્ધાત—	.	પૃષ્ઠ ૧ થી ૧૫
„ ૨ જી—પ્રાચીન જૈનસાહિત્ય ને ભાષાસ્વરૂપ	.	૧૬ થી ૨૨
„ ૩ જી—ભક્તિમાર્ગ ને પદરમા શ્લોકના કવિઓ	..	૨૩ થી ૪૪
„ ૪ થુ—સોળમા શ્લોકના કવિઓ		૪૫ ૪૬
„ ૫ મુ—સત્તરમા શ્લોકના કવિઓ	...	૪૭ થી ૧૨૧
„ ૬ ડું—અઠારમા શ્લોકના કવિઓ	..	. ૧૨૨ થી ૧૪૧
„ ૭ મુ—ઓગણીસમા શ્લોકના પ્રથમાર્ધમા		
અગેલા કવિઓ૧૪૨ થી ૨૦૯
„ ૮ મુ—ઠાઠિઆવાડી તલપદ સાહિત્ય...	..	૨૧૦ થી ૨૨૧
અથોની વાદી—	૨૨૨-૨૩
નોંધ	૨૨૪
સંચિપત્ર	. . .	૨૨૫-૨૩૫

ગુજરાતી સાહિત્યના માર્ગસૂચક સ્તંભો.

પ્રકરણ ૧ લું.

ઉપોદ્ધાત:

ગુજરાતી એ પશ્ચિમ હિંદના લગભગ એક કરોડ માણસની માતૃ-ભાષા છે. હિંદી, પંજાબી, બંગાળી અને મરાઠી પછીનું રથાન એનું છે. એકલા હિંદુઓ જ નહીં પણ પાસ્તીઓ અને મુસલમાનો પણ આ ભાષા બોલે છે, અને સેંકડો વર્ષથી ધર્મે ભિન્ન પણ એક ભાષા બોલતી આ ત્રણે ક્રમને ગુજરાતી ભાષા, વિચાર અને વાણીનું સાધન થઈ પડી છે.

બુદ્ધિગણવિદ્યાની દૃષ્ટિએ જો કે ગુજરાત ને કાઠીઆવાડ એ બે જુદા પ્રાંત છે, પરંતુ એકબીજાથી થોડે થોડે અંતરે વસનારાઓની ભાષામા જે પ્રાતિકભેદ મળી આવે છે તે ન લેખવીએ તો ગુજરાત અને કાઠીઆવાડની વચ્ચે, લક્ષણ અને જાતિથી તો ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ એક જ ગણાય.

ગુજરાત ગુજરાતી ભૂમિ છે ગુજરાતે શ્વેત દ્રુણી સાથે સંબંધ ધરાવનારા અને કદાચ એક જ વંશના પર મુલકથી અહીં ઐતિહાસિક નોંધ આવીને વસનારા હોય એમ વિન્સેન્ટ રિમથ ધારે છે. એમણે રજપુતાનામા વિશાળ રાજ્ય રચાણુ આણુથી પચાસેક માધ્યલને અંતરે આવેલું ભિન્નમાલ અથવા શ્રીમાલ, એ રાજ્યની

રાજધાની હતું નવમા સૈકાની શરૂઆતમા દેનોજનુ રાજ્ય જીતનાર ભરચનુ નાનુ ગુજ્જ રાજ્ય, આ મહાન રાજ્યની શાખા હતું * સામાન્યતઃ આ રાજ્યને ગુજરાત અથવા ઉત્તર ગુજરાતને રજપુતાના કહેતા અને એ પ્રદેશનો દક્ષિણ ભાગ લાટ^૧ અથવા દક્ષિણ ગુજરાત^૨ કહેવાતો. સીથીઅન અથવા કાઠી લોકોનો મુલક-કાઠીઆવાડ-અસલ સૌરાષ્ટ્ર^૩-અથવા આનર્તને નામે ઓળખાતો યુરોપીઅનોએ લખેલા લેખોમાં સૌથી પ્રથમ નોંધ ઇ સ પૂર્વે ૧૫૫-૫૩ ને સુમારે મેનન્દરે આ પ્રાત જીત્યો તેની છે. ગિરનારના શિલાલેખમાના અશોકના ઇ સ પૂ ૨૪૦ ના તથા શક ક્ષત્રપ રૂદ્રમનના ઇ સ ૧૫૦ ના શાસનોપરથી અને અશોકના પૂર્વજ ચદ્રગુપ્તના ઇરાની સુઆ તુસરપે બધાવેલા સુદર્શન^૪ સરોવરપરથી હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસમા કાઠીઆવાડને અગત્યનુ સ્થાન મળેલુ દેખાય છે. “અપર નેટ્રાર્ટીસ” નદીની ઉત્તરના કૌમ્બિક ભાગમાં વસતા, મધ્ય એશીઆમાં બટકતા શક લોકો ઇ સ પૂર્વે બીજા સૈકાના મધ્ય ભાગમા હિંદમા દાખલ થયા અને તક્ષ-શિલા તથા મથુરાને રસ્તે સિંધ પ્રાંત ઓળગીને મૌરાષ્ટ્ર અથવા કાઠીઆ-વાડ હીપકલ્પ તેમ જ આબુઆબુના પ્રદેશના ધણી થઇ પડ્યા હિંદના વતનીઓને આ પરદેશીઓની કેટલીક રીતભાત અચ્છુગમતી લાગી અને આદ્ર ગળઓએ શકલોકપર જીત મેળવેલી જણાય છે, પણ કાઠીઆવાડ વળી પાછુ જુદુ પડ્યુ અને સિંધ-કન્હ અને બીજા પશ્ચિમના પ્રાંતો જેણુ શક ક્ષત્રપ રૂદ્રમનના તાબામા પાછુ આવ્યુ (ઇ સ. ૧૪૫ ના અરસામાં) આ જાતિનુ રાજ્ય ઇ સ ૩૯૦ સુધી ચાલુ રહ્યુ, ત્યાર પછી બીજા ચદ્રગુપ્ત-

* હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ બીજા આવૃત્તિ પૃ ૩૦૩

૧ નર્મદાની પશ્ચિમનો પ્રદેશ લાટ કહેવાતો ભરચ, અમદાવાદ, વડોદરા અને કેલ્હાના ધાન્વા પ્રમાણે ખેરાનો પણ એમા સમાવેશ થતો વી એસ આર્તે

૨ શાબી વૃજલાલ ભરચને લાટની રાજધાની ધારે છે

૩ લખણુ તો આ પ્રાંતની પોલીટી-ક એન સીના ચાર ભાગમાથી એનુ ૪ મ સૌગપ્ત (સોઠ) છે

વિક્રમાદિત્યે એ વશનો અત આપ્યો. ગુજર ગજપુતોની જાતના દનોજના રાજાઓના હાથમા એ પછી ઠાકીઆવાડ આપ્યું, એટલે ગુજરાત અને માળવા પણ એમની સત્તા નીચે આવી ગયા ઇ સ ૯૧૪ ના અરસામા તેમણે આ સર્વે ગુમા યુ ઇ સ ૯૬૧ મા સોલહીઓએ (ચાલુક્યોએ) એક સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થાપી અણહીલવાડમા રાજધાની કરી આ રાજ્યનો સ્થાપક મૂળરાજ હતો આ જ અસામા ઇસ્લામીઓના હિદયના આક્રમણે ના ગ્રામા દર્ગન થવા લાગ્યા અને મહમ્મદ ગઝનવીની સોમનાથપત્ની સ્વારીને લીધે આ હીપકલ્પે ઇતિહાસમા જણવા જોગ સ્થાન મેળવ્યું

પાંચમી સદીના અંતમા પૂર્વ ઠાકીઆવાડમા ભટ્ટાકે ગ્થાપેલા પ્રસિદ્ધ વઘ્ઘી વશના રાજા રાજ્ય કરતા હતા સિંધના આરઓએ ઇ સ ૭૭૦ મા આ રાજ્યનો અત આપ્યો ત્યાં સુધી તેઓનો અમલ રહ્યો ચીનાઇ મુસાફરોએ વઘ્ઘીપુરની ઇ જાહોજલાલી વર્ણવી છે વિદ્યા મળધે બિહારમા આવેલી પ્રખ્યાત નાલદની શારદાર્થની બગાચરી એ શહેર દરતું, એ સમૃદ્ધિવાળું હતું તેમ જ પુદ્ધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનના અભ્યાસનું મુખ્ય સ્થાન હતું વઘ્ઘીપુરના અવશેષમાથી અણહીલવાડ પાટણુ ઉભું થયું અને પદરમા સૈકામા મુસલમાની રાજ્યના અમલમા અમદાવાદે એનું સ્થાન લીધું ત્યાં સુધી એ પશ્ચિમ હિંદના મુખ્ય શહેર તરીકે ટકી રહ્યું. ચાવડા, ચાલુક્ય અને વાઘેલા વશના રાજા ગુજરાતના છેલ્લા હિંદુ રાજાઓ હતા અલાઉદ્દીન ખીલજીએ આ રાજ્યને પ્રથમ ધડે પહોચાડ્યો ત્યારથી તે અઢારમી સદીમા મરાઠાઓએ આ પ્રાંતપર પથરાઇ જઈ વડોદરામા રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાં સુધી મુસલમાનોની સર્વોપરી સત્તા ટકી રહી ખ્રીટીશ સરકારે મરાઠા પાસેથી આ પ્રાંત કેવી રીતે મેળવ્યો તે તાજ ખીના છે

† આ ચાલુક્યોનું દક્ષિણમા મોટું રાજ્ય હતું તેમની રાજધાની કલ્યાણ હતી. ચદતીપદતી અનુભવતા પણ આ રાજ્ય લગભગ આરથી પાંચ સદી ટકી રહ્યું.

‡ હાલનું વળા

હમણાનું ગુજરાત એટલે દેશના જે ભાગના રહેવાસીઓની ભાષા
અવુઢિશા ગુજરાતી છે, તેની સીમા નીચે મુજબ આપી
શકાય.—

ઉત્તરે બનાસ નદી, તે હટેપુર આગળથી નીકળી કચ્છના રણમાં મુમ
થઈ બચ છે દક્ષિણે દમણ અથવા દમણમગા જે દમણ પાસે સમુદ્રને મળે
છે પૂર્વમાં માળવા અને પશ્ચિમ ધાટ અથવા સહ્યાદ્રિ પર્વત અને પશ્ચિમે
કચ્છનો અખાત અને અરબી સમુદ્ર અથવા હિંદી મહાસાગર. *

મારવાડી અને કચ્છી એ બે હાલની ગુજરાતીની ઉપભાષાઓ છે.
કચ્છી કચ્છના લોકોની બોલાતી ભાષા છે એ લોકોમાં
ગુજરાતીના પેટા લખાણ માટે ગુજરાતી સિવાય બીજી લિપિ નથી,
વિભાજ (ઉપભાષા) તેથી દરેક જાતના લખાણમાં તથા નામાંમાં પણ
ગુજરાતી જ વપરાય છે.

મારવાડીઓ ગુજરાતના ઘણાખરા ભાગમાં પથરાઈ ગયા છે વ્રજ-
ભાષા અને ગુજરાતીના મિશ્રણથી થયેલી એક જુદી જ ભાષા તેઓ બોલે
છે એ ભાષાની લિપિ પણ સ્વર ચિહ્ન રહિત અથવા સ્થાનભ્રષ્ટ સ્વર
ચિહ્નવાળા-ગુજરાતી મૂળાક્ષર છે.^૧

* કવિ નમદાશંકરે નીચે પ્રમાણે હદ બતાવી છે

ઉત્તરમાં અખાત,

પૂર્વમાં કાળીખાત,

છે દક્ષિણ દેશમાં કરત રક્ષા, કુતેશ્વર મહાદેવ,

ને સોમનાથ ને દ્વારકા એ, પશ્ચિમ કંઠા દેવ

૧ દૃષ્ટાંત તરીકે મારવાડીઓ ને કોઈક કોઈક થોડું બલુલા ગુજરાતીઓ લખે છે
કે—“જક અજ મર ગય છે” હવે એને જો સ્વર ચિહ્ન લગાડીએ તો “કાકા આજ મરી
ગયા છે” એમ પણ થાય ને “લંડા અજમેર ગયા છે” એમ પણ થઈ શકે
દારસી લખાણમાં પણ આવી વિલક્ષણતા કદી અરો જોવામાં આવે છે

હિંદના ત્રણ મુખ્ય ધર્મના લોકો ગુજરાતી ભાષા વાપરે છે હિંદુ-
મુસલમાન-જરથોસ્તી હિંદની બહાર ગુજરાતીને
ગુજરાતીને પ્રચાર પ્રચાર કરવામાં વાણીઆ જૈન-લુહાણા-ભાટીઆ-
રઝપુત-કોળી અને બીલ-મેમણ-વહોરા-ખોજ-અને
મુસલમાન તેમ જ પારસીઓ સહાયભૂત થયા છે ગુજરાતના વતનીઓ
અહલદેશ-સીલોન-દક્ષિણ અને પૂર્વ આફ્રિકા-સિયામ-મનીલા-હોંગકોંગ-શંગ-
હાય અને કોબી અને હમણા હમણાના લડન તથા પારીસમાં પણ જોવામાં
આવે છે, અને જો કે આવા દૂરના દેશવરોમાં તેઓ પથરાઈ ગયા છે
તોપણ વેપાર ધધામાં તો તેઓ ગુજરાતી જ ભાષા વાપરે છે અહલદેશ-
ગ્રામીણ-લામુ અને મોઝામ્બિકામાં તો અદાલતોમાં પણ ગુજરાતી દુભાષિયા
નીમવામાં આવ્યા છે અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં તો વળી હાલમાં ગુજરાતી
અને ઈંગ્રેજી ભાષામાં એક અઠવાડિક પત્ર પણ નીકળે છે

આ ભાષા સ્હેલી છે. તે શીખતા શીખનારને બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી
વાતચીતના કામ માટે ભાષા ટૂંકી અને સરળ છે;
ભાષાસ્વરૂપ તેમ જ સામાજિક અને સાસારિક વહેવારને તદ્દન
જુગતી છે સખ્દ બડોળ જો કે મર્યાદિત છે, પરંતુ
વેગવાન અને જુસ્સાદાર છે “ગહન અધ્યાત્મજ્ઞાન અને વિજ્ઞાનશાસ્ત્રના
વિચારો દર્શાવવાને એ ભાષાને સરકૃતમાંથી પુષ્કળ સહાય લેવી પડે છે.
એની સરળતા નીચેની બાબતોમાં છે:—

ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાન થોડા અને ઈંગ્રેજી, સંસ્કૃત અને અરબી કરતા
ઓછા ગુચવણવાળા છે તેમ જ સહાયકારી ક્રિયાપદ અને સખ્દયોગી અને
ક્રિયાવિશેષણ અવ્યય પણ ઓછા છે મૂળાક્ષરો ઓછા છે અને તેમાં સ્વરો-
ચ્ચાર કરવા માટે સ્વરચિહ્ન વિના અક્ષરોની મેળવણી કરવી પડતી નથી.
કેટલાક અક્ષરો ખાસ કરીને ધ-છ-ઝ-ઠ-ડ-ણ-ત-થ-દ-ભ શુદ્ધ રીતે બોલવા

તેમ જ હંચ અને અનુનાસિક ઉચ્ચાર શુદ્ધ રીતે કરવા એ પરદેશીને જરા દૃઢુ લાગે છે *” મસ્કૃતમાથી નીકળેલી હિંદની બધી બાબાઓ-જગણી-મંડાડી-હિંદી વિગેરેની માફક ગુજરાતીતુ પણ આ એક સામાન્ય લક્ષણ છે.

ગુજરાતી મૂળાક્ષર મોટે ભાગે સસ્કૃતમાથી જ ઉતરી આવ્યા છે અથવા તો થોડા રૂપાતર સાથે મસ્કૃત જ છે, ફેરફાર એટલો જ ક્ષિપિ જોડણી ઉચ્ચાર કે સસ્કૃતમા દરેક અક્ષરને મથાળે દોરવામા આવતી લીટી ગુજરાતીમા કાઢી નાખવામા આવી છે મૂળ અને રૂપાતર થયેલા અક્ષર નીચેની યાદી પર નજર નાખવાથી જ જણાઇ આવશે

અવર

સ	શુ	સ	શુ
અ	અ	ઝ	ઊ
આ	આ	ષ	એ
ઇ	ઇ	ઘે	ઐ
ઈ	ઈ	ઝો	ઑ
ઉ	ઉ	ઝો	ઔ

વ્યંજન

મ	શુ	સ	શુ	સ	શુ
ક	ક	ચ	ચ	ટ	ટ
ખ	ખ	છ	છ	ઠ	ઠ
ગ	ગ	જ	જ	ડ	ડ
બ	બ	ઝ	ઝ	ઢ	ઢ
ત	ત	ઞ	ઞ	ણ	ણ

* મીરઝા મહમદ કાઝીમના કોષમાથી આ ઉતારો કર્યો છે (૧૮૪૬ની આવૃત્તિ)

ક	ત	ચ	ળ	શ	ષ
થ	ધ	ઝ	ઞ	સ	પ
દ	દ	મ	મ	લ	સ
ધ	ધ	ય	ય	હ	હ
ન	ન	ર	ર	લ	ળ
વ	વ	લ	લ		
ફ	ફ	વ	વ		

આ અક્ષરો લખવાની રીત સ્વરસવાદિ છે એટલે કે દરેક ઉચ્ચાર માટે જુદો જુદો અક્ષર છે †

‡ વેદ સિવાય સંસ્કૃતમાં “લ” છે જ નહિ, ક્રા “લ” જ છે ધણુ ખરૂં સંસ્કૃતમાં જ્યાં લ વપરાય છે ત્યાં ગુજરાતીમાં લ વાપરવામાં આવે છે જેમકે સંસ્કૃત કમલ નુ ગુજરાતીમાં “અળ” થયું છે

† ગુજરાતી ભાષામાં કેટલાક અક્ષરોનો ખરો ઉચ્ચાર કંપાને પરદેશીઓને શી શી મુશ્કેલીઓ પડે છે તે અહીં બતાવવી જોઈએ એકના એક જ શબ્દોનો દૂકો અને લાખો એમ જુદો જુદો ઉચ્ચાર કરવાથી જુદો જુદો અર્થ રતો હોય તો તેનો જોઈ બતાવવાને ગુજરાતીમાં કાઈ પણ ચિહ્ન નથી દેખાત તરીકે ગોળ (વર્તુલ) અને ગોળ (રોડીના રસમાંથી બનાવેલો મીઠો પદાર્થ) તેમ જ કેટલાક શબ્દ બોલતી વખતે તેમાં “હકાર” નો ભાસ થાય છે પણ લખાણમાં તેને માટે કાઈ પણ ચિહ્ન નથી જેમકે “મારા” નો “ઝારા” જેવો ઉચ્ચાર થાય છે પણ “હ” લખાતો નથી શબ્દોની જોડણીની રીતમાં પણ ખામી છે, અને તેને માટે સર્વમાન્ય નિયમો નથી શબ્દોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર સાથે આ બાબતોને વણો સબધ હોવાથી ગુજરાતી વિદ્વાનો એ વિષય ઉપર ધ્યાનપૂર્વક વિચાર ચલાવે છે એ વિષય પર ધણુ મથન થયું છે પણ હજી સુધી કાઈ ચોક્કસ નિર્ણય થયો નથી સાહિત્યપરિષદે એક કમિટી નીમી હતી, તેનો રિપોર્ટ તૈયાર છે, તેમાં આ વિષયને અંગે કાઈક માર્ગદર્શક નિયમો ઘટવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે

સંસ્કૃતથી છૂટા પડ્યા પછી અક્ષરો લખવાની રીતમાં એ જુદે જુદે વખતે ફેરફાર થયો છે પહેલી રીત “બાલખોધ”

લખવાની રીત અથવા “દેવનાગરી” છે એમાં સંસ્કૃતની માફક જ દરેક અક્ષરનું જુદું જુદું માથું દોરવામાં આવતું, ત્યાર પછી દરેક અક્ષર લખીને દરેક ઉપર માથું દોરવાની ખટપટ દૂર કરવા માટે ખાટી, ચોપડી અથવા કાગળ ઉપર સળંગ લીટી દોરીને તેની નીચે (મરાઠી બાપા મોડી લિપિમાં લખાય છે તેમ) અક્ષરો લખવા માડ્યા છે. આમાં છેલ્લી રીત જે હમણાં ચાલુ છે તેમાં લીટી દોર્યા સિવાય અક્ષરો લખાય છે

દેવનાગરી — હું ઘેર જાઉં છું.

રૂપાતર પામેલી—હું ઘેર જાઉં છું.

અર્વાચીન — હું ઘેર જાઉં છું.

લખવાની શુદ્ધ રીત પ્રમાણે તો દરેક શબ્દ ખીન્ન શબ્દથી રહેજ છૂટા પાડીને લખવો જોઈએ પણ આ રીત ધર્ણાખરી સાક્ષર વર્ગમાં જ પ્રચલિત છે. વેપારીઓ અને સાધારણ કેળવણી પામેલો વર્ગ આ નિયમ પાળતો નથી, તેમ સળંગ લીટી દોરીને લખવાની રીત પણ એમણે છેક છોડી દીધી નથી, બાળકોને તો એ જ રીતે અક્ષરો શરૂ કરાવે છે, કારણ એથી હાથ ઠરવા સાથે સીધી લીટીએ લખવાની ટેવ પડે છે વેપારી નામાંમાં તથા યત્ર વહેવારમાં તો હજી આ રીત જ ચાલુ છે

સંસ્કૃતનાં એ વિભાગ છે મહા સંસ્કૃત અથવા વેદની બાપા અને લૌકિક તેમાંની લૌકિક અથવા પૌરાણિકમાંથી શુભ-આપાની ઉત્પત્તિ રાતીનો જન્મ થયો છે. “ગીતમ જુદે જનસમૂહમાં પ્રચલિત બાપાદારા જ ઉપદેશ દેવાનું યોગ્ય ધાર્યું તેથી તેની પ્રગતિને અગે તથા મગધ રાજ્યની ઉન્નતિને લીધે ઉત્તર હિંદમાં પાલી લોકબાપા થઈ ” (ક. સ પૂ. ૫૦૦) ખ્રિસ્તી સન પછીના સતકામાં

ધીમે ધીમે પાલીનું સ્થાન પ્રાકૃત ભાષાઓએ લીધું. કાલીદાસના નાટકોમાં નાયિકાઓ પ્રાકૃત ભાષા વાપરે છે. દુષ્યંતના સંસ્કૃતમાં બોલાયલા પ્રભુય વચનોનો પ્રત્યુત્તર શકુંતલા પ્રાકૃતમાં આપે છે. વિક્રમની સભાના નવ રત્ન-આના વરરચિએ વૈયાકરણિ તરીકે સૌથી પ્રથમ-પ્રાકૃતને પોતાના વ્યાકરણમાં સ્થાન આપ્યું છે. વળી પ્રાકૃતના*-લોકભાષાના-એ ચાર વિભાગ પાડે છે મહારાષ્ટ્રી-શૌરસેની-પૈશાચી-માગધી

સાહિત્યમાં પ્રાકૃતની ગણના થયાનો સમય આ રીતે ઇ. સ. ૫૦૦નો નક્કી થઈ શકે. અર્વાચીન હિંદમાં બોલાતી જુદી જુદી ભાષાઓ એ પ્રાકૃત ભાષાઓના રૂપાંતર છે.^૧ કેટલાક કહે છે કે ગુજરાતી શૌરસેની દ્વારા આવી છે એ શૌરસેની મથુરાની આસપાસ પ્રચલિત હતી. ત્યાંથી પશ્ચિમમાં-સિંધુના પ્રદેશમાં આવી ત્યાંથી મારવાડમાં થઈને ગુજરાતમાં આવી આ રીતે એનું પૂર્ણાણી સિંધી અને મારવાડી ભાષા સાથે સામ્ય છે બીજાઓ એમ ધારે છે કે મહારાષ્ટ્રી સાથે એને ગાઢ મળ્યું છે. ગમે તેમ હોય પણ એટલું તો તો નિશ્ચિત છે કે હમણાની પ્રચલિત ભાષાને મળતું જુનામાં જુનું ગુજરાતીનું સ્વરૂપ “અપભ્રંશ”નું જડી આવે છે

વરરચિએ જો કે આ ભાષાના સંબંધમાં કાંઈ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પણ ચંદ્રકૃત “પ્રાકૃત લક્ષણ”માં એના નિયમો વિષે કાંઈક લેખ છે ડા હર્નલ જોએ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે તે લખે છે કે બિહાર, બંગાળ, ઓરિસા

* પ્રો. એ મેકડોનલ્ડ ‘સંસ્કૃત સાહિત્યના ઇતિહાસ’માં લખે છે કે -

આપણા સનેની રાજઆતથી ઇ. સ. ૧૦૦૦ સુધીની મધ્યકાલીન પ્રાકૃત સમરત રૂપની રહેલી છે, તેના ચાર ભાગ પાડી શકાય પશ્ચિમમાં સિંધુની ખીણના પ્રદેશમાં અપભ્રંશ અને મથુરાની આસપાસના પ્રદેશ-દોઆબ-માં શૌરસેની એ શૌરસેનીના ચાર વિભાગ છે ગૌરવરી (ગુજરાતી)-અવતિ-પશ્ચિમ રાજપુતાની-મહારાષ્ટ્રી (પૂર્વ રાજપુતાની)

૧ સ્વ. રમેશચંદ્ર દત્તનું “બંગાળી સાહિત્ય”

ઓઢીઆ અને મધ્ય હિંદના ઇશાન ભાગમાં માગધી પ્રચલિત હતી. વામવ્ય પ્રાત, પશ્ચિમ હિંદ અને દક્ષિણ હિંદના કેટલાક ભાગમાં સામાન્ય પ્રાકૃત (મહારાષ્ટ્રી) ચાલુ હતી સિંધુના પૂર્વ તટના પ્રદેશમાં અપભ્રંશ બોલાતી હતી પરંતુ ગીરનારના લેખ ઉપરથી તેમ જ પ્રાચીન ગુર્જર લેખકોએ વાપરેલા કેટલાક શબ્દોના રૂપ ઉપરથી ત્યાં કોઈકે કાળે મહારાષ્ટ્રી તેમ જ ચૌરસેની બોલાતી હશે એમ લાગે છે સિદ્ધરાજના સમયના પ્રખ્યાત જૈન આચાર્ય હેમચંદ્રએ પોતાના વ્યાકરણમાં ભાષાનું અપભ્રંશ સ્વરૂપ વર્ણવ્યું છે પણ તે સમયે એ ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતી કે કેમ યા તો તે કયા પ્રદેશમાં બોલાતી હતી તે વિષે કાંઈપણ ઉલ્લેખ કર્યો નથી પરંતુ અપભ્રંશના પુષ્કળ દષ્ટાંતો એમણે આપ્યા છે, તે ઉપરથી એમ ધારી શકાય કે તે સમયમાં એ ભાષા પ્રચલિત હશે ખરી આ વ્યાકરણ સ ૧૧૬૮ (૬ સ ૧૧૧૨) માં રચાયું હતું તેથી તે પહેલાં પણ એ ભાષા વપરાતી હોવી જોઈએ એવું અનુમાન થાય છે બહુ ઊંડા ન દિતરતા ગુજરાતના પ્રખ્યાત ભાષાશાસ્ત્રી રા રા કે હ ધ્રુવે કરેલો નિર્ણય માન્ય રાખીએ તો આ ભાષાનો ઇતિહાસ ત્રણ જુદા જુદા યુગમાં વહેચી શકાય.

૧ ઇસવી સનના દશમાં અગીઆરમાં શતકથી ચૌદમાં શતક સુધીનો
ત્રણ યુગ પહેલો યુગ, આ યુગની ભાષાને અપભ્રંશ કે પ્રાચીન
ગુજરાતીનો સમય કહીએ

૨ પદ્મમાં શતકથી સત્તરમાં શતક સુધીનો બીજો અને મધ્યકાલિન
ગણીએ

૩ સત્તરમાં શતક પછીનો અર્વાચીન ગુજરાતીનો સમય.

આ રીતે નિર્વિવાદ કહી શકાય કે જુની ગુજરાતી અથવા અપભ્રંશની
“ સાહિત્યમાં ગણના ” થયાનો સમય દશમાં શતકથી લેખી શકાય, અને
આપણી તરફ તો પ્રાકૃતનું છેલ્લામાં છેલ્લું રૂપાંતર એ જ હતું

સંસ્કૃતમાંથી આવેલા નહીં પણ સંસ્કૃત જોડે આપણો દેશ મસર્ગમાં આવ્યો તે પહેલા વપરાતા શબ્દોને દેશ્ય કહે છે નીચે દેટલાક શબ્દો. જણાવેલા શબ્દો દેશી અથવા દેશ્ય છે "દેશી નામ-માળા"માં હેમચંદ્રાચાર્યે આવા શબ્દોની એક મોટી યાદી આપી છે-દેશ્ય-હેકુણ, પ્રાકૃત મધુણ-સ મત્કુણ, ગુ માકુણ, માકક, બોલવુ એ દેશ્ય "બોલ" ઉપરથી નીકળેલો છે રાકું, જાખર, દાથરી, ખોળાઈ, ખાખકું, ડોળકું, બાચકો એ તદ્દન દેશ્ય શબ્દો છે નીચેના શબ્દો પ્રાકૃતમાં રૂપાંતર થયા સિવાય એમના એમ ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત ઉપરથી આવ્યા છે:-

ગુ	વિજ્ઞેગ	સ	ચિયોગ.
ગુ	ધીરજ	સ	ધૈર્ય.
ગુ	કરમ	સં	કર્મ.

ઘણાખરા શબ્દો પ્રાકૃતમાં થઈને ગુજરાતીમાં આવ્યા છે -

ગુ	પ્રા	સં
હધકું	હિઅઅ(ડ)	હવયમ્
સુડો	સુઅડો	શુક:
થેલો	ગહિઅ (લો), ગહેલો	ગૃહીત:
આપ	અપા	આત્મા
ધઉં	ગોહ્રો	ગોષ્ઠમ:
મેહુ	મધલ	મહિનમ્

ઘણા સંસ્કૃત શબ્દો ગ્રીણ સંસ્કૃત રૂપમાં જ ગુજરાતીમાં વપરાય છે:-
ભય, પૂર્વ, પશ્ચિમ.

વચલા રૂપાંતર છોડી હમને ગ્રીણ સંસ્કૃત રૂપમાં જ શબ્દો વાપરવાનુ વલણ

હાલમાં ચાલુ થયું છે આપણા સમયના લેખક “અરથ” અથવા “રાજ” લખવાને બદલે “અર્થ” અને “રાજ્ય” લખવાનું વધારે પસંદ કરેછે

પોર્ટુગીઝ શબ્દ “મોસંખી,” ફ્રેચ શબ્દ “પલટણ” જેમ ભાષામાં દાખલ થઈ ગયા છે તેમ ધણા મરાઠી, ફારસી અને અરબી શબ્દો પણ ભાષામાં ભેળાઈ ગયા છે તેનું કારણ એટલું જ છે કે બિન બિન સમયે બિન બિન રાજસત્તા નીચે દેશને રહેલું પડેલું અને તે ભાષા વાપરતી પ્રજાના ગાઢ સમાગમમાં આવવું પડેલું તેને લીધે તેમના કેટલાક શબ્દો કુદરતી રીતે રૂઢ થઈ ગયા ધણા ઇંગ્રેજ શબ્દો પણ આ રીતે દાખલ થઈ ગયા છે

અપભ્રંશ સાહિત્યના દૃષ્ટાંતો આપતા અગાઉ ગુજરાતના ઇતિહાસનું તથા અર્વાચીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં ગુજરાતી ગુજરાતમાં સાહિત્ય સાહિત્ય કેવું હતું તેનું દિગ્દર્શન કરવાની જરૂર છે, ત્યની પ્રાચીન નેથી અર્વાચીન સ્થિતિ પ્રાપ્ત થવામાં એ કેટલાં સ્થિતિ સાધનબૃત્ત થયા છે તે જાણી શકાય. ઈ સ ૭૪૬થી ૧૨૯૮ સુધી ગુજરાતમાં રજપુત રાજ્ય હતું અને એ સમયમાં બ્રાહ્મણોએ તથા જૈનોએ ધણા સંસ્કૃત પુસ્તકો લખ્યા છે * પરંતુ દશમાં શતકમાં અપભ્રંશ પ્રચલિત થઈ અને રજપુત રાજાઓના યશોગાન બાદ આરણ્યોએ રાસાદારા ગાવા માંડ્યા આ ભાષામાં મારવાડી-

* પારસીભાઈએ જાણીને વિસ્મિત થશે કે ગુજરાતી સાહિત્યને ખીલવવામાં તેઓ પ્રાચીન સમયથી જ ભાગ લેતા આવ્યા છે તેઓના ધર્મપુસ્તકોનું ભાષાતર પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં અને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં થયું છે “અર્દાવરાન્નામું” પહેલવીમાંથી સંસ્કૃતમાં આવ્યું ને સંસ્કૃતમાંથી તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાતર થયું છે તેની એક હસ્તલિખિત પ્રત બહેરામ લખમીધરે (હિંદુ નામ સાથેનું સામ્ય લક્ષમાં લેવા યોગ્ય છે) સ ૧૫૦૭ (ઇ સ ૧૪૫૧)માં તૈયાર કરી હતી “મિનોઈ ખિરદ” નું પણ એ જ પ્રમાણે થયું છે સ ૧૬૧૩ (ઇ સ ૧૫૫૬)

વ્રજ અને અન્ય ભાષાઓનું મિશ્રણ હતું, અને આદ્યે તથા જૈન આચાર્યો જેઓ પોતાના ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં જ રચતા-તેમની ભાષાને બદલે જનસમૂહમાં પ્રચલિત ભાષા વાપરીને આ રાજ કવિયોએ ગુજરાતી ભાષાના જન્મના દુહાભિ વગાડ્યા. બૌદ્ધ અને જૈન સાધુઓ આ જ પ્રમાણે પાલી અને માગધી ખેડાયેલી ભાષા તરીકે વાપરતા. પ્રાકૃત વાપરવી એ આદ્યે હલકું ગણ્યતા. તેમનો પ્રાકૃત પ્રતિનો એ તિસ્તકાર લાગે સમયે નિર્મૂળ થયે અને તેમ થવાનાં કારણ પશુ રાજકીય હતા, છતાં પશુ તે કાળમાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં વ્રજ અને હિંદી અગ્રસ્થાને હતી અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દશમા શતક પછી જ અપભ્રંશ અથવા પ્રાચીન ગુજરાતીને એ ખેડાયેલી ભાષાઓ સાથે સ્થાન મળ્યું.

રજપુતો પછીના મુસલમાનોના સમયમાં એટલે ઇ સ. ૧૨૯૮ થી ૧૪૦ સુધીમાં, કે જે સમયે અણહિલવાડ, ખભાત, મુસલમાની રાજ્યના સોમનાથ, ગુનાગઢ, ગોહળ ને ઇદર મુસલમાનોએ આરબમાં સાહિ- સર કરી અમદાવાદ વસાવ્યું (ઈ. સ. ૧૪૧૨), તે ત્યંત્રી સ્થિતિ સમયે પશુ, મોટે ભાગે સંસ્કૃત અને થોડી ધણી જ પ્રાકૃત સાહિત્યપરત્વે વપરાતી તે સમયનું લગભગ બધું સાહિત્ય ધર્મ સ્પષ્ટ જ હતું. અને એક જૈનેતર લેખક સિવાય જૈન સાધુઓએ જ સાહિત્ય જીવન ટકાવી રાખ્યું હતું. આદ્યે અને ઇતર વર્ગોએ તે વખતે કાંઈ જ લખ્યું નથી. રજપુત રાજ્યના અસ્ત સાથે રજપુ- તોની કીર્તિનો સૂર્ય પશુ અસ્ત પામ્યો હતો. ચારેતરફ ફેલાયલા આ તિમિ- રમાં પશુ સાહિત્યજીવનનો પ્રકાશ આ સાધુઓ ટકાવી શક્યા તેનું કારણ સદ્ગત રા. ગોવર્ધનરામ ત્રિપાઠી એવું આપે છે કે અણહિલવાડની પડતી થઈ ત્યારથી મુસલમાનોના આક્રમણને અગે લોકોના જનમાલની સલામતી રહી નહીં તેથી આદ્યે, વાણીઆ અને બીજા સમૃદ્ધિવાન વર્ગો-જેઓ જ

સાહિત્ય વિષયમાં કાંઈ ભાગ લઈ શકે એમ હતું, તેઓ-નિર્ભય સ્થાન શોધી કાઢી ત્યાં ઠરી ઠામ ચલાવી ચિંતામાં પડ્યા આથી તેઓ ભ્રમણે ચઢ્યા અને ઉત્તર હિંદમાં ઠેક બનાવસ અને મથુરા સુધી જઈને વસ્યા આવી સ્થિતિમાં લેખન-વાચન કે અભ્યાસ પર લક્ષ ન રખાય એ સ્વાભાવિક હતું જૈન સાધુઓની સ્થિતિ આથી ઉલટી જ હતી તેઓ પોતાના ગચ્છના આશ્રયમાં સ્વસ્થ રહી શકતા, તેથી સાહિત્ય અને ધર્મ વિષયોના અભ્યાસ સ્વેચ્છાપૂર્વક કરી શકતા. “જૈન ગ્રંથકારોની ભાષા તેમના અસંગ જીવનના બળે શુદ્ધ અને સરળરૂપે, તેમના સાહિત્યમાં સ્ફુરે છે, ત્યારે આખા દેશના પ્રાચીન બીજા આદિ અનાર્ય જાતિઓ, અને ગજકર્તા મુસલમાન વર્ગ એ ઉભયના સસર્ગથી, આહ્વાણ, વાણીઓની નવી ભાષા કેવી રીતે જુદું ધાવણ ધાવી, બધાં, એ પણ તેમના (આહ્વાણાદિ સસારીઓના) આ ભ્રમણના ઇતિહાસથી સમજશે”

આ સંયોગમાં સસ્કૃત અને ખીજી ખેડાયેલી ભાષાઓની સત્તા ઓછી ચલા માડી અને તેને સ્થાને દેશી, (સામાન્ય વર્ગમાં પ્રચલિત) પ્રાકૃત-હિંદી આદિ અન્ય ભાષાઓના મિશ્રણથી ઉદ્ભવેલી એક નવીન ભાષાનો જન્મ થયો અને તે ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામી એ વાત આપણું લક્ષ ખેંચે છે

દેશમાં અનેક સ્થળે બહારોમાં અગણિત-અપ્રસિદ્ધ જૈન પુસ્તકો એમના એમ પડી રહ્યા છે. એ પુસ્તકો પાઠ્ય, અપ્રસિદ્ધ વિશાળ ખખાત અને જેસલમીરના બહારોમાં-અપાસરાઓના જૈન સાહિત્ય પુસ્તકાલયોમાં-તેમ જ અન્ય ગૃહસ્થો પાસે સંગ્રહિત છે મુસલમાની રાજ્યના ખીનસલામતીવાળા સમયમાં આ પુસ્તકો આવી રીતે શુભ રાખવામાં આવ્યાં હતાં અને હજી પણ એ પુસ્તકોને પવિત્ર ગણીને પ્રસિદ્ધમાં મૂકવા નહીં એવો વિચાર ધરાવનારા ઘણા મળી આવે છે. ઇ. સ ૧૯૧૦ માં મુંબાઈની જૈન શ્વેતામ્બર કોન્ફરન્સ

તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી “ જૈન ગ્રંથાવલી ” ઉપરથી આ ગુપ્ત રહેલા સાહિત્યની વિવિધતા તથા વિશાળતા જણાઇ આવે છે જૈન સાધુ શીલગુણશ્રિએ વનરાજને આશ્રય આપેલો હોવાથી તેના સમયથી જ જૈનો પ્રખળ થયા હતા અને કુમારપાળના રાજ્યમાં તો આહલો ઉપર સરસાઇ મેળવીને તેઓ ઉત્તરિને શિખરે પહોંચ્યા હતા. તેમના ક્ષેત્રો મોટા ભાગે આ કાળમાં જ લખાયા હતા અને ગુજરાતી સાહિત્યના પાણિનિ-હેમચંદ્રાચાર્ય-પણ્ય એ જ સમયમાં થઈ ગયા, પરંતુ આહલોએ જૈનોને ગદ્ય દરીને પોતાની સત્તા પાછી જમાવી એટલું જ નહીં પણ કોડોમાં જૈનોની સામે તિરસ્કારની વૃત્તિ એટલી તો તીવ્ર બનાવી દીધી કે એ તિરસ્કાર “ હસ્તિના તાઢચ-માનોડપિ ન વિરોજ્ જિનમદિરમ્-એ કહેવતના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો.

પ્રકરણ ૨ બું.

પ્રાચીન જૈન સાહિત્ય અને ભાષા રવરૂપ.

“ રાસા ” એક વિલક્ષણ પ્રકારની કાવ્ય રચના છે અને તે જૈન સાધુઓએ જનસમૂહને ધર્મ અને નીતિને માર્ગે દોર-
પ્રાચીન જૈન ગ્રંથો વવા રચેલા હોવાથી તેની ભાષા સામાન્ય વર્ગ પણ
અને રાસાઓ સમજી શકે એવી રાખી છે રા મનસુખલાલ કીરત-
ચંદ મહેતા નામના જૈન વિદ્વાને ત્રણસેથી ચારસે
રાસાની એક ઉપયોગી યાદી પ્રસિદ્ધ કરી છે એ સર્વ ચૌદમા શતકથી બઢે
તેથી પણ અગાઉના સમયથી* ચ રાઢમા શતક સુધીમા લખાયા છે (ધ
સ ૧૩૪૪થી ૧૭૪૪) આ રાસાઓ અપરોક્ષ રીતે ગુજરાતના સાહિત્યના
રાજકીય અને સાસારિક ઇતિહાસપર ઢણુ પ્રકાશ પાડે છે

જયનંદ સૂરિનો “ ક્ષેમ પ્રકાશ ” તથા ગુણુ રત્નસૂરિનો “ ભરત બાહુ
બળી ” સ. ૧૪૧૦, વિજયબદ્રના “ હસરાજ વહરાજ ” અને “ શીળ-

* સ ૧૩૨૭ નો “ સપ્તસ્ત્રી રાસ ” અને રત્નસિ હસૂરીની “ ઉપદેશમાળા ”
જે સ ૧૩૪૭મા લખાયલી છે તે ચૌદમા શતક પહેલાના લખાયલા ગ્રંથના દ્રશ્ય
તરીકે ગણી શકાય, નીચેની બે પક્તિપરથી એ ગ્રંથોની ભાષાનુ રવરૂપ દેખાય છે -
વિજય નરિંદ જિણિંદ, વીરહથી હિંવય લેવીણુ,
ધરમદાસ ગણિનામિ ગમિ, નયરિહિ વિહરધ પુણુ
વીર છને દ્રે વિજય નામના રાબને દિક્ષા આપી હતી અને ભારપણી તે
ધરમદાસ ગણિ નામથી કહેવાવા લાગ્યો
શ્રી જૈન મ્વેતાબ્ધર કોન્ટ્રન્સ હેરલ્ડ બ ફે ૧૯૧૩ પૃ ૩૩

રાસ ” સં. ૧૪૧૧, ઉદયવત વિજયભદ્રસૂરિનો “ ગૌતમસ્વામી ” અથવા
 “ રાસા ” અને હરસેવકનો “ મદનરેખા (મયલુરેહા) ” સં. ૧૪૧૩, આ
 બધા પ્રાચીન રાસાઓ છે

આપણા પ્રસિદ્ધ બાપાશાસ્ત્રી સ્વ વૃજલાલ કાલીદાસે લખેલા મુજરાતી
 બાપાના નિબંધમાથી નીચેના થોડાક અપભ્રંશના
 અપભ્રંશ કાવ્યના દશાત આપ્યા છે, જે એ બાપાના અભ્યાસીઓ
 દર્શાવે. સામાન્યતઃ ટાકી બતાવે છે:—

“ કાતી કરવત કાપતાં, વહિલઉ આવઈ ૧૭૬ ।

“ નારી વિધ્યા ટલવલઈ, જાણવહ તા ૧૬૬ ॥

કટાર કે કરવતથી ધવાયલાનો છેડો વહેલો આવે છે પણ નારીથી
 વિધાયલા તો જ્યાં સુધી જીવે છે ત્યાં સુધી ટળવળ્યા કરે છે

“ આગિ દાધા પાલવઈ, ૧૭૬ વાધઈ વૃક્ષ ।

“ નારિ હુતાશનિ જાલિયા, છાર ઉડઉચિયા લક્ષ ॥

આગે દાઝેલા વૃક્ષ ફરી પશ્ચિત થાય, કાપેલા વૃક્ષ ફરી વધે પણ
 નારીફી હુતાશનીએ જાળેલા લાખો માણસ રાખની માફક ઉડી જાય છે

“ અઠૌતરસુ યુદ્ધી, રાવણુતણુઈ કપાલિ ।

“ એક યુદ્ધિ ન સાપડી, લદા બજણુ કાલિ ॥

રાવણને કપાલે ઇઠૌતેરસે યુદ્ધિ લખી હતી પણ લદા ભાંગ્યા કાળે
 એકપણુ યુદ્ધિ એને કામ આવી નહીં

ઇ સ ૧૩૦૫મા મેરુતુગે લખેલા “ મુજરાનપ્રબંધ ” માંથી આ
 દશાત ટાક્યા છે સં ૧૪૧૨ (ઇ સ ૧૩૫૬)મા લખાયલા ગૌતમ

રાસામા વસ્તુ* (વસ્તુ) છદ તથા બાપા છદ નામે બે છદ માલમ પડે છે જેન વિદ્વાન રા રા મનસુખલાલ રવજીભાઈ ધારે છે કે, વસ્તુછદ ચૌદમા શનક અગાઉ અન્ય કોઈ લેખકને હાથે લખાયેલો હોવો જોઈએ, અને પાછળથી તે આ રાસામાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હોવો જોઈએ:—

વસ્તુ છદ

“ ઇચ્છુ અનુક્રમે ઇચ્છુ અનુક્રમે નાણુસ પન,
 “ પનરહસય પરવરિય હરિય દિય દુહણુનાહ વ દે,
 “ જાણુવિ જગજુર વયણુ તિહ નાણુ અપાણુ નિદે,
 “ ચરમ હણુસર ઇમિ બણુ, ગોમય મ હરિસ ખેઉ,
 “ છેહ જઈ આપણુ સહી, હોસુ તુલા ખેઉ

એજ રાસામાનો બાપા છદ.—

“ જિમ સુરતરવર સોહે શાખા,
 “ જિમ ઉત્તમ મુખ મધુરી બાપા,
 “ જિમ વનકેતકી મહમહે એ,
 “ જિમ જીમિપતિ જીયળલ ચમકે,
 “ જિમ જિનમ દિર ધટા રણુકે,
 “ તિમ ગોયમ લખ્ધે ગહગહે એ ૧

અનમા મ ચકાર લખે છે કે —

“ ચક્રદહસય આરોત્તર વરસે,

* વસ્તુ (વસ્તુ) કેલે સાર મ રના અમુક ભાગનો સાર પ્રરતાવના રૂપે એમા વર્ણવવામાં આવે છે આ સાર પ્રાકૃત ભાષામાં છે પણ છદ અથવા ખરેખરી કૃતિ તો તે સમયની પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષામાં છે

૧ રા ચ દ્ર જન કાવ્યમાળા, પ્રથમ ગુચ્છક, પૃ ૨૮

“ ગોયમ ગણુદર કેવળ દિવસે,
 “ કિર્કે કવિત ઉપગાર કરો,
 “ આદિદિ મ ગળ એહ પભણિજે,
 “ પરવ મહોન્ડવ પહિસો લીજે,
 “ રૂદ્ધિ વૃદ્ધિ કલ્યાણુ કરો,

ૐ આ રાસામા રસ લેનાને નીચેનુ અવતનણુ આન દગ્ધ થઈ પડશે નૈસ-
 ત્રિક દસ્યનુ સુદર વર્ણન એમા આગ્રહણ ચિતર્યુ છે

“ જિમ સહકારે કાયલ ટહુકે,
 “ જિમ કુસુમ વને પરિમલ મહકે,
 “ જિમ ચ દન સુગધનિધિ,
 “ જિમ ગનાજલ લહરે લહેકે,
 “ જિમ કયણાયલ તેજે ઝલકે,
 “ તિમ ગોયમ સૌભાગ્યનિધિ,
 “ જિમ માનસરાવર નિવસે હસા,
 “ જિમ સુરવરસિરિ કયલે વતસા,
 “ જિમ મહુયર રાજપદની,
 “ જિમ રચણાદર રચણે વિલસે,
 “ જિમ અબર તારામણુ વિકસે,
 “ તિમ ગોયમ શુણુ કેલિની,
 “ પુનિમનિશિ જિમ સસિયર સોહો,
 “ સુરતર મહિમા જિમ જગ મોહો,
 “ પુરવ દિસિ જિમ સહસકર.
 “ પચાયલુ જિમ ગિરિવર રાજે,
 “ નરવર ધર જિમ મયગલ ગાજે,
 “ તિમ જિનશાસન મુનિપવર.

સ ૧૪૧૩ મા હરમુનિ (હરસેવકે) એ “મયણુરેહા” લખ્યો છે —

“ ગામ કુકડીયે કર્યો ચોમાસો
 “ સવત્ જૈદા તેરોમાયો,
 “ કથા કારણુ આ રાસ જ કીધો,
 “ હરસેવક ચિત્ત લાયો,
 “ સાધા રે તમે મુળ સામળજ્યો
 “ ચરિત મયણુ રેહારો,
 “ તિણુ ઉપરી દાંધ અધિકા ઊછો,
 “ મિઝા દુકક મારો ”

સ ૧૪૫૦ (ઈ સ ૧૩૯૪) મા મુઝાવબોધ ઔદિતક નામે અથ-એક જૈન વિદ્વાને સમૃત વ્યાકરણના નિયમો ગુજરાતીમા સખવવા લખ્યો છે તેની ભાષા છેક અપભ્રંશ નથી તેમ જ છેક અર્વાચીન ગુજરાતી થયું નથી “ જેહ તઉ હું તઉ થઉ થકઉ ઇલાદિ બોલિ વઈજેહે વસ્તુ નધ પરિયાગ-સૂચીઈ અપાદાન ” એ જ વર્ષમા શ્રી સોમસુદરજીએ “ આરાધના-ગત ” લખ્યો છે.

આશરે સ ૧૪૫૫ (ઈ સ ૧૩૯૯) મા શ્રીમુનિ સુદરસ-એ ગદ્ય તથા પદ્યમા “ રાત રાસ ” લખ્યો છે એ પછીના સૈકામા પ્રાચીન ગુજરાતી જૈન સાધુઓએ ધણા સૂત્રોના ગુજરાતી ભાષાતર કર્યો અઘનાં દષ્ટાત છે સ ૧૫૨૯ (ઈ સ ૧૪૬૩) મા લખાયલા ગદ્યનો નમૂનો “ નર્મકોપ ” ની પ્રસ્તાવનામાથી નીચે ટાંચ્યો છે:—

“ પાડલીપુર નગર તિહા નદનઉ ચત્રુ ચદ્રશુભ રાજ તેહનઉ પ્રધાન ચાણુમ્ય પ્રતિબિમ્બથકઉ રાજ્ય ભોગવઈ, પર ભકારિ દ્રવ્ય નહિ તેહ ભણી, દેવતા આગધી પાસા પામી સ્વર્ણચાલ ભરી જીવટઈ અધુ; જે કે, મઝનઈ જીવઈ તે ચાલ સૌનઈએ ભગિં લિંક અનઈ તુમ્હેતુ એક દીનાર દિં

એમ દેવતાદત્ત પાસે દરી જીવવા લાગઉં ક્રિયા હઁઈ કાઈ દેવતાદત્ત પાસે હું
તે જીવઈ પશ્ચિ માનવજન્મ હારવિક દોહિલક પામઈ '*

હમણા હમણા ગુજરાતી જૈનોએ પોતાના સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવા
માડેલો હોવાથી અને પોતાની પાસની હસ્તલિખિત
આ સમયે લખાયેલાં પ્રતો તેઓ પ્રકાશમા આણતા જતા હોવાથી કેટલા-
પુસ્તકોનું સ્વરૂપ. એક એવા સાધનો હવે આપણા હાથમા આવ્યા છે

કે જેનાવડે ઉપરના જેવા આ સમયમા લખાયેલા ગદ્ય
તેમજ પદ્યના ઘણા દાખલા આપી શકાય, પણ તેમા આપણને વિશેષ ઉપ-
યોગી થઇ પડે એવું કાઈ નથી, તે વડે તો માત્ર એટલું જ સાબિત થઇ શકે
કે તે વખતે જુની ગુજરાતીનું પુષ્કળ સાહિત્ય હસ્તિમા હતું અને તે પણ
વગર ખેડાયલું નહિ અથવા તો ઉગતા સાહિત્યને સ્વરઆતમા જે જે મુશ્કે-
લીઓમાથી પસાર થવું પડે છે તે તે મુશ્કેલીઓવાળું નહીં, પરંતુ એવે
દરજે પહોંચેલું કે, જે તે સમયનો વિચાર કરતાં જો કે તદ્દન સંપૂર્ણ તો
નહીં પણ સંપૂર્ણતાની સાબિધ્યમા પહોંચેલી સગીનતાવાળું દહીં શકાય. એ
લેખકોએ ધર્મ-જીવનચરિત્ર-લોકપ્રિય વાર્તા-કર્મકાંડ-વૈદકાદિ વિવિધ વિષયો

* ઈ સ ૧૪૦૦ થી ૧૪૮૧ સુધીમા આચાર્યવિચાર (જર્મન) સંબધી, વૈદક
સંબધી તથા જવાહીર સંબધી લખાયેલા અથોમાથી રાત્રી જનસાલ કાલીદાસે
પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યના કૃષ્ટાંત આપ્યા છે અત્રે તેમાથી ઘોરાક જ લીધા છે કારણ કે
ઉપર દર્શાવેલા વધુ આધુનિક કૃષ્ટાંતોમા ને આમા વાઈ ખાસ ભેદ દેખાતો નથી

“લઘુ આલક દત્ત વિના મરઈ તલ્લુ સૂતક દીન ૧ ।

“ક્ષોર જર્મ કરીઈ હુઈ તલ્લુ સૂતક દીન ૩ ।

“કરજ મૂલ ગાઈ તલ્લુ મૂતસુ પી જઈ હરસ ભઈ ।

“છાસ સુક પાકક ખીલુ પીજઈ હરસ ભઈ ।

“જોતિતુ પહિલક આનર સિંધલ દ્વિપ જલિવક બિજઈ આનર આરબ દરશ
જલિવક । ત્રીજઈ આનર પારસીક દરશ જલિવક । ચકવક આનર ખાખર
(સ ચર્ચર) દરશ જલિવક

ધણા કૌશલ્યથી ચર્ચા છે તેથી નરસિંહ મહેતાના (૬ સ ૧૪૧૫-૧૪૮૧) સમયથીજ ગુજરાતી સાહિત્યની ઉત્પત્તિ થઈ અને તેથી તેનેજ ગુજરાતી સાહિત્યના પિતા લેખવામાં આવે છે એવો સામાન્ય લોકમત ખોટો પડે છે ને આપણા સાહિત્યની ઉત્પત્તિનો સમય હવે આપણે તેનાથી થોડાક સતક અગાડીને લેવો જોઈએ

આ વિષયની શાસ્ત્રીય ચર્ચા આ ગ્રંથના વિષયની બહારની વાત છે, પરંતુ રા બ મ્મણુભાઈ, રા બ કેશવલાલ ધ્રુવ અને રા નરસિંહરાવ દીવેડીઆ જેવા વિદ્વાનોએ બનાવ્યું છે કે હાલની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ મધ્યકાલિન ગુજરાતી-પ્રાચીન ગુજરાતી-પ્રાકૃત અને છેવટ સંસ્કૃતપરથી કેવી રીતે બધાયું છે તે ક્રમશઃ વ્યાકરણદ્વારા શોધી કાઢવું અશક્ય નથી સ્વરોચ્ચારના ભેદ, સાદસ્યથી ઉત્પન્ન થતા નવા શબ્દોનું બધારણ અને એવા એવા ભાષાવિકાસક્રમને સહાયભૂત બીજા સાધનોની ભિન્ન ભિન્ન કાળે ગુજરાતી ઉપર પણ્ય તેના વૃદ્ધિકાળમાં અસર થઈ છે, અને એ વિષયના જિજ્ઞાસુને એ વિદ્વાનોના ગ્રંથોમાં રમ પડે એવું ધણું જડી આવશે *

* પ્રાકૃતમાં થઈને સંસ્કૃતમાંથી ગુજરાતીમાં આવતા શબ્દોમાં થતા ફેરફારો નીચેના દૃષ્ટાંતોપરથી સ્પષ્ટ થશે --

મં	પનસ	પિલતી	તીક્ષ્ણમ્
પ્રા	ફણુસો	પિઅર્ધ	તિક્ષ્ણ
જુની ગુ	—	પિઅર્ધ	"
ગુ	ફણુન	પીએ	તીખુ

પ્રકરણ ૩ જી.

ભક્તિમાર્ગ અને પદરમા શતકના કવિઓ.

કાષ્ઠક ઠેકાણે એમ કહેવામા આવ્યું છે કે હિંદમા કાવ્ય ને ધર્મ એ એકજ છે, તે બને એક ખીખતી છૂટા પાડી શકાય. પ્રાચીન કાવ્યનું એમ નથી પ્રાચીન ગુજરાતી કાવ્યને અગે આ મૂળ ધર્મ. સૂત્ર વિશેષે કરીને સત્ય છે નરસિંહ મહેતા અને મીરાજાઈ પહેલા પછી કાવ્યનું એક ધર્મ તરફજ હતું જૈન સાધુઓના રાસા લખવાને હેતુ એજ હતો કે લોકો જે ભાષા બોલતા હોય તે ભાષામા તેમને ધર્મ તથા નીતિનો ઉપદેશ કરવો, અને તેથી સા-સારિક તથા વ્યાવહારિક વિષયગના કાવ્ય ધર્મ અને નીતિના કાવ્ય કરતા પ્રમાણમા ઓછા છે, તેથીજ ન્યારે ધ સ ૧૪૦૦ થી શરૂ થતા વિશેષ સગીન સામિતીવાળા કાળમા આપણે પ્રવેશ કરીએ છીએ, અને તે વખ-તમા રચાયલા સારી પેઢે જાણીતા અને લોકપ્રિય કાવ્યો જે આપણને મળી આવે છે તે કાવ્યોમા પણ એનો એજ વિષય ચાલુ રહેતો. જોઈએ છીએ ત્યારે તેમા કાષ્ઠ નવાઈ જેવું લાગતું નથી ધર્મના વિવિધ સ્વરૂપ એજ આ કવિઓના કાવ્ય પ્રદેશ હતો. જૈનોએ પોતાના જ સત, મહાવીરસ્વામી અને તિર્થંકરોના યશોમાન ગાયા ત્યારે જૈનેતર કવિઓના ભજન કરીને શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની ભક્તિનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું, અને તે ભક્તિમાર્ગ કહેવાયો.

શયલ એશીઆટીક સોસાયટીની મુદ્રાઈની શાખાના જર્નલ અંક ૬૫ પુસ્તક ૨૩ (ધ સ ૧૯૧૦)મા આ વિષય ઉપર મી. ભક્તિમાર્ગ અધવા. સેનવીકે કરેલું ભાષણ છપાયું છે તેમા તેઓ ભક્તિનું કૃષ્ણભક્તિ. લક્ષણ આપતા કહે છે કે.—

“દેહધારી ઈશ્વર ઉપર મનુષ્યની જાતિશ્રદ્ધા, મનુષ્ય ઉપર હોય તેવો જ તેના ઉપર પ્રેમ, તેની સેવામાં સર્વસ્વનું અર્પણ, તેનું નામ ભક્તિ અને તે વડે જ મોક્ષપ્રાપ્તિ, નહિ કે જ્ઞાનવડે અગર યજુર્ચાગાદિકવડે યા તો કર્મવડે *”

ઉપનિષદોને ગણનામાં ન લેતા આ માર્ગનું મૂળ પ્રથમ ભગવદ્ગીતામાં અને તેમાં પણ નવમાં અધ્યાયના ૨૬ થી ૨૯ સુધીના શ્લોકોમાં તેને જડે છે:-

પત્રં પુષ્પં ફલં તોય યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદહં મહ્યુપહૃતમશ્રામિ પ્રયતારમનઃ ॥ ૨૬ ॥
યત્કરોષિ યદ્ભ્રાસિ યજ્ઞુહોષિ યદ્દાસિ યત્ ।
યત્પત્યસિ કૌંતેય તન્કુરુષ્વ મદર્પણમ્ ॥ ૨૭ ॥
શુભાશુભફલૈરેવં મોક્ષયસે કર્મબંધનૈઃ ।
સંન્યાસયોગયુક્તાત્મા વિમુક્તો મામુપૈષ્યસિ ॥૨૮॥
સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।
યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ વાપ્યહમ્ ॥૨૯॥

“જે પુરુષ પત્ર, પુષ્પ, ફળ કે જળ અને પ્રેમથી અર્પણ કરે છે તે

* સર્વમાન્ય ગુજરાતી વિદ્વાન સ્વ ગો મા ત્રિપાઠી Classical Poets of Gujarat મા એનો એજ વિચાર ઈ સ ૧૮૬૨ મા દર્શાવતા ગાંધીક વધારે સ્પષ્ટ રૂપમાં લખે છે કે -

“ભક્તિ જ આ નવા ધર્મનો આત્મા અને પ્રાણ છે “ભક્તિ”-તેના અનેક અંગો સહિત તેનો ખ્યાલ આપે એવી “ભક્તિ”-માટે ઇંગ્રેજીમાં શબ્દ જ નથી Worship (પૂજા), Prayer (પ્રાર્થના), Devotion (પરાયણતા) માં પણ ભક્તિના સંપૂર્ણ અર્થનો સમાવેશ થતો નથી દેવની સમક્ષ ખડાને ખડા રહેવું, તેની સેવા કરવી, તેના ઉપર પ્રેમ રાખવો, તેના પ્રેમ પાત્ર થવું, તેની સાથે સંબાધણું વરડવું, તેના પ્રત્યક્ષ દર્શન કરવો, તેનું શ્રવણ વરડવું, અર્થાત્ સર્વ પ્રકારના ઉપભોગ દેવમાથી જ મેળવવા (દેવને સોંપવો) એનું નામ ભક્તિ

શુદ્ધ અંતઃકરણવાળા અને કામના રહિત બંને ભક્તિપૂર્વક અર્પણ કરેલી પત્ર, પુષ્પ આદિક વસ્તુ હું પ્રેમપૂર્વક મહણ કરું છું. ૨૬

હે કૌ-તેય, તું જે કર્મ કરે છે, જે ખાય છે, જે હોમે છે, જે આપે છે, જે તપ કરે છે, તે સર્વ મને જે પ્રમાણે અર્પણ થાય તે પ્રમાણે કર ૨૭

મને કર્મો અર્પણ કરવાથી કર્મના સારા નરતા ફળોમાંથી તું છૂટો થઈશ, કારણકે મને કર્મ અર્પણ કરવાથી તને તે કર્મોના ફળોનો સંબંધ રહેશે નહીં આ પ્રમાણે કર્મોમાંથી છૂટો થયા પછી સન્યાસરૂપી યોગમાં જેનું મન જોડાયેલું છે એવો તું મને પ્રાપ્ત કરીશ ૨૮

હું સર્વ પ્રાણિયો વિશે સમાન છું મને કોઈ પ્રિય પણ નથી તેમ મારો કોઈ શત્રુ પણ નથી જ આમ છતાં પણ જે ભક્તો ભક્તિવડે મને બળે છે તે ભક્તો મારે વિશે છે અને હું પણ તેઓ વિશે અનુચ્છ હર્ષાશ્પે રહું છું ૨૯

આ વિચાર ભક્તિમાર્ગની પ્રથમ ભૂમિકા એટલે “તન, મન અને ધન દેવને અર્પણ કરવારૂપ-ભાવના દર્શાવે છે અન્યોઅન્ય પ્રેમભાવનાનું પ્રક્ટી-કરણ હજુ હવે થવાનું હતું,” તે સેકડો વર્ષ પાંચી થયું

ભક્તિમાર્ગનો બીજો તરંગ આના પછી લગભગ હજારેક વર્ષ પછી આવ્યો. ને તે સાહિત્ય મારફતે પ્રકટ થયો દરમ્યાન કૃષ્ણ, બાળગોપાલ કૃષ્ણની ભક્તિ હિંદના ધણા મોટા ભાગમાં સુદૃઢ જાગી ગઈ હતી આ મહાન વ્યક્તિનો ઉદ્ભવ કેવી રીતે થયો તે જણાવવા ભિન્નભિન્ન મત દર્શાવવામાં આવ્યા છે કેટલાકનું ધારવું છે કે “તે વિરૂદ્ધ આચરણવાળી-પરસ્પર વિરોધી લક્ષણવાળી જુદી જુદી વ્યક્તિઓનું મિશ્ર અથવા એકત્ર સ્વરૂપ હતું હારકાનો મધ્યમ, ક્ષત્રિય તસ્કર, સ્વામવર્ણવાળો સૂર્યદેવતા, વાયવ્ય પ્રદેશનો વનવ સી પ્રેમાકર્ષક નાયક અને મથુ-રાનું બાળક આ ચાર વ્યક્તિઓનું મિશ્રણ તે કૃષ્ણ” મી સેજવીકે આ અભિ-પ્રાય એક યુરોપીઅન પંડિતના લખાણમાંથી ઉતારી લીધો છે હજારો વર્ષથી

ઉત્તરી આવતી પૂજ્ય ભાવનાને અતરમાથી હોડી નાખ્યા સિવાય કોઈપણ હિંદુ આ મત કબૂલ રાખશે નહિ ખ્રિસ્તિ ધર્મના પૂજ્ય ધર્મ સાથે કૃષ્ણને સરખાવવાના-એકજ ગણવાના-પ્રયત્ન થયા છે. પણ હિંદુમાં પણ ભાવનામય ધર્મનું સ્વરૂપ કેવી રીતે બંધાયું તે શોધી કાઢવું આ સ્થળે ઉપયોગનું નથી, છતાં એટલું તો નિશ્ચિત કહેવાય કે આશરે અગીઆરમાં શતકમાં હિંદુના મોટા ભાગમાં આ માર્ગ વિસ્તાર પામ્યો હતો. જ્યારે દક્ષિણ હિંદુમાં ભક્તોનું વલણ શ્રીરામચંદ્ર તરફ વળ્યું ત્યારે ઉત્તર અને મધ્ય હિંદુ અને બંગાળામાં શ્રીકૃષ્ણભક્તિ પ્રચલિત થઈ દક્ષિણ ને પશ્ચિમ ક્ષણિકમાં શ્રીવિઠ્ઠલરૂપે એ ભક્તિ પ્રસરી. રામ, હરિ, કૃષ્ણ, વિઠ્ઠલ એ નામ જ માત્ર બિન છે પરંતુ જે ભાવનાથી એ સર્વ પૂજ્ય છે તે તો એક જ છે આ તરફને પરિણામે ભક્તિ વિશેષ વિકાસ પામી હવે એ ભક્તિએ પરસ્પર પ્રેમનું સ્વરૂપ ધારણ કર્યું અને તેમાં સ્થૂળ ભાવના ભગી પણ તેની વિશેષ અગત્યની અસર તો એ થઈ કે તેથી જાતિભેદની અવગણના થઈ અને તે પણ એટલે સુધી કે એક નીચ જાતિનો મનુષ્ય પણ ભક્તિવડે આધ્યાત્મિક ભાવનાનું કળ મેળવી શકે એવું કોકોના મનમાં ઠસી ગયું આ પ્રકારની ભક્તિનો રગ ચૌદમાં શતકના અંતમાં અને પદ્મરામા આરભમાં કે એ અરસામાં ગુજરાતને લાગ્યો, જેને પરિણામે ગુજરાતમાં બે પ્રખ્યાત કવિ-મીરાંબાઈ (૧૪૦૩-૧૪૭૦) અને નરસિંહ મહેતા (૧૪૧૪ થી ૧૪૮૧) ઉત્પન્ન થયા.^૧

● બારમાં શતકમાં પ્રસિદ્ધ બિહારી કવિ જયદેવે રાધાકૃષ્ણના વિલાસ રૂપે અમરપદ પામેલું “ગીત ગોવિંદ” લખ્યું સર એટલીની આનોર્લોડે આ પુસ્તકનું “The Song of the Lord” નામથી અંગ્રેજીમાં ભાષાંતર કર્યું છે

૧ ઇ સ ૧૬૦૫ માં અમદાવાદમાં ભરાયેલી પ્રથમ સાહિત્ય પરિષદ વખતે સ્વ ગો મા ત્રિપાઠીએ પ્રમુખપદેથી આપેલા ભાષણપરથી એમનો અભિપ્રાય એવો જણાય છે કે ગુજરાતના આ આદિ કવિઓ નરસિંહ મહેતા અને મીરાંબાઈમાં ભક્તિની જ્વાળાઓ આપોઆપ પ્રકટી છે, ખંડારના કોઈ પ્રેરકની સહાય વિના એમના હૃદય-માથી સ્ફુટી છે

ગજસ્થાનના પ્રખ્યાત લેખક કર્નલ ડૉક મીરાનાથ વિષે લખે છે કે -

“મેવાડનો બહાદુર કુભો ગણા જે એના પિતા પછી

૫૬૨મો શતક. રાજ્યસ્થાને આવ્યો (૧૪૯૧) તે મારવાડના મુખ્ય
મીરાનાથ-ગુજરાતની પટાવત મેડતાવાળાની કુવરી સાથે પરણ્યો સૌદર્ય
મુખ્ય સ્ત્રી કવિ. અને સાધુતાપૂર્ણ રાજકુવરીઓમા તે સમયે મીરા-

નાથ એકજ હતી એણે ધણા કાવ્ય લખ્યા છે

હવેકા ભાટ ચારણ કરતા એના કાવ્ય કૃષ્ણ (હિંદુ એપોલો) બકતોમાં ધણા
પ્રસિદ્ધ છે એના કેટલાક બજન મધરી રાખવામા આવ્યા છે ને તે લોકોમા
ધણી પ્રસસા પામ્યા છે એની ગરબીઓમા ઉભરાતી ભક્તિનો રંગ એને એના
સ્વામી તરફથી લાગ્યો કે એના તરફથી એના સ્વામીને લાગ્યો કે જેને પરિણામે
“ ગીત ગોવિંદ ” ની કોટીના કાવ્ય -ચાયા તે નક્કી થઇ શકતું નથી મીરાની
જીવનકથા અદ્ભુત છે, અને યમુનાથી માડી “ પૃથ્વીના છેડા ” -દારદા સુધી
આખા હિંદમા સ્ત્રીજાતિને પ્રિય થઇ પડેલી મર્તિ-કૃષ્ણના દરેકે દરેક ચાત્રાના
સ્થળ ઉપરની એની અથાગ ભક્તિને અંગે એને માટે ધણી નિંદાપાત્ર
કથાઓ જન્મ પામી છે ”

*કૃષ્ણ ભટ્ટના પ્રવર્તન વૃદ્ધિભાષ્યનો જન્મ ઈ સ ૧૪૮૯મા થયો હતો અને
વૈષ્ણવ સંપ્રદાય બંગાળામા પ્રવર્તાવનાર ચૈતન્યનો જન્મ આ પછી થોડે વર્ષે એલે
ઈ સ ૧૪૮૫મા થયો હતો, ને સુન્દર, ગદ્યાકૃષ્ણના હિંદી પદ લખનાર, પણ
આ પછીના જ કાળમા રદ થયો હતો. ગ ત્રિપાઠી વહે છે કે “ ગુજરાતના આ
આદિ કવિઓમા આ જવાળાઓ ગુજરાતની બહારના કોઈ પ્રસિદ્ધ નવા ધર્મ
પ્રવર્તકોમાથી નથી આવી ” પરંતુ એ વાત સંભવતી નથી, અને વળી આથી હલ
ટાજ અભિપ્રાય એમણે પોતાનાજ “ Classical Poets ” મા આપેલો છે કે -

“(નરસિંહ મહેતા ને મીરાબાઈના સમય વિષે) એમ લાગે છે કે ભક્તિના
આ નવા માર્ગના પ્રવર્તકો ગુજરાતમા પણ જન્મણ કરતા હતા અને જે માર્ગે
મીરાબાઈના સાધુ જીવનની ભાવનાની સાથે સાથે જ શ્રીકૃષ્ણની રાસલીલાની
ભાવના પણ પોષાઈ તે, ભક્તિમાર્ગે અપ્સરાના પ્રદેશ જેવા મનમોહન કૃષ્ણનાં
સ્વપ્નદર્શન કરાવી તેમણે લોખના મન હરી લીધા હતા ’

મીરાબાઈના જન્મકાળ માટે તેમજ એના સમય માટે વિદ્વાનોમાં
 ઘણો મતભેદ છે પણ ઇ. સ. ૧૪૦૩ ના અરસાનો
 એના જીવનમાંના સમય ઘણે ભાગે સર્વમાન્ય રહ્યો છે સંસેઠ વર્ષની
 પ્રસંગ વચે ઇ. સ. ૧૪૭૦માં એનું અવસાન થયું કહેવાય
 છે પણ એના જીવન વૃત્તાતમાં સત્ય વિશ્વાસ મૂકવા યોગ્ય હકીકત ઘણીજ
 થોડી છે, કારણ જે થોડી ઘણી હકીકત પ્રકાશમાં આવી છે તે પણ ચમત્કૃતિથી
 ભરપૂર છે. દષ્ટાંત તરીકે એમ કહેવાય છે કે પ્રસિદ્ધ ગવૈયા તાનસેનની સાથે
 અકબર ખાદશાહ એને મળવા ગયો હતો હવે આ વાત જો-જાણી માનીએ
 તો મીરાબાઈનો સમય સોળમા શતકમાં આવી જાય. મેવાડના ઇતિહાસકાર
 શ્રી દેવીપ્રસાદ તથા ત્યાનાજી કવિ શામળદાસ એમ બતાવવા પ્રયત્ન કરે છે કે
 એ કુભાની નહીં પરંતુ ભોજરાજની રાણી હતી. કેટલાકની માન્યતા પ્રમાણે
 એ બાબતની સામે રણમાં ધૂમનાર સગરાણાની પુત્રવધૂ હતી એ કોની જી હતી
 તે નક્કી કરવું બહુ અગત્યનું નથી, કારણ એને પોતાના સ્વામી તેમજ શ્વસુરપક્ષ
 સાથે બનાવ નહોતો. એ નાનપણથી જ દૈષ્યવ ધર્મમાં ઉછરી હતી, અને એનો
 શ્વસુરપક્ષ શૈવ મતાનુયાયી હતો, તેથી લગ્ન પછી એ ઘેર આવી તેજ રાત્રે
 એ બાબતમાં એને તેમની સાથે વાંધો ઉઠ્યો એનાં કેટલાંક પદપરથી માલમ પડે
 છે કે એણે પોતાના અતરૂના સ્વામી કૃષ્ણ સાથે લગ્ન કરવાનો સંકલ્પ કરેલો.
 કોઈ દેહી વ્યક્તિ સાથે એને લગ્ન કરવું નહોતું અને એનું લગ્ન મેવાડના રાણા
 સાથે એની કચ્છા ઉપરાત થયેલું એની નણદે બ્યારે એને મહારાવને નમન
 કરવા કહ્યું ત્યારે એણે નમન ન કરતા ઉત્તર આપ્યો કે “મેં તો મારી જાત
 કૃષ્ણને અર્પણ કરી છે.” પોતાની સૈદ્ધ્યવતી પત્નીને ઠેકાણે લાવવાને રાણાએ
 વિવિધ ઉપાય કર્યા પણ તે સર્વ વ્યર્થ ગયા મીરાએ પણ રાણાને પોતાને
 માર્ગે વાળવા પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યા પણ રાણા પણ નિમ્મલ રહ્યો, તેથી અંતે
 એ ગણાને મહેલ છોડી હારકા ગઈ અને ત્યાં કૃષ્ણની મેવામાં અને કૃષ્ણ
 બક્ત-જેમાનો મોટો ભાગ સાધુ સન્યાસીના હતા, તેમની-સગતમાં પોતાનું
 અવશેષ આયુષ્ય ગાળ્યું સ્વામીના મહેલમાં પણ એજ પ્રકારનું વર્તન રાખતી

હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે એની નિંદા થવા લાગી અને એ નિંદાનો અનુભવ રાણાએ એને વિષ દેવાનો વિચાર કર્યો. મીરાએ વિષ પીધું પણ દેવી અમરતૃતિથી વિષનું અમૃત થઇ ગયું.

મીરાબાઈ આ વિષય સંબંધે ગાય છે કે —

“ ગોવિંદો પ્રાણુ અમારો રે, મને જગ લાગ્યો ખારો રે,

“ મને મારો રામજી ભાવે રે, બીજો મારી નજરે ન આવે રે,

“ મીરાબાઈના મહેલમા રે, હરિ સંતનનો વાસ,

“ કપટીથી હરિ દૂર વસે, મારા સતન કેરી પાસ ગો.

“ રાણાજી કામળ મોકલે રે, દો રાણી મીરાને હાથ,

“ સાધુની સંગ છોડી ઘો, તમે વસોને હમારે સાથ ગો.

“ મીરાબાઈ કામળ મોકલે રે, દેને રાણાજીને હાથ,

“ રાજપાટ તમે છોડી ગણાજી, વસો સાધુને સાથ ગો.

“ વિષનો ખાલો રાણુ મોકલ્યો રે, દેને મીરાને હાથ,

“ અમૃત જાણી મીરા પી ગયા, જેને સહાય શ્રીવિશ્વનો નાથ ગો.

“ સાદવાળા સાદ શણગારજે રે, જીવુ સો સોરે કોથ,

“ રાણાજીના દેશમા રે મારે, જળરે પીધાનો દોષ ગો.

“ ડાબો મેલ્યો મેવાડ રે, મીરા ગઇ પશ્ચિમ માય,

“ સગવ છોડી મીરા નીસર્યા, જેનુ માયામા મનડુ ન કાય. ગો.

“ સાસુ મારી સધુમણા રે, સસરો પ્રેમ સતોષ;

“ જેઠ જગજીવન જગતમા, મારો નાવલિયો નિર્દોષ. ગો.

“ ચુદડી ઝાડુ ત્યારે રગ ચુવે રે, રગ બેરગી હોય,

“ ઝાડુ હું કાળો કાળજો, દુનને કાધ ન લાગે કોય. ગો.

“ મીરા હરીની લાડણી રે, રહેતી સંત હજાર,

‘ સાધુ રાગાતે સ્નેહ ધણો, પેલા કપટીથી દિલ દૂર. ગો.

ધરેણા તથા ભભકાદાર કપડાલસાથી એને રીઝવવા એના સ્વામીએ પ્રયત્ન કર્યો પણ એણે એ સર્વને તિરસ્કારી કહ્યું કે —

“ અમો અમળાને મોટી મીરાતરે,

“ બાઇ સામળો ધરેણું મારે સાચુરે, ”

એક પદમાં મીઠા સ્વામીપરના પોતાના સ્નેહને યોગની સાથે સરખાવે છે આવા સયોગેમા પતિપત્ની એકત્ર રહી શકે જ નહીં તેથી એ પોતે જુદી રહી અને ત્યાં સાધુઓની સગતમાં સમય વ્યતીત કરવા માડ્યો. રાણાની આશી ધણી નિદા થવા માડી અને ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે રાણાએ એનું કાસળ કાઢવા નિશ્ચય કર્યો. વિષયી અર્થ સધાયો નહીં એટલે કટારથી મૃત્યુ આણુવા ગયો, પણ જેવી દટાર ઉગામવા જાય છે કે એકને બદલે ચાર મીરા એની નજરે પડી. એ ચારમાંથી ખરી મીરા કદ તે નક્કી થયું નહીં આ પછી જે કડીઆમાં એ હમેશાં કૃષ્ણની મૂર્તિ નાખતી તેમાં એરી નાગ છૂપાવ્યો પણ આ મુક્તિ પણ નિષ્ફળ ગઈ. એ પછી તે મીરા મેવાડ મૂકીને દારકા ચાલી ગઈ

મીરાબાઈ જન્મથી ગુજરાતી નહોતી તેથી એ દારકામાં રહી તે સમયે

ગુજરાતી શીખી હશે એના પદ હિંદીમાં પણ રચેલા

મીરાના પદ. જેવામાં આવે છે એ સર્વ પદનો જુદો સમ્બંધ કર-

વામાં નથી આવ્યો પણ છૂટા છવાયા જુદા જુદા

પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે અને તેની બધા મળીને સુમારે અઢીસેની સંખ્યા થાય છે મીરાબાઈ લોકપ્રિય અને વિશેષ કરીને સ્ત્રીવર્ગમાં વધુ પ્રિય હોવાથી એની નકલ કરી પદ લખનારા ઘણા થઈ ગયા છે, અને તે જાણે મીરાનાજ રચેલા હોય એમ તેઓએ ચલાવી દીધા છે. જે આમ અનુમાન ન કરીએ તો ભાષા, વાક્યરચના, શબ્દપ્રબંધ આદિની અર્વાચીનતા તેમજ શબ્દો અને વાક્યોની પુનરુક્તિ જે કેટલાક એનાં પોતાનાજ રચેલા તરીકે માન્ય થયેલાં મદોમાં જેવામાં આવે છે તેનું કારણ જડવું મુશ્કેલ થઈ પડે.

હારસી સૂરી કવિ જેમ હસ્તિમાજ પોતાની માથુકને દેખે છે તેમ મીઠા
પણ કૃષ્ણમાજ પોતાના સ્વામીને દેખતી તેથી એણે પોતાનું સર્વસ્વ, તન અને
મન, એનેજ અર્પણ કરતા કહ્યું છે કે —

“ પ્રેમની પ્રેમની પ્રેમની રે, મને લાગી દટારી પ્રેમની

“ જળ જમુનામાં ભરવા ગયાતા, હતી ગાગર માથે હેમની રે—મને

“ કાચે તે તાંતણે હરિજીએ બાધી, જેમ ખેચે તેમ તેમની રે—મને

“ મીરા કહે પ્રણુ ગીરધર નાગર, શામળી સૂત શુભ એમની રે.—મને

ઉપલેક જોનારને મીનાના પદ કેવળ દૃગારમય લાગે પણ શુન્દરાતમા એ
પદ એ દૃષ્ટિથી જોવાતાજ નથી એની ભક્તિનુ પાત્ર
મીરાંના પદના લક્ષણ. કોઈ સસાગી જીવ નથી પણ પંચાતમા શ્રી કૃષ્ણ છે.
પોતાના હૃદયમાં મળી જવાની, તેની જોડે એકત્ર

થવાની, ઉત્કટ દૃષ્ટા માનુષી ભાષામાં દર્શાવવા પ્રયત્ન કરતા—મથતા—આસક્ત
જીવના ઉદ્દગારરૂપેજ એના પદ છે. માતા પુત્રી સાથે મળીને એ પદો ગરબે
ગાય છે અને એ ગરબા શ્રવણ કરવા હજારો નરનારીઓ ભેગા થાય છે.
મીરાબાઈના મધુર પદનું શ્રવણ કરવું એ કોઈ પણ રીતે અયોગ્ય—દોષજનક
છે એવો વિચાર સરખો પણ આ શ્રવણ કરનારાઓના મનમાં દ્રિપજ થતો
નથી, ઉલટું એ પદ ગવાતા અતિશય ઉત્સાહથી લોકો સામળે છે આગળીને
વેઢે ગણાતા જે થોડા કવિયો ને કાવ્યો શુન્દરાતમા ધરગથુ થઈ ગયા છે
તેમાં મીરાબાઈ તથા એના પદે સ્થાન મેળવ્યું છે *

નરસિંહ મહેતાના સમયથી (ઇ. સ ૧૪૧૫-૧૪૮૧) આપણે
કાઠક ચોક્કસ જીવન વૃત્તાત મેળવવાના ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ

* સ ૧૯૧૧ ના માધ્યમ-ચૈત્ર-વૈશાખના “ વસન્ત ”ના અકામાં એના કાવ્ય
વિશે એક ધણો માહિતીપૂર્ણ લેખ રા ભાનુસુખરામ ન મહેતા બી એ, એ લખ્યો
છે જુલ્લ કાવ્ય દોહનના સાતમાં ભાગમાં સ્વ રા ત મ ત્રિપાઠી બી. એ, એ
એનું જીવન વૃત્તાત લખ્યું છે

નરસિંહ મહેતા દારીઆવાડમા જુનાગઢનો એ નાગર બ્રાહ્મણ હતો. નાનપણમા જ માખાપનો સ્વર્ગવાસ થવાથી પિત્રાઇ ભાઇ ને બાબીના હાથ નીચે ઉછરી એ મોટો થયો હતો એની જ્ઞાતિ આખી શૈવ હતી, પણ એને તો નાનપણથી જ કૃષ્ણ ભક્તિનો નાદ લાગ્યો હતો સહેરને પાદરે મુકામ નાખતા સાધુઓના ઝુડમાજ એ પોતાનો ધણો સમય ગાળતો અને કોઇ કોઈ વેળા તો વ્રજની ગોપીનો વેશ લઇ એ નાચતો તથા ગાતો પણ ખરો, આથી સ્વાભાવિક રીતે જ એના કુટુંબને તથા જ્ઞાતિને એને માટે ઓછું આવી ગયું અને એના સસરાએ એનું વેશવાળ તોડી નાખ્યું, જો કે પાછળથી એક બીજી કન્યા સાથે એના લગ્ન થયા હતા ગૃહસ્થાશ્રમના આરંભકાળમા એ છેક નિર્ધન હતો તેથી એને પોતાના ભાઇને આસરે જ રહેવું પડતું એની બાબીએ આથી એને એવું મેલું માર્યું કે “આતો ધરમા એકે કામનો નહિ આ કરના તો ધોખીનો પથરો સારો.” આ મેલું એને હાડોહાડ લાગી ગયું અને સમુદ્ર દરિયે આવેલા એકાત ગોપનાથના દહેરામા એ જતો રહ્યો અને “મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ નહિ કરો ત્યા સુધી હું પાછો ઘેર જવાનો નથી ” એવી પ્રતિજ્ઞા લઇને ત્યા એણે શિવની પૂજા આદરી એની ભક્તિ અને એના તપથી શિવ પ્રસન્ન થયા અને એને દારકા લઈ ગયા ત્યા કૃષ્ણજીવનનો સૌથી લક્ષવેધક પ્રસંગ રાસલીલા-જેના મનુષ્યને ભાગ્યે જ દર્શન થાય, તે રાસનીલા એને દેખાડી. આથી શ્રી કૃષ્ણની વિસિષ્ટ પ્રસાદી પામેલા ભક્ત તરીકે એનું ભવિષ્ય નિર્ભણ થયું ઘેર આવીને બાબીને પગે લાગીને મહેતાએ કહ્યું કે —

“ધન્ય બાબી તમે ધન્ય માતા પીતા, કષ્ટ જાણી મને દયા રે કીધી
“તમારી કૃપાથી હરીહર ભેટીઆ, કૃષ્ણજીએ મારી સાર લીધી.”

વળી એજ વિષે ગાય છે કે:—

“બાબીએ ભાગ્ય ઉઠે કર્યો, મને કહ્યા કઠિણ વચન,
“ત્યારે નરસંયો નિરભય થયો, પામ્યો તે જુગજીવન”

ત્યાર પછી ભાઈ ભાભીથી જૂદો થઈ એ પોતાની સ્ત્રી સાથે રહેવા લાગ્યો તેનાથી એને એ ત્રણ સતાન થયાં પરંતુ એ
શુદ્ધસ્થાશ્રમ. રહ્યો તો નિર્દનનો નિર્દન જ. ભજન ગાવામાં અને નાચવામાં એ પોતાનો સમય ગાળતો અને પેટપુરતું રળવાની પણ એને દરકાર નહોતી કામ ધંધે વળગવા એની સ્ત્રી એને મેણા મારતી અને કાઈ કાંઈ વેળા તો પોતાને પિયેર પણ જતી રહેતી, પણ આ સર્વની એના પર કાંઈ અસર થતી નહોતી, એ તો હિત આપતો કે —

“ એવા રે અમે એવા રે એવા,

“ તમે કહો છો વળી તેવા રે”

છોકરા હોયા મોટા થયા તેના લક્ષ્યાદિ પણ કરવા જોઈએ, પરંતુ આ નિર્દન કૃષ્ણભક્તે તો કેવળ કૃષ્ણ પગ આધાર રાખ્યો અને દત્તક પ્રમાણે તો કૃષ્ણ પરમાત્માએ જાતે એના મતાનના લક્ષ કરી આપ્યા

આ ઉપાધિમાથી એ મુક્ત થયો એટલે એની સ્ત્રીનું અવસાન થયું, અને તે પછી તરત જ એનો પુત્ર મૃત્યુ પામ્યો, અને
આપદવસ્થા. પુત્રી સાસરે ગઈ, એટલે એક રીતે તો એના સસાગની સમાપ્તિ થઈ, અને અતરેન્દ્રા પ્રમાણે વર્તવા એ સ્વતંત્ર થયો પાંજરામાંથી છૂટા થયલા પક્ષિના આતર્ હૃદયાર જેવા જ એના આ સમયે લખાયલા પદ છે પ્રેમાનંદે એના મુખમાં એ સમયે મૂકેલું વાક્ય—

“ ભલું થયું ભાગી જાજળ,

સુખે ભન્યું શ્રી ગોપાળ”

શુન્દરાતી ભાપામાં કહેવન તરીકે ૩૬ થઈ ગયું છે અને મસારભારથી મુક્ત થયલા મનુષ્યની ગોપાલ ભજવાની મનોવૃત્તિ દર્શાવવા વપરાય છે

એના જીવનને સૌથી મનોવેધક પ્રસંગ આ સમયે બન્યો એની માન્યતા પ્રમાણે તો ભગવાનની દૃષ્ટિમાં સર્વ ભક્ત-પછી તે દેહની સાથે હજીવ, આત્મા હોય કે અત્યજ-બધા જ સરખા હતા. આ મળવું માન્યતાની કસોટીનો પ્રસંગ આવ્યો અત્યજ વર્ગ-
-દેહાત્મા-ધણુભાગે ધર્મિષ્ઠ હોય છે, અને હમેશા ક્ષે
તો છૂટા છૂટા અથવા તો મરુણી મળીને બજનો ગામ-નાચી-ભગવાનની ભક્તિ કરે છે જુનાગઢના ઢેડ લોકોએ નરસિંહ મહેતાને ઢેડવાડામાં આવીને પોતાની સાથે બજનમાં સામેલ થવા આમ ત્રણ કર્યું અને નરસિંહ મહેતાએ તરત જ તે આમ ત્રણ સ્વીકાર્યું

“વિદ્યાચિનયસંપન્ને બ્રાહ્મણે ગર્વિ દસ્તિનિ,

“શુનિ લૈશ્વ શ્વપાકે ચ, પંડિતાઃ સમદર્શિનઃ॥ અ. ૫, શ્લોક ૧૮

એ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનો શ્લોક સ્મરણમાં લાવી આ સબધમાં એમણે લખ્યું છે કે -

“પક્ષાપક્ષી ત્યા નહિ પરમેશ્વર,

“સમદર્શિને સર્વ સમાન”

એણે આ અરપૂર્ણ જાતિ સાથે રજની “ભોર થયા લગિ ભજન કીધું” અને તેના બદલામાં “ન્યાત બહાર”ની શિક્ષા ભોગવી લીધી જાતિએ એની સાથે પકિતવ્યવહાર બધ રાખવાનું જાહેર કર્યું એક રાત્રીએ શ્રીકૃષ્ણભગવાને એને સ્વપ્ન આપી ન્યાતમાં જમવા જવા આજ્ઞા કરી આ પ્રમાણે એક વખત જાતિ ભોજનમાં એ ગયો અને ત્યાં કૃષ્ણસ્તુતિના પદ ગાવા શરૂ કર્યા. જ્યારે ન્યાત જમવા બેઠો ત્યારે એના જાતિબંધુ નાગરો જોઈને કમકચ્છા કે પકિતમાં તો બે નાગરની વચ્ચે એકેક ઢેડ હતા. જ્યારે તેઓએ મહેતાને પોતાની સાથે એક પકિતએ બેસાડ્યા ત્યારે જ દેહાત્મા અદસ્ય થઈ ગયા.

આથી નાગરો બહુ શરમીદા પડી ગયા નરસિંહ મહેતાની ભક્તિ અતરની હતી એમ એમના દીલમાં બેઠું અને એને પાછો જાતિમાં લીધો

જુનાગઢનો રા'મ ડગિક શિવભક્ત હતો અને એની મા વૈષ્ણવ હતી એવું કહેવાય છે કે તે વખતો વખત મહેતાને સહાય અમલકૃતિ (પદધા) કરતી, પણ તેના પુત્રને આ વાત પમદ નહોતી. એક વેળા વાત એટલી અણી પર આવી કે રા'મ ડગિકે સન્યાસી-સ્માર્ત-સાચે ધર્મ મળ્લો વાદ કરવા નરસિંહ મહેતાને કહ્યું રાસલીલાને નામે એ સ્ત્રીઓ સાચે નાચતો તેથી લોકો એને પાખડી અને દગ ગણતા આથી એના ઇષ્ટ દેવ સાચ અને જીવતા જાગતા છે એવી કાંઈક સાબિતી-પરચો-દેવી અમલકાર બતાવવા રા'મ ડગિકે એને આજ્ઞા કરી અને દેવી અમલકાર થયો પણ ખરો શ્રીકૃષ્ણે મનુષ્ય દેહે બર દરબારમાં પ્રગટ થઈ પોતાના ભક્તને હાર પહેરાવ્યો આ પછી યોડેક સમયે રા'મ ડગિકની મતા વૈકુંઠવાસી થઈ અને નરસિંહ મહેતાને તેના તરફથી જે યોડો ધણો આશ્રય મળતો તે પણ ગયો એની જાતિએ આ પછી પણ એની સાચે ધણું અણુ-ધટું વર્તન ચલાવ્યું છતાં જ્યારે એ છાસેક વર્ષની ઉંમરે વૈકુંઠવાસી થયો, ત્યારે રહેજ પણ વિરોધ દર્શાવ્યા સિવાય એના અત સમયની સર્વ ક્રિયાઓ કરી એજ જાતિએ પોતાના એની પ્રત્યેના દોષ નિવારણ કર્યા, એટલું જ નહીં પણ અદ્યાપિ પણ “જુજરાતનો ચોસર” તે અમારી જાતિનો એવું અભિમાન ધરાવી મહેતાને દીધેલા દુખનું પ્રાયશ્ચિત એ નાગરો કરે છે

સ્વ. રા. કંહારામ દેસાઈએ લખેલા નરસિંહ મહેતાના જીવનવૃત્તાંતમાં એને સખધે વીશ અમલકૃતિ વર્ણવી છે, તેમાંની કેટ-અન્ય અમલકારો લીક ઉપર આપી છે, અને કેટલીક અત્રે આપી છે. એક સમયે કેટલાક યાત્રાળુને સાતસે ર્ષ્યા આ લઈ નરસિંહ મહેતાએ હુંડી આપેલી, તે હુંડી ભક્તની આટ જાળવવા કૃષ્ણ-

પરમાત્માએ જાતે સ્વીકારી હતી અન્ય સમયે મહેતાની પુત્રીના સીમત
અવસરે તેના સાસરીઆને મામેરાની રીત ભગવાને જાતે રૂડી રીતે કરી
હતી મહેતા પછી બસે વર્ષે થયલા કવિ પ્રેમાનંદે આવા ચારેક દૈવી સહાયના
*પ્રમગે લઈ કાવ્યરૂપે પોતાની રસિક અને સરળ જાનીમા તેને એવી ખૂબીથી
વર્ણવ્યા છે કે આજે પણ ગુજરાતમા ઘેરે ઘેર તે સ્ત્રીપુરુષોમા ગવાય છે

જુનાગઢમા આજે પણ “નરસિંહ મહેતાનો ચોગે” હયાત છે ત્યા
એના ઇષ્ટ દેવની મૂર્તિ છે અને એ સ્થાન કવિના
નરસિંહ મહેતાનો ગ્મારક રૂપે ગણાય છે હમણા હમણા તો એની
ચોગે.
જન્મભૂતિથીએ ટેળવાયલા અને ભક્ત નાગરે સાહિત્ય
અને ધર્મ ઉપર એના કાવ્યોથી થયલી અને થતી
અસર વિષે વિવેચન કરીને એની જયંતિ ઉજવે છે

એના મુખ્ય અથ નામ પ્રમાણે છે -હારમાળા (કેટલાક કહે છે કે એ
એની નથી), ચાતુરી ષોડશ-ચાતુરી છત્રીશી-સામળ-
એના અથ દાસનો વિવાહ-દાણ્ડીલા-ગોવિંદ ગમન-ભક્તિ અને
ગૃહાગ પગ લગભગ હજારેક પદ અને સુરત સંગ્રહ

એની વાત ચાલે છે કે એણે સવા લાખ પદ રચ્યા છે. એક લાખ પદ
જ્યારે પૂરા થયા ત્યારે એને યમ દેવનું તેડું આવ્યું પણ
પદ વિષે દત્તકથા બાકી હેલા પચીશ હજાર પદ પૂરા કરવામા એનો
“જીવાતમા ધુટાયો” એની વિધવા પુત્રવધુએ એનું
કટ જોઈને એની સમક્ષ પાણી મૂક્યું કે “અવશ્ય રહેલા પચીશહજાર પદ

* ૧ કુવરબાઈનું મામેરું

૨ નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ

૩ સામળદાસનો નિવાહ

૪ નરસિંહ મહેતાની હુડી

“હુડી” તો નરસિંહ મહેતાએ પોતે પણ લખી છે

હું તમારે નામે રચ્યાને પૂરા કરીશ ” આ ખાત્રી મળવાથી એણે શાંતિથી દેહ છોડી અને એની પુત્રવધુએ પોતાનું વચન પાલ્યું કેટલાક એમ કહે છે કે સાયલાના લાલા ભગત તરીકે એણે ફરી જન્મ લીધો હતો અને પદ પૂરાં કર્યા હતા, ત્યારે વળી કેટલાકની માન્યતા એવી છે કે ઝોગણીશમા શતકમા થયેલા કવિ દયારામ એનો જ અવતાર હતા.

એના ઐયો સામાન્યતઃ બે પ્રકારના છે—રાગારના અને ભક્તિના એનો નૃગાર અતે તો ભક્તિમા જ લીન અર્ધ જાય અથોનો પ્રકાર. છે, તેમ છતાં કોઈ સાધારણ સમજવાળો મનુષ્ય માત્ર શબ્દાર્થ જ કરે તો તેને તો એ ખુદા શબ્દોમા વર્ણવેલો નૃગાર ભક્તિમા કેમ લીન થાય એમ સમજવું મુન્કેલ લાગે શુદ્ધ નગારના દૃષ્ટાંત રૂપે નીચેનું પદ ટાંચુ છે રાધાને તેડવા લલિતા નામે દૂતિને કૃષ્ણે મોકલી છે તે એકાંતમા કૃષ્ણને માટે ગધાને સમજાવીને લાવી છે—

“કુજ સમિપે આવીયા કુવરીને તેડી કુમાર,

“એકાંત રથાને રચી શૈયા, મળી કરેરે વિહાર

“બૂધરે તે ભીડી હૃદયે ચુબન લીધુ ગાલ,

“રસીઓ તે રસ પ્રીતે પીએ, કદ્રપ રસ રસાળ”

કેટલાક પદોમા કેવળ ઉઘાડો નૃગાર વર્ણવ્યો છે તેમા પુરુષવર્ગની મનો-જ્ઞતિ અને વિકારને જન્યત કરવા સ્ત્રીવર્ગ જે જે યુક્તિ પ્રયુક્તિ યોગ્ય છે તે સર્વનો ઉપયોગ શ્રી કૃષ્ણને આકર્ષવા ગોપીઓ કરે છે; પરંતુ આ સર્વ મનો-બાવની સમજણની આવી માટે એ શ્રીકૃષ્ણ મુખે નૃગારમાળામા કહેરાવે છે કે—

“સુણો તમો નારી, અમે બ્રહ્મચારી, અમને તે કોઈ એક જાણે રે,

“વેદ ભેદ લહે નહિ મારો, સનકાદિક નારદ વખાણે રે,

“એક જાણે છે જનની ગોપી, કે રસ જયદેવે પીધો રે”

નૃગારમાળા.

એક એી દતકથા છે કે એક વેળા મહેતાને તૃપા લાગી ત્યારે સુદરી વેશે કૃષ્ણ તેને જળપાન કરાવવા આવ્યા હતા તે પ્રસંગતુ વર્ણન આપતાં નરસિંહ મહેતા કહે છે કે —

“વ્યભિચાર મૂડી જીવેા વિચારી,
“એ તો નરસૈયાયા સ્વામી રે ”

સારાશ કે સોદર્યવતી સ્ત્રીપર દષ્ટિ નાખતી વેળાએ આપણા ચક્ષુના વિકારગ્રસ્ત પડળ દૂર કરવા જોઈએ, અને એ રીતે જોતા સ્ત્રી એ સ્ત્રી નહિ પણ તુ નરસિંહના સ્વામી દેખાશે

નરસિંહ મહેતા કરતા મીરાબાઈના પદ ભાષાલાલિત્યમા અને મનો-
ભાવનાની વિશુદ્ધિમા ઉચ્ચતર કોટીના છે સ્ત્રીહૃદયની
નરસિંહ મહેતા કેમળતાથી સ્ત્રીપ્રેમિત થએલા હોવા ઉપરાંત એ પદની
અને મીરાબાઈના ભાષા પણ મૃદુ છે, કાગળ પોતાની જાતિમાં રહેતા
શુભાર કુદરતી રીતે મર્યાદા અને લાજગળપણના ભાવને એ
સ્ત્રીકવિ દૂર કરી શકી નથી પરિણામે એના પદ લોકોમા
પ્રચલિત છે, અને જનસમૂહના મોટા વર્ગમા છૂટથી વચ્ચાય અને ગવાય છે.

નરસિંહ મહેતાના ભક્તિના પદની વાત તો નિરાળીજ છે હિંદના-
ધાર્મિક તત્વજ્ઞાનના ધ્વનિથી એ ગાજી રહ્યા છે, અને
ભક્તિનાં પદ કૃષ્ણ ભક્ત હોવા છતાં, એ ધાર્મિક તત્વજ્ઞાનમા કેટલેા
સ્ત્રીપ્રેમિત થઈ ગયેા હતા તે તેમાથી સ્પષ્ટ જણાઈ
આવે છે એક પદમા મનુષ્યને સંબોધી એ કહે છે કે:—

“સમરને શ્રી હરિ, મેલ્ય મમતા પરી, જોને વિચારીને મૂળ તારૂ,
“તુ અહ્યા કોણુ ને કોને વળગી રહો
વગર સમજે કરે મારૂ મારૂ—સમરને૦

“દેહ તારી નથી, જો તું જુગતે કરી,
રાખતા નવ રહે નિન્ને જાયે,
“દેહ સબધ તજે, નવનવા બહુ થશે,
પુત્ર કલત્ર પરિવાર વહાયે—સમરને૦

“ધનતણું ધ્યાન તું, અહોનિશ આદરે,
એજ તારે અતરાય મ્હોટી,
“પાસે છે પિયુ અલ્યા, તેને નવ પરખિઓ,
હાથથી બાજી ગઈ થયો રે ખોટી—સમરને૦

“ભરનિદ્રા ભર્યો, રોધી ઘેર્યો ધણો,
“સતના શબ્દ સુણી કા ન જાગે,
“ન જાગતા નરસેયા, લાજ છે અતિ ધણી,
“જન્મોજન્મ તારી ખાત ભાગે—સમરને૦”

કેટલાક પદ તો ઉપરના પદમા વાપરેલી ભાષા કરતા પણ વિશેષ તત્ત્વજ્ઞાનવાળી ભાષામા લખાયા છે, પરંતુ કેટલાક બીજા એની કવિતાની તદ્દન સરળ ભાષામા જ રચાયા છે, અને તે એના લોકપ્રિયતા. પ્રભાતીઆ છે. એ પ્રભાતમા ગાવાને જ રચાયા છે અને તેમા કૃષ્ણસ્તુતિ પણ છે અને તત્ત્વજ્ઞાનના સૂત્રોનો ઉપદેશ પણ છે. અને જો કે દેખીતી રીતે તો જનસમૂહના પ્રમાદ માટે તેને ટપકારપે લખાયા છે તોપણ બાનીની મધુરતા સાથે સાથે સારાસાર વિચારથી ભરપૂર છે પ્રભાતમા જાગૃત થતાં જ માણસના મુખમાથી જે પ્રથમ શબ્દ નીકળે તે પ્રભુ વિષયેજ હોય, આખો ઉદ્વહતા જ જે પહેલા જ વિચાર તે કરે તે તે જો પ્રભુ સંબધે જ હોય તો પછી તેના પરિણામમા તેનું કલ્યાણ જ થાય, આ હેતુથી પ્રભાતીઆ ગ્યાયા છે આમાના કેટલાક તો બહુ લોકપ્રિય છે અને પ્રભાતમા—ધણા વહેલા હીને એ પ્રભાતીઆ શ્રદ્ધાપૂર્વક

લોકો ગાય-સાબળે છે પ્રભાતીઆ ગાવાનો આ રીવાજ હિંદુઓમાં કાંઈ નવો નથી દક્ષિણમાં તુકારામના અભગો એજ રીતે ગવાય છે અને સ્વ. ન્યા રાનાડેના જીવન વૃત્તાતમાં એમના પત્ની જણાવે છે કે એઓ પ્રભાતમાં ચાર વાગે તુકારામના અભગો બોલતા બોલતા જ જનમૃત થતા

એના કેટલાક પદમાં જે આધ્યાત્મિક અર્થ ગૂઢ સમાયેલો છે તે જે એની કેટલીક કવિતાનું પ્હાર પડતું લક્ષણ છે તેની અહીં અને તેને સવિસ્તર ચર્ચા કરી નથી દાખલા તરીકે એણે સિવ આધ્યાત્મિક અર્થ કૃપાથી વૈકુંઠમાં જોયલી ગોપીઓ અને કૃષ્ણની રાસલીલાને હરિ સાથે મનુષ્ય હૃદયના નૃત્યનું રૂપક સમજવાનું છે. સામાન્ય વાચનારને આ વિષય સહજ સમજાય તેવો નથી, ને તેથી તે અત્રે ચર્ચો નથી

એની શૈલીમાં પ્રાચીનતા કે પાડિત્ય જેવું કાંઈ નથી આધ્યાત્મિક વિષયની ચર્ચા કરવામાં એની કવિતા અખા જેટલી દૃઢજી શૈલી નથી તેમ સૃગારમાં દયારામ જેટલી સરળ ને મીરાબાઈ જેટલી મગીતમય નથી એણે જે ભાષામાં લખ્યું હશે તે ભાષા જળવાઈ રહી નથી. એની કવિતામાં કોઈવાર છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે “ચા” વપરાયો છે તે ઉપરથી પ્રાચીન ગુજરાતી અને મરાઠી કોઈ એક અમૂક થડમાંથી ઉતરી આવેલા સમજાય છે, કારણ મરાઠીમાં પણ છઠ્ઠી વિભક્તિના પ્રત્યય તરીકે “ચા” વપરાય છે.

આ સમયમાં બાલણ (ઇ સ ૧૪૩૯-૧૫૩૯) અને ભીમ (ઇ. સ ૧૪૮૪) નામે બે એના કવિતા ઉતરતી પકિતના બાલણ. કવિઓ થઈ ગયા છે બાલણ પાટણનો શ્રીમાળી બાલણ હતો ગુજરાતની એ રાજધાનીમાં આ સમયે દાંડપણ રાજકીય ખટપટ પ્રચલીત નહોતી, તેથી સંસ્કૃતનો પડતો મૂકાયલો

અભ્યાસ પાછો ચાલુ થયો હતો અને જો કે આ બે દિવસો ઓછા પ્રસિદ્ધિ પામેલા છે તે છતાં પણ એક જૂદા દૃષ્ટિબદ્ધથી જ એમની કિંમત આકવાની છે. તેમનો સંસ્કૃત ભાષાનો અભ્યાસ એટલો ઉડો હતો કે તેમનું વલણ સહજ તે ભાષામાં કવિતા રચવા તરફ થાય છતાં ગુજરાતી ભાષાપર તેમને એટલો પ્રેમ હતો કે તેમણે તેથી ઉલટો રગ્તો પકડ્યો, એટલે કે સંસ્કૃત પુસ્તકના ગુજરાતીમાં ભાષાતર કર્યા બાલણે બાલુભટ્ટની અમર દા.બરીને ગુજરાતીમાં ઉતારી છે ત્યારે બીમે યોગદેવના ભાગવતનું ભાષાતર કર્યું છે પ્રથમ પુસ્તક દુર્નિઆદારીને લગતું, સાસારિક છે અને બીજું ધર્મને લગતું છે ધાર્મિક વિષયોપર લખવાનો પ્રચલિત માર્ગ છોડીને બાલણે આ બીજે માગે કેમ ઉતર્યો તેની સમજ પડતી નથી પણ ધાર્મિક વિષયપર પણ એણે લખ્યું છે ખરૂં, અને રામ, કૃષ્ણ અને શિવના ચરિત્રમાના પ્રમગોપર આખ્યાનો લખ્યા છે વાચકના મનપર એ જે વાત હસાવવા માગે છે તે એ જ છે કે દેવતાઓ જે કે બિન્નબિન્ન રૂપે દેખાય છે તોપણ એક દેવનો ભક્ત તે બીજા દેવનો પણ ભક્ત છે અને એ સર્વે એ જ પરમાત્માના બિન્ન બિન્ન અભિધાન છે એના બે મોટા દાવ્યો-ચડિઆખ્યાન અને નળાખ્યાનમાં કાઠપણુ વિશેષતા નથી અને નળાખ્યાન તો કડીએ કડી સરખાવતાં ભાષા, શૈલી અને વર્ણનમાં પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનથી ઘણી જ ઉતરતી પડતી છે “મા” ને રથાને એણે વારંવાર “આઈ” શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો છે એવા દષ્ટાંતોથી મરાહી અને ગુજરાતી બંનેનું મૂળ એટલું હોય એવી જે ચર્ચા નરસિંહ મહેતાની ભાષા અગે થઈ શકે તેજ એની ભાષા માટે પણ થઈ શકે એમ છે બાલણે ધણા પ્રયોગ રચ્યા છે * કેટલાક પ્રયોગો વિષય તો થોડા વર્ષ પછી પ્રેમાનંદે લખેલા દાવ્યોના વિષય છે તેનો તેજ છે “સાભળ રે તું સજની મારી રજની ક્યા રમી આવીજ”^૧ વાળા અરખી

* દશમર= ધ, નળાખ્યાન, સપ્તશતી, ગમાયણ, શીવ-બીલકી સવાદ, કાદબરી, મુવાખ્યાન
૧ આ અરખી દયાનામની કૃતિ છે એમ મહેવાય છે

જેમા એક ગોપીએ કૃષ્ણ સગતમાં પસાર કરેલી રાત્રી માટે તથા તે બાબત કૃપાંશની અવવ્યસ્થિત હાલત ઉપરથી મળતા પુરાવા સબધે પ્રશ્નોત્તર છે, તે ગરબીથી એ બહુ પ્રસિદ્ધ છે એ સવાદ એક ગોપી અને તેની સખી— જે તેની છૂપી વાત પકડી કહાડે છે તેની વચ્ચે છે અને વ્યગોક્તિ અને ચાતુર્યથી પરિપૂર્ણ છે

ભીમ સિદ્ધપુર પાટણનો મોઠ આદ્ય હતા બોપદેવના ભાગવત સિવાય બીજી ધણુજ થોડું એણે લખ્યું છે વિલક્ષણુ
ભીમ ગુજરાતીમાં એ કહે છે કે બોપદેવને આધારે હું ભાગવત કંઈ છું ને સરોવર કંઈ આવેલા કૃપાથી લોકોની તૃપ્તા છીપાવવા જેમ યત્ન કરું છું

વીસલનગરા નાગર આદ્ય પદ્યનામના ઐતિહાસિક કાવ્યનો ઉદ્દેશ્ય કરવાની અત્રે ખાસ જરૂર છે ઇ સ ૧૪૫૬
પદ્યનામ (સ ૧૫૧૨) મા પશ્ચિમ મારવાડનાં આલોર ગામમાં લખાયેલા કહાન્ડ-દે પ્રબધ ગુજરાતી સાહિત્યમાં વિરલ કાવ્ય છે એની પહેલાના શતકમાં અલાઉદ્દીન ખીલજીના સરદાર અલદખાએ ગુજરાત કાઠીઆવાડપર આક્રમણ કરી જે જય મેળવ્યો તેનું સવિસ્તર વર્ણન એમાં છે. અણહિલવાડ પાટણના હિંદુ રાજ્યનો લય—સોમનાથ પાટણપરનું આક્રમણ, યુદ્ધમાં હિંદુ મુસલમાનનો જય પરાજય, ઉત્તરમાંથી આક્રમણ કરનારા, પોતાનાથી સખ્યામાં ત્રણથી ચાર ગણા વધારે એવા શત્રુનો પરાજય કરવામાં રજપૂતોએ દર્શાવેલું અપ્રતિમ શૌર્ય, ગોરક્તથી જળ ભ્રષ્ટ કરી હિંદુઓને મળતું જળ બધ પાડવાથી તેઓની થઇ પડેલી લાચાર સ્થિતિ, બાર વર્ષ સુધી અલાઉદ્દીનના ઘેરા સામે ટકેલા આલોરના રાજા કહાન્ડ-દેના એક બેવફા રજપૂતે કરેલા વિશ્વાસઘાત આદિનું વર્ણન આ કવિએ આ કાવ્યમાં બનોવેધક રીતે કર્યું છે. હિંદુ રાજ્યપર આક્રમણ કરતા દલને

પોતાના મુલકમાથી નહીં જવા દેવા માટે કહાન્ડેએ વાળેલો ધૃષ્ટ ઉત્તર, કહાન્ડેએ પોતાના દલનો પગ જ્ય કરી તેનો નાશ કરેલો તે વિશે દિલીના સુલતાનને સમાચાર મળતા તેને થયેલો આઘાત તથા દિલીમાં થએલો ખળભળાટ એ આદિ વૃત્તાંતોના આબેહૂથ વર્ણનો વાચતા આપણા મનમાં દેશાભિમાનની લાગણી સતેજ થઈ જાય છે અને ટ્રેલીક પકિતઓ વાચતા વાચતા તો આપણાં રૂવેરૂવા ઉભા થાય છે.

આ પરાજય ખળભળાટ અને આઘાતના વર્ણનની નીચે આપેલી પકિતઓપરથી કવિની રીલી અને તે વખતની પરાજયનું વર્ણન. બાપાની સ્થિતિ એ બને જણાઈ આવે છે.—

“જે જે તુરક નાસી ઉવડ્યા, એક દામિ જઈ જ ગલિ મિદ્યા

“એક ઉધાડા વજ્ર વિહીણ, બુખઈ કરી એક ચાઈ ખીણ,

“એક ધૂમન્તા જાઈ ધાઈ, એક ડોલિ ઉપાડ્યા જાઈ,

x x x x

“અણખાન અધાર કરી વજ્ર એક મુખિ અનગિ ધરી,

x x x x

“ભાગા તણી વાત ઈમ મુણિ, ઠામ ઠામ રાઈ તુગણી,

x x x x

“એક શાડઈ પહિરણિ સુથણી, પાએ નેઉર જાજઈ ધણી,

“એક લાખઈ એકાઉલિ હાર, એક ઉતારઈ સવિ સિણગાર,

x x x x

“એક તણા બધવ ભરતાગ, એક તણા કુટરા કુમાર

પદ્મનાભના સમકાલિન નરસિંહ મહેતા તથા મીરાબાઈના કાવ્યોની બાપાનું અસલ સ્વરૂપ બહુલાઈ તેમાં એટલો બધો ફેરફાર થયો છે કે

એની ભાષાની હાલની ગુજરાતીમાંથી એને જુદી પાડી મુશ્કેલ બાળવર્ણી થઇ પડે છે, જ્યારે પદ્મનાભના આ કાવ્યની ભાષાનું રૂપ જેવું ને તેવું જ જળવાઇ રહ્યું છે, એ ઉપરના દૃષ્ટાંત પરથી જણાઇ આવે છે. આમ થવાનું કારણ એ છે કે આ કાવ્ય ઝાંઝુ લોકપ્રચાર પામ્યું ન હોતું અને તેથી જેમ નરસિંહ મહેતા અને મીરાબાઈના કાવ્યો એક મોઢેથી બીજે મોઢે જતા તેમા પાઠા-ફેર થતો ગયો તેમ એને સબધે થયું નહીં છ સ ૧૫૫૦મા બે જૈન સાધુઓએ લખેલી હસ્તલિખિત પ્રત ડા બ્યુહ્લરે છ સ ૧૮૭૫-૭૬ મા મેળવીને આ કાવ્યને અધિકારમાંથી પ્રકાશમા આવ્યું “પ્રબધ” જૈનોએજ લખેલા અને આ ગ્રંથનું નામ “કહાન્ડહે પ્રબધ” હતું માટે એ કાંઇ જૈનનો જ લખેલો હશે, એમ સમજીને પાલણપુર નજીક ચગદના મહારામા જૈનોએ એને રાખી મૂકેલું ભાષાશાસ્ત્રીની દૃષ્ટિએ એની અગત્યતાની પિછાન ઘણી મોડેથી છેક હમણા હમણા જ કરવામા આવી છે *

ગુજરાતી કાવ્યના પ્રથમ યુગનો અહીં અંત આવે છે. આ યુગનું વિશેષ લક્ષણ કૃષ્ણ ભક્તિને અંગે લખાયેલા ગેય અને પ્રથમ યુગનો અંત. આધ્યાત્મિક માનવાળા પદો છે કૃષ્ણભક્તિને પરિણામે નરસિંહ મહેતા તથા મીરાબાઈને પોતાના અંતરના-અડિના સગા સાથે કલહ કરવો પડેલો અને એ શ્રદ્ધાપૂર્ણ ભક્તિના ક્ષણ તરીકે એમને મોક્ષપ્રદ સ્વરૂપના દર્શન થયેલાં અને એ દર્શન વર્ણવતા કાવ્યો અત્યારે પણ ગુજરાતના રસિક નર નારિયોના હૃદય વેધે છે

* રા ઠાણાલાઈ પી દેરાસરી બારીઝરે એટ-હો-એ આ પુસ્તકનું સરોધન કરી પામ્યું છે એમણે સને ૧૯૦૬મા રાજકોટમા મળેલી ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદ વખતે આ નાવ્યપર એક ઉપયોગી નિબંધ વાંચ્યો હતો ઉપરનો સાર આપવામા એ નિબંધની સહાય લીધી છે

પ્રકરણ ૪ થું.

સોળમા શતકના કવિયો

ખીજ શતકો સાથે સરખાવતા સોળમો શતક શુષ્ક છે. દિક્ષીની પડતી જતી પઠાણ પાદશાહીથી શુભગતના સૂયા ધીમે ધીમે સ્વતંત્ર થતા જતા હતા, આ સર્વ સૂયામા પ્રખળ સૂયો સુલતાન મહમદ બેગડો પણ નરમ પડી ગયો હતો અને પરિણામે દેશમા અરાજકતા-અધાધુધી ચાલી ઈ. સ ૧૫૭૩ મા શહેનશાહ અકબરે શુજરાત સર તો ક્યું પણ તેથી એ પ્રાતની અદરની અવ્યવસ્થાનો અત આગ્યો નહીં આ સમય કાવ્યના કોમળ રોપાને ઉછરવાને અથવા ફાળવાને અનુકૂળ નહોતો અને વખ્તા, વચ્છરાજ અને તુળસી, એ ત્રણ કવિયોના વડે જ કેવળ શુષ્કતાના આરોપ-માથી આ શતક બચી જાય છે

વસ્તો ખેડા ગામના બોરસદ પરગણાનો પાટીદાર હતો, હતો તો ખેડુત પર તુ પોતે કુવારો રહ્યો હતો અને નાની વસ્તો ઉમરે સસાર ત્યાગ કરીને સાધુ સન્યાસીની સગતમા સમય ગાળતો હતો નરસિંહ મહેતાનામા જે ભાવ હતો તે ભાવથી એણે બે કાવ્ય શુક્રદેવાખ્યાન અને સુભદ્રાહરણ લખ્યા છે તે બંને વર્ણનાત્મક છે

વચ્છરાજ કપીરપ થી હતો અને ભરૂચની પાસેના જાણીતા જળુસંગ ગામનો હતો “રસ મ જરી” નામના એના મ થમા વાતાંઓ છે અને તેમાં સ્ત્રીઓ જાતિસ્વભાવ પ્રમાણે પોતાનું ધાર્યું કેવી કુશળતાથી પાર ઉતારે છે તે

અતાવ્યુ છે એ અથ સાસારિક વિષય પર છે અને જે રસ્તે પાછળથી શામળબદ્ધ આટલી ઉજ્જવળતાથી પ્રકાશ્યો છે તેની આખી કરાવે છે.

તુળસી જુનાગઢ પાસે કુતીઆણાનો સારસ્વત ખાલણ હતો. ધ્રુવજી જેમને નાનપણમાંથી ઘરખાર છોડવા પડેલા અને
તુળસી જેમણે જગલમાં પ્રખર તપ કરી હરિને સંતોષ્યા તેમના દુઃખાદિતુ વર્ણન ધ્રુવ ચરિત્રમાં એણે કર્યું છે.

રામાયણ અને મહાભારતમાંથી લખાયેલા આખ્યાનોની માફક ધ્રુવચરિત્ર પણ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિયોનું પ્રધાન વસ્તુ થઈ પડ્યું છે રા ત્રિપાઠી "Classical Poets" માં લખે છે કે—રસિક અને પ્રભાવયુક્ત કાવ્યના ચિત્રવિચિત્ર સમૃદ્ધિવાન મહાન્ કવિયોની વૃષ્ટિ આગામી શતકમાં સતત ધારારૂપે થવાની હતી તેમના મુદ્ધિ પ્રભાવનું ખીજ આ શતકના અથો ઉપરથી સચેત થતું સ્પષ્ટ દેખાય છે

પ્રકરણ ૫ મું.

સત્તરમા શતકના કવિઓ.

આ શતકના ત્રણ અમગદ્ય કવિઓમાંનો અખો ભગત (૧૬૧૪-૧૬૭૫) પહેલો હતો, એ જાતનો સોની અને રહેવાશી અમ-અખો અને એતું દાવાદનો હતો કેટલાક કહે છે કે એ અમદાવાદ બાહ્ય જીવન. પાસેના જેતલપુર ગામનો રહીશ હતો અને ત્યાંથી અમદાવાદ આની રહ્યો હતો પોતાની બેનના અવ-સાનને લીધે નાનપણથી જ એણે મસારના ભોગ ત્યજેલા અને તે સમય-થીજ એના મન પર વૈરાગ્યના જે સરકાર પડેલા તેથી એના જીવન પર ઘણી જ અસર થઈ એક પછી એક એવા પ્રસંગો બનતા ગયા કે જેથી એને સંસાર પર અભાવ આવ્યો. “સોની સગી બેનને છોડે નહીં” એવી માન્યતા ગુજરાતમાં કહેવત રૂપ થઈ પડી છે એક બાઈ જેને અખો બેન કરતાં પણ અધિક ગણતો તેણે એક વેળાએ એને કહી કરવા સોનું આપ્યું સોનું ત્રણસેં રૂપીઆનું હતું પોતાની બેન પરના હેતને લીધે એણે ગાંઠના રૂપીઆ સો ઉમેરી કહી ચારસેં રૂપીઆની કીંમતની બનાવી બાઈ ઘણી રાજી થઈ, પરંતુ એક ઓળખીતા સાથે પ્રમગ નીકળતા તેણે બાઈને કહ્યું કે “સોનીના સ્વભાવથી વિરુદ્ધ જઈ એ ગાંઠનું ઉમેરે એ વાત જ અસંભ-વિત છે ” તે ઉપરથી કહી ભાગી તેનો કસ દેવાવતા રૂપીઆ ત્રણસેંથી વધારેનો માલ જણાયો બાઈ કહી દરાવવા પાછી અખા પાસે ગઈ ને બ્યારે અખાએ કહી ભાગવાનું કારણ આગ્રહપૂર્વક પૂછ્યું ત્યારે બાઈએ બધી હકીકત એને કહી દીધી. અખાને તે ઉપરથી એમ જ લાગ્યું કે સસારમાં સારા માણસ માટે રચાનજ નથી અને હા ને પાખડી જે બધી દુનિયાને પોતાના જેવી માને છે તેમના જ તેમાં વાસ છે.

અમદાવાદની પાદશાહી ટકરાળનો એ ઉપરી હતો તે સમયે એની જાતવાળાઓએ એના પર એવું આળ મૂક્યું કે એ સિક્કા બનાવવામાં ચાદી સાથે બીજી હલકી ધાતુનું મિક્ચર કરે છે સુબાએ એને બધીખાને નાખ્યો, પરંતુ તપાસ કરતા અખો નિર્દોષ છે એમ માલમ પડ્યું અને તેથી એને મુક્ત કર્યો પરંતુ આ વાત એના હૈયામાં એવી લાગી ગઈ કે એણે સસાર અને સસારની ખટપટ છોડી દેવાનો નિશ્ચય કર્યો પોતાના ઝાઝાર તેણે કુવામાં નાખી દીધા, માલમિલકત વેચી નાખી ને સન્માર્ગે ચઢાવે એવા ગુરૂની શોધમાં નીકળી પડ્યો એણે પ્રથમ તો આવા ગુરૂની શોધ અમદાવાદમાં કરી, પરંતુ ગુરૂ જડ્યા નહીં આથી એ જયપુર ચાલ્યો કાશી ને પ્રયાગ ગયો જયપુરમાં વક્ષાચાર્યના મદીરના મહારાજ પર એનું કાંઈ લલ ખેંચાયું અને ઉપદેશની આશાએ ગુરૂચરણનો આશ્રય લીધો શ્રીમતાધને લીધે એનો ત્યા સત્કાર થયો અને વૈશ્ણવ મદીરનો મિષ્ટ અને ઉત્તમ પ્રસાદ એને આરોગવા મળ્યો પરંતુ તેથી એની ધર્મજીતાસા તૃપ્ત થઈ નહીં એ ત્યાથી ગોકુળ મથુરા ગયો ત્યા પશુ આવું ને આવું જ દીદામાં આવ્યું કાશી પહોંચ્યો ત્યા પશુ એણે સાધુ સન્યાસીની સેવા કરી પરંતુ “કચન અને કામિની” થી કાઢને મુક્ત નોંચા નહીં કાશીમાં એ ઘણો સમય રહ્યો અને અંતે એને ઉપદેશ દેનારો ગુરૂ ત્યાં મળી આવ્યો પશુ ખરો મણીકણિકાના પવિત્ર ઘાટ પર એક નાના ઝુપડામાં વેદાતના સૂત્રો એક શિષ્યને સમજાવતા એક સન્યાસીને એણે સાંભળ્યો શિષ્ય વર્ગથી ઉભારાઈ જતા આ પવિત્ર ધામમાં-કે જ્યાં દનિક ગુરૂ પાસે પશુ સો સો વિદ્યાર્થીઓ તો હોય જ ત્યાં આ પ્રમગ કે જ્યાં એક જ શિષ્યને તેના ગુરૂ ઉપદેશ દેતા હોય તે જરા કુતહલ ઉપજાવે એવો હતો. કથા ચાલતે સમયે એ ઝુપડાની પછીત પાછળ ઉભો રહી ગુપ્તપણે જે સભાપણુ થતું તેનું લક્ષપૂર્વક શ્રવણ કરતો. આર માસ સૂધી આ શ્રવણ ચાલ્યું અને સદ્ગુરૂની પ્રાપ્તિથી એનો આત્મા મતોપાયો “કચન અને કામિની” વિષયે પશુ એણે ગુરૂની પરીક્ષા

કરી જોઈ તેમા પણ એ ગુરુ નિશ્ચળ જોયા આથી એણે તે ગુરુની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને તે વિચિત્રરીતે પાર પાડ્યો. જ્યાં આવી કથા અથવા પ્રવચન થતું હોય ત્યાં શ્રવણ કરનારો તરફથી મ્હોડેથી હુકારા દ્વંદ્વને અથવા મસ્તક હલાવીને મનનિ આપવાનો રિવાજ છે આથી ઉપ-દેશનો ઉત્સાહ વધે છે, કારણ કે શ્રોતાઓ જાગૃત રહીને કથાનુ યોગ્ય રીતે શ્રવણ કરે છે એમ કથાકાર સમજે છે. શ્રોતાઓની મગ્યા વધુ હોય તો સ્વાભાવિક રીતે કેટલાક ઝોટા ખાય છે અને હુકારો બણી શકતા નથી, પણ ખીજા જે જાગૃત હોય તે બણે છે, પરંતુ જ્યાં શ્રવણ કરનાર એક જ હોય ત્યાં તેણે તો જાગૃત રહેવું જ જોઈએ આ શિષ્ય જાગૃત રહેવામા ધણી સાવધાન હતો છતાં એક દિવસે એને ઝોટું આવ્યું અને ઉપદેશના ઉત્સાહની ક્ષતિ અટકાવવા દિવાલ પાછળથી અખાએ હુકારો બણ્યો. ગુરુને આથી આશ્ચર્ય દિપ્ત્યન થયું અને તપાસ કરતા બીજા પાછળ અખો માલમ પડ્યો. આમ કરવાનું કારણ પ્રજ્ઞતા એણે પોતાનો સર્વ વૃત્તાત કહ્યો અને શિષ્ય તરીકે દીક્ષા માગી, અને તેના પ્રમાણમા બાર માસ સુધી શ્રવણ કરેલો ઉપદેશ કહી સંભળાવ્યો. ગુરુને એના પર વિશ્વાસ ખેટો ને એને દીક્ષા આપી આ પછી ગુરુ પાસે ત્રણ વર્ષ સુધી ગઈ એણે પચદશી, અધ્યાત્મ રામાયણ, ભગવદ્ગીતા, યોગવાસિષ્ઠ રામાયણ અને વેદાંતનો અભ્યાસ કર્યો.

અમદાવાદ પાછા ફરતા એણે ફરી જયપુરમા મુકામ કર્યો પોતે લક્ષ્મીનો ત્યાગ કરી સત્ય જ્ઞાન મેળવ્યું હતું તો જુના જુના ગુરુનો મેળાપ. ગુરુ ગોકુળનાથ-શ્રીમત વૈષ્ણવ મહારાજ-પોતાનો હવે કેવો સત્કાર કરે છે તે જોવાની એને ઇચ્છા થઈ, અને પરિણામ એ ધારતો હતો તેવુંજ આવ્યું. કારપાણે કારપરજ એને અટકાવી પ્રવેશ કરવા દીધો નહીં અખાએ પોતાનું નામ આવ્યું તો કાર-પાણે કહ્યું “અખો તો મોટો શેઠીઓ હતો, તારા જેવો ડોષ બીખારી નહોતો” આ મડમડ સાંભળી મહારાજ પોતે બારીએ આવ્યા અને તેમણે

અખાને ઝોળખ્યો પશુ ખરો પરતુ ઝોની ઝોળખાણની બાબતમાં નજો વાસ્તો અખો સમજ્યો કે મહારાજને અખાતુ કામ નહોતું

અમદાવાદ તેમજ સર્વ રચણે સાધુ-વેરાગી વિગેરેની સગતમાં રહેલો હોવાથી અખાએ તેમની વર્તણૂક બરાબર લક્ષમાં સાધુસંન્યાસી રાખી હતી અને તેમના પાખડ અને અનીતિથી માટે અખાનો એ એટલો કટાણ્યો હતો કે તેમના ઢોંગ ઉઘાડા અભિપ્રાય પાડવામાં જ આખુ જીવન વ્યતીત કરવું તેજ તેનું સાર્થક માન્યું. એને સંજ્ઞાનની ભેટ પશુ થઈ હતી, અને તેમની પશુ પ્રશ્ન સા કરવા એ ચૂંચ્યો નથી પાખડી, વેષધારી, સાધુ વેરાગીને ઉઘાડા પાડવામાંજ એની કવિતા મોટે ભાગે રચાઈ છે, પરતુ એની કમોટીમાં પાર ઉતરેલાની પ્રશ્ન સા પશુ વારવાર એની કવિતામાં જોવામાં આવે છે

અખો શ કરાચાર્યના મતનો હતો ‘અખે ગીતા’-‘ચિત્ત-વિચાર સવાદ’-‘પચીકરણ’-‘ગુરુ શિષ્ય સવાદ’-‘અનુભવ બિંદુ’-અખાના અથ ‘કૈવલ્યગીતા’ બ્રહ્મલીલા (હિંદીમાં છે)-‘પરમપદ પ્રાપ્તિ’ તેમાં સમાયણું અને ‘પચદશી તાત્પર્ય’-એટલા એના અથ છે અને એ ગૂઢ તત્ત્વજ્ઞાન અથોના નામ ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે કે તે વેદાંત વિષયના છે અથો બહુ કઠણ છે અને તેનું રહસ્ય તો બાબુએ રહ્યું પશુ સાધારણ વાચ્યાર્થ પશુ વેદાંતમાં પ્રવશ ન હોય તેવા-એને સમજવો મુશ્કેલ છે. એની રૈલી ઉપરથી જ જણાય છે કે એણે સાધારણ લોકોને સંબોધીને જ આ અથો લખ્યા છે. પરતુ પોતે જેમ પરબ્રહ્મની શોધમાં ગયલો ને કૈવલ્ય અને વેદાંત સૂત્રોનું રહસ્ય સમજેલો તેમ કાંઈ સર્વ મનુષ્યે કરેલું નથી એ વાત એ અથ લખતી વેળાએ ભૂલી ગયો છે વળી તત્ત્વજ્ઞાન અને તે પશુ શ્રી શંકરનું ગહન અને ગૂઢ અધ્યાત્મજ્ઞાન કાવ્યમ્

ઉતારવું મુશ્કેલ છે એ વિષય જ કાવ્યરૂપે આકર્ષક થવો મુશ્કેલ છે અને તેથી અખાના કેટલાક થયો તો જન સમાજના લક્ષ પર પણ આવ્યા નથી, પરંતુ એના સાતસે છેતાલીશ છપ્પા અને સાઠ પદ જેમા એણે સસાર અને તેના વ્યવહાર વિશે હિતકારક બોધ આપ્યો છે તેની વાત તો ન્યારીજ છે હુનીઆમા લેખાતા ડાહ્યાઓ, ભિન્ન ભિન્ન પથના મહારાજો-સાધુ-

સન્યાસી-બાવા-વરાગી આદિ જેઓ નસારની માયા પાખ હને પ્રગટ કરવું જાળમા લુબ્ધ થઈ ગયા તે તેમને તેમના ખગ સ્વરૂપમા એણે સસાર સમત્ત ઉગ્રાડા પાખ્યા છે અને કથન અને કામિની, બાલ બચ્ચા-નોકર ચાતર-મિત્ર અને સગા સબંધીની વિષમ અવસ્થા-પોકળપણું અને મોદાની મીઠાશ આદિ વિષયો એવા જળ-કતા પણ ખરેખરા રંગમા ચીતર્યા છે કે એની કાવ્યકૃતિનો એ ભાગ જન-સમુદાયના હૃદયમા કોતરાઈ સર્વ વ્યાપક થઈ ગયો છે, અને એની કેટલીક ખરી અસરકારક પકિતઓનો ઉપયોગ તો સાહિત્યમા સામાન્ય થઈ પડ્યો છે અને ધરગથુ મલાયણુમા છૂટથી વપરાય છે એ એવા મનનો હતો કે સ્ત્રી-બાલબચ્ચા-મિત્ર-સગા મબંધી-સર્વ લક્ષ્મીના સગા છે લક્ષ્મીના નાશની સાથે જ એ સૌ આપણો ત્યાગ કરે છે હુનીઆ અને સસારના મિથ્યાત્વ તેના ઉપગ આસક્તિ-સસાર અને તેનો તિરસ્કાર-ઉપર બોધ તેના પર પ્રીતિ અને અપ્રીતિ એ સર્વ મિથ્યા છે, સસારનો માર્ગજ મિથ્યા છે, સાધુ મન્યાસી પાખડી ને દબી છે સાચો તો એક “પરબ્રહ્મ” છે સસારનો ગહ જેમ ચાલતો હોય તેમ ચાલવા દઈ પરબ્રહ્મને આશ્રયે જવું

અખો બહુ કેળવણી પામેલો નહીં હોવાથી એની ભાષા સરકારી નથી વગર ઘડાયલી સિલા જેવી તે ખડખડી છે,
શૈલી છતાં પણ કોઈ કોઈ વિષયમા ધણી અસરકારક છે. કટાક્ષ, કટુ ટીકા કરવામાં, અને રહેજ પણ બીવિ

સિવાય કોઈ દુર્ગુણીની ફળેતી કરવામાં એ એકો છે એ વિષયમાં ગુજરાતી ભાષામાં એના પેંગડામાં કોઈ પગ મૂકી શકે એમ નથી અનીતિ ઉપર એના ચાલખાનો માર સખત પડે છે પણ એના કટાક્ષનું ક્ષેત્ર મર્યાદિત છે એના કાબજીમાં પુનરૂક્તિ ધણી હોવાથી એના બધા કટાક્ષમય કાવ્યોનો સમ્રહ કરવાને બદલે થોડાક ચૂટી કાઢ્યા હોય તો વધારે ઉપદેશકારક થાય એ ઉપરાંત એની શૈલીના લક્ષમાં લેવા યોગ્ય બે લક્ષણ છે એક તો એણે વાપરેલા અપ્રચલિત વાંચો અને શબ્દો અને બીજું પ્રાકૃત જનસમાજને ન સમજાય એવી વેદાંતશાસ્ત્રમાંથી લીધેલી ઉપમાઓ. એની શૈલીના આ બે લક્ષણને લીધે એના ગ્રંથોનો લાભ માત્ર થોડા જ લે એમ છે એની કવિતામાં રસિક ઉક્તિ નથી દુનિઆમાં પ્રસરેલા દલ-અનીતિ વિગેરે દુર્ગુણો પર કોઈ ભરાયલા કરડા સ્વભાવના મનુષ્યની કલમથી લખાયલી હોય એવી એની કવિતા લાગે છે એ સમયમાં ચાલતા વહેમ અને અનીતિની સામે કિતરી પડવાના આવેગમાં અને ભાષા શૈલીમાં એની તુલના પ્રખ્યાત લેટીન કવિ જીવેનલ સાથે થઈ શકે એના સમય પછી ગુજરાતના લોકોની રહેણી કરણીમાં બહુ ફેર પડ્યો નથી અને તેથી એણે જે વર્ણવેલું છે તે, તે સમયે આપણને જેટલું લાગુ પડતું હતું તેટલું આજે પણ લાગુ પડે છે.

સરળ અને કટાક્ષમય કવિતાના દૃષ્ટાંતરૂપે
કટાક્ષ. જયપુરના ગોકુળનાથજી મહારાજને ખરા સ્વરૂપે
ઓળખાવતા એ કહે છે કે -

“ગુર કીધા મે ગોકુળનાથ,
“ધરડા બળદને ધાલી નાથ,
“ધન હરે ધોકો નવ હરે,
“એ ગુર કલ્યાણ શુ કરે, ?
“ગુર થઈ બેઠો હોસે કરી,
“કંઠે પહાણુ શકે કેમ તરી ?

ભાવાર્થ કે અજ્ઞાનગ્રી પહાણને કે ઈ ધનનાર ગુરૂ પેતે જ તરી શકે
નહીં તો ખીજને તારવાની તો વાત જ ક્યાથી

યાત્રા કરવાથીજ પુણ્ય પ્રાપ્ત થાય છે એમ એ
યાત્રા માનતો નહીં તેથી કહે છે કે —

“તીર્થ કોટી હગ્ગિનને ચરણુ, કૃપા હશે તે જશે શરણુ”

વેદાતીને જે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ પહોચવા જિજ્ઞાસા હોય છે તે ભૂમિકા
એણે પ્રાપ્ત કરી હતી છવ અને પરમાત્માનુ ઐક્ય
બ્રહ્મમાં ઐક્ય એ સમજ્યો હતો—પરમ આનંદ પામ્યો હતો અને
બ્રહ્મ સાથે ઐક્ય એણે સાધ્યું હતું.

એણે કહ્યું છે કે —

“હરિ પામવા સૌ તપ કરે,

“અખો હરિમા મેળે કરે

વળી.—

“ ગુરૂ થા તારો ગુજ, નથી કોઇ ખીજે બજવા,

“ બાહ્ય સુરતને ટાળ્ય, વાળ્ય અતરમા સેવા.

વિદ્વાનોમા જ પ્રચલિત ભાષા—સંસ્કૃત—મા એની માન્યતા પ્રમાણે કોઇ
વિશેષ આકર્ષણ નહોતું પ્રાકૃત તો હીક પણ ગુજ-
ભાષા ઉપર એના રાતી પણ એના જેટલું જ કામ આપી શકે એવો
વિચાર. એનો મત હતો તેથી એણે પોતાના વિચારો ગુજ-
રાતીમાજ દર્શાવ્યા છે એનો હેતુ તો જનસમૂહને
ઉપદેશ દેવાનો અને તેમની આસપાસની ભૂખાંધો પ્રત્યે તેમની આખો
હાકવાનો હતો; તે હેતુ ગમે તે માર્ગે પાર પડે એટલે બસ.

ભાષા અમે એ કહે છે —

“ ભાષાને શુ વગે ભૂર, જે ગ્લુમા છતે તે ગર,
“ મસ્કૃત બોલે તે શુ થયુ, કાષ્ટ પ્રાકૃતભાષી નાસી ગયુ

પોતે કહેલી વાત સિદ્ધ કરવા એણે ધગમથુ જ
તેનાં દષ્ટાંત દષ્ટાંત લીધા છે, જેવા કે —

- ૧ “ઉડો કુવા ને ફાટી બોખ,
“શિખવ્યુ સાબલ્યુ સધળુ કોક
- ૨ “ઝોધુ પાત્ર ને અદકુ ભણ્યો,
“વદકણી વહુએ દીકગ જા થો
- ૩ “મારકણો સાદ ને ચામાસુ મહાણ્યો,
“કરકણા કુતરાને હડકવા હાણ્યો
“મરકટ ને વળી મદિરા પાંચે,
“અખા એવી સૌ કો ખીએ
- ૪ “કથા સાબળી ફૂટયા દાન,
“તોએ ન આવ્યુ બ્રહ્મજ્ઞાન
- ૫ “પતથર એટલા પૂજે દેવ

કવિ કહેવડાવવા એને કોઈ કવિ કહે તે ગમતુ નહીં તેથી એણે
પ્રતિ અભાવ. લખ્યુ છે કે —

“જ્ઞાનીને કવિમા ન ગણીશ,
“કિરણુ સૂર્યના કયમ વરણીશ ?

એ પોતાને જ્ઞાની ગણે છે પણ એની ઇચ્છા વિરદ એની ગણના
કવિમા થઈ છે

છદ શાસ્ત્રનો અખાઓ અભ્યાસ કર્યો હતો કે કેમ તે નક્કી કરવું
મુશ્કેલ છે કોઈ પણ જાણીતા છદમાં એણે કવિતા
છદ શાસ્ત્રનું અજ્ઞાન. કરી નથી છદોને કારે મૂકીને એણે શોધ પ્રચલિત
દખા લખવા પ્રયત્ન કર્યો છે એના છપ્પા તે પિંગળ
શાસ્ત્રના છપ્પા નહીં પરંતુ ચારને બદલે છ ચણવાળી ચોપાઈ છે

પોતે નિર્માણ કરેલે માર્ગે જવામાં એની કવિતાના દ્રેકા, સજ્જ આતુર્ય
પૂર્ણ વાક્યો અને ખૂબીદાગ પરંતુ એક જ વિષયને
સાહિત્યમાં એણે એકજ દ્રેકમાં સમાવનાર ચણો એને બહુ ઉપયોગી થઈ
કરેલો નવીન માર્ગ પદ્યા એના લેખ મડન કરતા મડન કરતા વિગેષ
છે, અને આ સમયના લખાણોનો લક્ષ્યપૂર્વક અભ્યાસ
કરનારને માલમ પડશે કે એના સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં એક નવીન યુગ
શરૂ થાય છે ભક્તિ માર્ગે ઉપર કવિતા રચવાનું છોડી દેનાગઓમાં મુખ્ય
એ જ છે વૃદ્ધાવનનો ગોવાળ એ જ ઈશ્વર અને એ હરિના દાસત્વમાં જ
મોક્ષ એવો ઐકાતિક હેતુ અખામાં કે તેની પાછળ થનારામાં જડતો નથી
હવેથી કવિતાનો ધાર્મિક વિષય બદલાઈને સાસારિક થઈ જાય છે અખો
તત્ત્વજ્ઞાનમાં-પ્રેમાનંદ પ્રકૃતિ અને મનુષ્યસ્વભાવના વર્ણન આલેખવામાં અને
સામળ વાર્તાઓમાં જ ધૂમે છે અખાથી માડીને ગુજરાતનું સાહિત્ય નવન
નવીન અને આદરણીય માર્ગે પ્રવર્તે છે

અખાની પછી થયેલા પ્રેમાનંદને કાષ્ઠપણ આશંકા વિના “કવિ
શિરોમણિ” કહેવામાં આવે છે અધકારમાંથી
પ્રેમાનંદ-એના ગુજરાતી ભાષા તથા સાહિત્યને પ્રકાશમાં લાવનાર-
ગુણ વિશેષ. અસંસ્કારી તેથી સાહિત્ય માટે અનુચિત-માત્ર અનાર્થ
લોકને જ લાયક એવા એવા આલેખોમાંથી ગુજરાતી
ભાષાને મુક્ત કરનાર-ભીષ્મ પ્રતિજ્ઞા લઈ-તે પાળી-સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતનાં

ખેડાયલા અને પ્રસિદ્ધ સાહિત્યની કક્ષામાં ગુજરાતી સાહિત્યને લાવી મૂકનાર જે કોઈ કવિ હોય તો તે પ્રેમાનંદ જ એવી દત્તકથા ચાલે છે કે ગુજરાતી હલકા દરબજાની બાપા છે ને સસ્કૃતની તુલનામાં એમાં સાહિત્ય કહેવાય એવું કંઈ છે જ નહીં એવા દોષભાષી એને તદ્દન મુક્ત ન કરે ત્યાં સુધી મારે પાધડી પહેગવી નહીં એવું પ્રેમાનંદે “પણ” લીધું હતું. એ “પણ” એણે પાળ્યું પોતાની પ્રખર બુદ્ધિથી એણે ગુજરાતીમાં એક એવું સાહિત્ય ઉભું કર્યું કે જેની વિવિધતા અને સમૃદ્ધિ હજી આજે પણ અપ્રતિમ છે.

પ્રેમાનંદ અથવા “ભટ્ટ પ્રેમાનંદ” (ધ સ ૧૬૩૬-૧૭૩૪) વડોદરાનો બ્રાહ્મણ હતો નાનપણમાં તદ્દન નિરાધાર સ્થિતિમાં કાવ્ય પ્રસાદી કેવી એને મૂકીને એના માતાપિતા મૃત્યુ પામ્યા હતા એના રીતે મળે પૂર્વગામી નરસિંહ મહેતા અને પશ્ચાદ્ગામી દયારામ ની માફક એને કાવ્યપ્રસાદી મળવામાં ઈશ્વરી મકેત હતો ચૌદ પંદર વર્ષની વય સુધી તો એ અભણ અને અણબુદ્ધ હતો સુભાગ્યે વડોદરાના કામનાથ મહાદેવની પાડોશમાં આવી રહેલા એક સિદ્ધની સેવા કરવાનું એને બની આવ્યું વડોદરેથી પ્રયાણ કરવાને આગલે દિવસે સિદ્ધે પ્રેમાનંદને કહેલું કે “હું કાલે પ્રયાણ કરનાર છું, મારે પ્રભાતમાં પ્રયાણ અગાઉ મારી પાસે આવજો” ફારસી કવિ હાફિઝ જેને એવાજ કામે ખીજર પેગખરે બોલાવ્યો હતો તેની માફક પ્રેમાનંદ પણ વેળાસર ગયો નહીં અને સિદ્ધ તો વડોદરેથી ચાલી નીકળ્યા

મેઠું થઈ જવાથી પ્રેમાનંદે સિદ્ધની પાછળ દોડતા જઈ તેમને પકડી પાડ્યા પોતાની સેવા કરી તેથી સાધુએ એને આશિષ આપી કહ્યું, “જ તું પ્રાકૃતમાં કાવ્ય કરી શકશે જે તું વહેલો આવ્યો હોત તો સસ્કૃતમાં કાવ્ય કરી શકત” બીજી એક દત્તકથા જેને એના પુત્ર અને પ્રસિદ્ધ શિષ્ય વલ્લભ તરફથી પણ પુષ્ટિ મળે છે તે એવી છે કે એની છોકરવાદ અવસ્થામાં એક રામચરણ હરિહર નામે વિદ્વાન સન્યાસી જે વડોદરામાં કામનાથ

મહાદેવમા રહેતા તેમની પાસે એ જતો આવતો* હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં ગમચરણ એને પોતાની સાથે તેડી ગયા પ્રેમાનંદ ઉત્સાહી હોવાથી આ રખડપટ્ટીમા એણે ઠીક ચાન મપાદન કર્યું સસ્કૃત અને હિંદીનો અભ્યાસ કર્યો એ ભાષાઓમા પ્રથમ રચવાના પ્રચારની અવગણના જો કે અખાએ કરી હતી અને તે પ્રચારને તેણે કોરે મૂક્યો હતો, તોપણ તે સમયમા કેળવણી અને શિક્ષિત વર્ગની ભાષાતો હિંદી જ ગણાતી અને આરભમા તો પ્રેમાનંદ આ ચાલુ પ્રથમા જ ભળ્યો એણે પ્રથમ તો હિંદીમા જ કવિતા કરી રામ ચરણ જે જન્મે ગુજરાતી હતો તેને એણે હર્ષભેગ આ કવિના બતાવી સ્વામીએ કહ્યું “તને માતૃભાષાનુ અભિમાન નથી ? શા માટે હિંદીમા કવિતા કરે છે ? આ વાણુ ખેદજનક છે” પ્રેમાનંદને આથી અતરમા વાણુ લાગી આવ્યું અને માતૃભાષાને સમૃદ્ધિવાળી કરૂં નહીં ત્યાસુધી પાઘડી પહેરૂં નહીં,” એવી પ્રતિજ્ઞા પોતે તે વખતે લીધેલી એવું કહેવાય છે

ગુજરાતમા માણુભટ્ટ અથવા ગાગરીઆ ભટ્ટ નામે કથા કહેનારા છે તેઓ ચાતે બ્રાહ્મણ હોય છે અને રામાયણ-મહાભારત ગુજરાતના માણુભટ્ટ જેવા વીરરસ કાવ્યો સવિસ્તર વિવરણ સાથે અને દર્શાવે આપીને, લોકોની સમક્ષ આવ્યા એજ એમનો ધર્મ છે ગાવામા આવતી કવિતા મોટે ભાગે એમની પોતાની જ બનાવેલી હોય છે, અને તે ગાતી વખતે તેઓ માણુ એટલે ગાગર ઉપર ટચલી આગળીએ પહેરેલી વીંટીવડે તાલ આપે છે અગાઉના જેટલા સંખ્યામા તો નહીં પણ હજીએ એ વર્ગ છે ખરો કથા કહેવાની છટાથી સારો માણુભટ્ટ પોતાની કથાનુ આખેહુલ ચિત્ર શ્રોતાઓ આગળ ખડું કરી-તેમને તેમા લીન કરી નાખે છે ભરૂચ-સુરત-અમદાવાદ કે વડોદરાની શેરીઓમા રાતની વખતે-ધડીમા બધાએસતા દર્શાવેથી શ્રોતાઓપર અસર કરીને, તો વળી ધડીમા સામ સામે કર્ણ અને

* “એવે મળી આવ્યા સિદ્ધ, પૃથ્વીમા પ્રસિદ્ધ પરા,

“નમી પુછ્યુ તેમને મે, ભલો ત્યારે ભાવિયો” વલ્લભ.

અર્જુન અથવા જીમ અને દુર્યોધન વચ્ચેના એસભર્યા મવાદોનું વર્ણન કરતા કરતા જાણે જાતે જ એ સવાદોમા ભાગ ન લેતા હોય એમ અડધા ઉભા થઈ થકને કથા કહેતા કહેતા શ્રોતૃવર્ગના રૂપે રૂપા ઉભા કરતા માણુભટ્ટ હજી પણ જોવામા આવે છે કેળવણીના આભ થયો તથા છાપેલી ચોપડીઓ ઘેર ઘેર વચાતી થઈ તે પહેલા આ કથાભટ્ટ પ્રજાજીવનનું એક ઉપયોગી મહદ્ અંગ લેખાતુ એક બે બત્તી, કથાના રાગની પૂર્તિ કંઠવા અને તાલ આપવા બે અનુપગીઓ અને શ્રોતાઓ એક પછી એક ભટ્ટને પગે લાગે અને દક્ષિણા આપે તે લેવા એક થાળી, આટલામા જ આ કરતા માણુભટ્ટની સર્વ સામગ્રી આવી જતી જે ભટ્ટ બટકબોલો, મીઠી જીભવાળો હોય તો શ્રોતાઓની સારી મપ્પા ભેગી થતી અને તેને પૈસા પણ દીક મળતા. એ ભટ્ટો એવી ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ આપતા કે આવી કથાનું શ્રવણ કંઠવામા અને તેમા બળવામા કેળવાયલા મનુષ્યો પણ નહાનમ્ સમજતા નહિ અને જેમણે આ માણુભટ્ટોની કથા સાંભળી હશે તેઓ એ વર્ગનેા ધીમે ધીમે લય થતો જોઈ બેઠ પામ્યા વિના રહેશે નહીં

પ્રેમાનંદનો આ ધધો હતો અને અઠ્ઠાણ વર્ષની પાછી વયે જ્યારે એનું અવસાન થયું ત્યારે પુજામા આઠ ઘર અને મોટી રોકક પ્રેમાનંદની કથા કહે- રકમ એ મૂકી ગયો હતો એના સમકાલીન સામળ નાર તરીકે કમાણી અને એની વચ્ચેના એક વિવાદ સમયે જે પડિતો સમેલનમા હાજર હતા તેમને દક્ષિણામા સો સોના મહોર એણે વહેચી હતી. શાંતિભોજનમા પણ એણે ઘણું ખર્ચું હતું.

મોટે ભાગે સુરત વડોદરા અને નદરખારમા પ્રેમાનંદ પોતાનો સમય ગાળતો નદરખારમા તો પાછલી અવસ્થામા જ ગયલો. પ્રેમાનંદનાં નિવાસ નદરખારના રાજાનેા એને આશ્રય હતો, એમ કહેવામા છે, પણ એના અથમા એ વાતનું કાંઈ સૂચન નથી

વાર્તા લખનાર તરીકે અને એના પ્રતિસ્પર્ધિ કવિ તરીકે એનો સમકાલીન સામળ હતો એ બંને વચ્ચે સાહિત્ય વિષયે વિવાદ થતા અને

પ્રેમાનંદ અને સામળ કોઈ કોઈ સમયે તો તેઓ પરસ્પર ગાળો દેવા વચ્ચે તીક્ષ્ણ રૂપધારી. સૂધી ઉતરી પડતા. જો કે પ્રેમાનંદ કે સામળના અથોમા આ વિવાહ મનુષી સવિસ્તર વિગત મળતી નથી, પણ કોઈ કોઈ અથો એક બીજાને ઉદ્દેશીને કરેલા આક્ષેપ* એમની કવિતામાં સ્હેલથી પકડી શકાય છે પ્રેમાનંદના પુત્ર અને શિષ્ય વલ્લભે આ વિવાદો વિરતારીને પોતાના અથમા વર્ણવ્યા છે

અથતા માટેની આ અપધા, પ્રેમાનંદની ગુજરાતી સાહિત્ય ઉત્કૃષ્ટ કરવાની અને તેની અભિવૃદ્ધિ કરવાની આકાંક્ષા વધારે એના સમયમાં ગુજરાતીને કરવાના સાધનરૂપ થઈ અન્ય ભાષાઓ સાથે રાતીનું અદ્યપ મુદ્ય ગુજરાતીની ગુલના કરના અકાળે એનું મૂલ નીચેના હાલમાં આપ્યું છે —

“ અમે તમે કા સોળ હિ આને, અડ કટેકે બાગ,

“ ઇકડ તિકડ આઠ હિ આને, શુ શા પેસે ચાર

હિદીની રૂપીઆના સોળ આના, મારવાડીની બાગ આના, મરાઠીની આઠ આના અને ગુજરાતીની માત્ર ચાર જ પૈસા, એક આનો કીમત એમા આકી છે

ગુજરાતીને અપાતું આ હલકું સ્થાન પ્રેમાનંદથી સહન થયું નહીં, તેથી પોતે જાતે જ કલમ પકડીને એક ચિત્તાકર્ષક અને સ્ત્રી પ્રેરણના સચુક્ત બોધક સાહિત્યનો ભડાર ઉપજાવ્યો એટલું જ નહીં સાહિત્ય મહાજની પણ જે ઝુડો પોતે પકડ્યો હતો તેને આગળ સ્થાપના ધપાવવાને પોતાના જેવા જ નિયમવાળા લગભગ

* પોતાના અથ સાથે પ્રેમાનંદ પુરાણ અથવા મહાભારતમાંનો એકાદ પ્રસંગ લઈ તેને મહા અનુપૂર્વક પોતાની ભાષામાં વિસ્તાર કરીને વર્ણવતો આ પ્રથાનો તિરસ્કાર કરતા સામળ કહે છે કે —

“ જુલુ કવે તે રોનો કવિ ? ”

સો સ્ત્રીપુત્રપુત્ર એક મયુક્ત સાહિત્ય મહાન સ્થાપ્યુ* આ સોમાના બાવન
તો (જેમા બાર સ્ત્રીઓ હતી) સાહિત્યક્ષેત્રમા ખાસ ધુમનારા હતા તેમાના
છ, વીરજી, હર્ગિદાસ, દ્વારકાદાસ, રત્નેશ્વર, વલ્લભ અને સુદર તો ઘણી
કવિતા લખી નામ કરી ગયા છે આમાના જે, એનો પુત્ર વલ્લભ અને
વીરજી એના ખાસ કૃપાપાત્ર હતા

માતૃભાષાપત્ર કવિનો પ્રેમ કેવો હતો અને તે આજીવત કેવો ગ્હો
તેનુ એક દષ્ટાત આપ્યા પછી આપણે કવિના અયોપર
ગુજરાતી ઉપર પ્રેમ આવીશુ એનો ઉત્તમ અથ-ભાગવતનો દશમ સ્કંધ-
હજી તો અપૂર્ણ હતો એવામા કવિને પોતાની શક્તિ
લીણ થતી લાગી આવી પોતાના ઉત્તમ શિષ્ય વલ્લભ, રત્નેશ્વર, વીરજી
અને સુદરને પોતાની પાસે બોલાવીને ભાગવતનો એક એક અધ્યાય નમુના
પે રચવા આજ્ઞા આપી. પહેલા ત્રણની દૃતિ સુદર કરતા ચઢીઆતી હતી
પણ દરેકે પોતે રચેલી કડીઓના અતમા પોતાનુ નામ તે સમયની રૂઢિ
પ્રમાણે-કવિ તરીકે મચ્છુ હતુ પ્રેમાનંદ પોતે એટલો નિરભિમાની હતો કે
એણે પોતાની મેળે કદીપણ કવિનુ પદ ધાગણુ કર્યું નહોતુ એ પોતે પોતાને
માત્ર “ભટ્ટ પ્રેમાનંદ” લખતો અને જો કોઈ એને કવિ કહે તો તેના ઉપર

* નક્કલ લખે છે કે -

“ ડે નવ દામ અને બઈ ચાર જ,
“ રત્ન બક્ષા દ્વયશિષ્ય નહાવે,
“ છે ભવ રાગ અને બઈ બારજ,
“ રત્ન મળા કય વિશ્વે કહાવે
“ છે વિર પચ જ, જી ગણીએ તણ,
“ નંદ અતરનુ નામ સુહાવે,
“ છે વીર વલ્લભ, શે ભાણીએ મણ ?
“ એક જ પ્રેમનુ નામ પુહાવે

કોષ કરતો. સુદરે આથી જાણી જોઇને કવિતુ નામ પોતાની કૃતિના અનુભા મૂકેલું નહીં, તેથી એનો નમુનો મજૂર થયો અને અથ પૂરો કરવાની અંત સમયની આ પ્રભાવશાળી ગુરની ધ્વજીા પૂર્ણ કરવાનું કામ એને સોંપાયું

ગુજરાતી ભાષાની અભિવૃદ્ધિની યોજના પ્રેમાનંદે એવી રીતે કરી હતી કે પ્રાકૃત અને મસ્કૃત જેવા કાવ્યો અવાનું કામ અને તેને સમૃદ્ધ પોતે માથે લીધું હતું હિંદી જેવા કાવ્યો કરવાનું કરવાની વ્યવસ્થા વલ્લભને સોંપી હતી, મરાઠી જેવા રત્નેશ્વરે, કૃદ્ અને દ્વારસી જેવા વીરજીએ રચવા, જ્યારે મસ્કૃત પુગણો જેવી કથાઓ સુદરે લખવાની હતી

અગ્રેજ સાહિત્યની પદ્ધતિને અનુસરી કવિતાના બે વિભાગ પાડવામા આવે છે આત્મલક્ષી અને સર્વલક્ષી, તેમા પ્રેમાનંદની એનું કાવ્ય સર્વલક્ષી કવિતા સર્વલક્ષી કહી શકાય

એના અથો.

એના કાવ્ય અથોની જ મધ્યા જત્રીસની થાય છે.

૧ અગ્નિસરણી (એની પ્રથમ કૃતિ)	૭ અધ્ય રાગાખ્યાન, (ઇ સ ૧૬૭૩)
*૨ લક્ષ્મણ હરણ (ઇ સ ૧૬૬૪)	૮ હુડી (ઇ સ ૧૬૭૪)
૩ એખાહરણ (ઇ સ ૧૬૬૭)	૯ હારમાળા (ઇ સ ૧૬૭૮)
૪ ચંદ્રહાસાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૭૧)	૧૦ દ્રૌપદીસ્વયંવર (ઇ સ. ૧૬૮૦)
૫ અભિમન્યુઆખ્યાન (ઇ સ ૧૬૭૧)	૧૧ માધાતાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૧)
૬ મદાલસાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૭૨)	૧૨ શ્રાદ્ધ (ઇ સ ૧૬૮૧)

* 'લક્ષ્મણ હરણ' પ્રેમાનંદને પસંદ નહોતું અટી ધડીમા વચ્ચે એનું કાવ્ય એક દિવસમા રચવાની એણે " હોડ " કરી હતી " હોડ " તો એ જાણ્યો પરંતુ 'લક્ષ્મણ હરણ' ઉતાવળમા લખાયલું હોવાથી એમાના રસ અલકાર એને પસંદ પડે એવા નહોતા

- ૧૩ સુદામાચરિત્ર (ઇ સ ૧૬૮૨) ૨૪ અષ્ટાવક્રાખ્યાન (ઇ.સ. ૧૭૧૦)
 ૧૪ શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા (ઇ સ ૧૬૮૨) ૨૫ દાણુલીલા
 ૧૫ મામેરૂ (ઇ સ ૧૬૮૩) ૨૬ વામનચરિત્ર
 ૧૬ સુધન્વાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૪) ૨૭ વિવેકવલ્લુઓ
 ૧૭ ગણુચર (ઇ સ ૧૬૮૫) ૨૮ ભ્રમરપચીસી
 ૧૮ નળાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૫) ૨૯ સમ્પત્તિ ચક્ર
 ૧૯ દ્રૌપદીહરણુ (ઇ સ ૧૬૮૬) ૩૦ રૂકિમણી હરણુ
 ૨૦ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન (ઇ સ ૧૬૮૨) ૩૧ દશમસ્કંધ
 ૨૧ દેવીચરિત્ર (ઇ સ ૧૬૮૬) ૩૨ સામળશાનો વિવાહ
 ૨૨ સુભદ્રાહરણુ (ઇ સ ૧૭૦૨) ૩૩ દ્વાદશ માસ
 ૨૩ માર્કંડેયપુરાણુ (ઇ સ. ૧૬૮૨ થી ૧૭૦૬)

કેટલાક આ યાદીમાં નીચેના પાણુ ઉમેરે છે

૧ નાસીકેતોપાખ્યાન	૧૨ જયદેવાખ્યાન,
૨ બસુવાહનાખ્યાન	૧૩ રામાયણુ
૩ ત્રજવેલ	૧૪ મહાભારત
૪ હાગવાખ્યાન	૧૫ અશ્વમેધ
૫ સુરેખાહરણુ	૧૬ રઘુવંશ
૬ લવ-કુસાખ્યાન	૧૭ હરિવંશ
૭ શાનગીતા	૧૮ કપિલગીતા.
૮ વધ્યબ ઝઘડો	૧૯ નરકાસુરાખ્યાન
૯ રેવાખ્યાન	૨૦ પાંડવોની ભાજગડ.
૧૦ બીખચરિત્ર	૨૧ દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણુ
૧૧ કર્ણચરિત્રાખ્યાન	

* માર્કંડેય પુરાણુ જેવા સહેલા પુરાણુપર માત્ર કાવ્ય ગ્યુ એમાં શી અક્ષર વાપરવી પડે એવા મહેલાના ઉત્તરમાં 'દેવિચરિત્ર' રચાયુ હવ

૨ આ યાદી મા નરવગ્દાલ ઇન્દ્રાગમ દેસાઈ બી એ, એ તૈયાર કરી છે.

આ કાવ્યો એ જાતના છે કેટલાકમા સાસારિક વિષયો છે બ્યારે કેટલાકમા અર્ધ ધાર્મિક અથવા પૌરાણિક વિષયો છે કાવ્યનો વિષય અને સાસારિક વિષયો હોવાનું કારણકે એને સામજી મહેલુ લોકપ્રિયતા માર્યું હતું કે “કૃષ્ણ કવે તે શેનો કવિ” એટલે કે પુરાણ અને ધર્મ સંબંધી શ્રવ્યો તો સન્નિવૃત્તમા છે તેના પરથી તે જ વિષયની પુનરુક્તિ કરી તેમા કવિત્વ શું? આથી એણે શ્રીકૃષ્ણના પગ્મ ભક્ત નરસિંહ મહેતાના જીવનના યોગ્ય મુખ્ય પ્રસંગો ચુટી કાઢી તેને પોતાના બુદ્ધિપ્રભાવથી એવી નુદર અને લોકપ્રિય થઈ પડે તેવી રીતે કવિતામા ગુથ્યા કે આજે પણ ગુજરાતી નામ ધનવતી દોષપણ મનુષ્ય એવો નહીં નીકળે કે જે એના એ શ્રવ્યોથી વાકેક ન હોય -પાત્રલેખન-ભિન્ન ભિન્ન પ્રસંગોના વર્ણન, નદીના પ્રવાહ જેવી, સરળ રીતે ગવાતી એની કવિતા અને ભાષા-સર્વેના હૃદય હરી લે છે અને વરસના આદિથી અત સૂક્ષ્મ રખડના બિશ્લુકો અને ટેલીઆ ભટો ગુજરાતના ગામે ગામ-શહેરેશહેર, ચક્રદેવ્યોટે અને મહોલ્લે મહોલ્લે, દિન ઉગે એ કવિતા ગાઈ તેની લોકપ્રિયતાની સાખ પૂરે છે એટલું જ નહીં પણ તેની અભિવ્યક્તિ પણ દે છે

નરસિંહ મહેતાના પુત્ર “સામળદાસનો વિવાહ” અને પુત્રી “કુવગ-બાઇનું મામેરું” એ બે મહેતાના સસારના માગલિક નરસિંહ મહેતા પ્રસંગો એના કાવ્ય માટે એણે લીધા છે એ સિવાય સંબંધીનાં કાવ્યો દારદ્રમા કૃષ્ણ ઉપર સામળશા શેઠને નામે લખેલી “હુડી” અને “નરસિંહ મહેતાના બાપનું શ્રાદ્ધ” એ બે વિષે પણ એણે કવિતા રચી છે નરસિંહ મહેતાની દરિદ્રતા અને કૃષ્ણ ભગવાન પર એની દૃઢ, અખડ આસ્થા જગજાણીતા છે. નિર્ધનતાને લીધે નરસિંહ મહેતા સસાર વ્યવહારમા જે સમયે સક્રિયભૂતમા આવી પડતો તે તે, સમયે એના સગાવહાલા એની પ્રત્યે જે હલકી વર્તણૂક રાખતા તે તથા એની હાંસી કરતા, તે (દાખલા તરીકે એના પુત્રના વિવાહ સમયે)

તથા તે સદામણુમાથી એને હોડાવવા શ્રીકૃષ્ણે ખતાવેલી તત્પરતા-આ સર્વ કાવ્યોનો વિષય છે. તે સમયના અને આજના આપણા સામાનિક રીતરિવાજોમાં બિલકુલ ફરક પડ્યો નથી, આપણે તે દિવસે જેવા હતા તેવા જ આજે પણ છીએ એટલે એણે આપણા રીત રીવાજનું જે ચિત્ર આપ્યું છે તે આજે પણ દાઢુ આબેદૂખ જણાય છે સાસુ નણુદનો વહુ ઉપનો અધિકાર વર્ણવતા કહેલી મંદી મરફરી-નગસિહ મહેતા અને એના વિચિત્ર સાહુના ઝુક-જે ચાલતા રિવાજની વિરુદ્ધ આવા માગલિક પણ સમારી પ્રસંગોમાં આવે છે તેની નાગ-જોએ કહેલી હાસી-નિર્ધન મહેતાની ભાગીતૂટી ઝુપડી-જે “જાળીયા” યજ્ઞને કહેલી “જૂજવી” વહેલ, જેમાં મહેતા જુનાગઢથી પોતાના વેવાદને લા આવે છે તે-આ સર્વ વર્ણવવામાં કવિએ દાખવેલા દુહિત્રભાવ અપ્રતિમ છે એની વર્ણન કરવાની રૈલીના થોડા ચિત્ર નીચે આપ્યા છે —

મહેતાના ગૃહસ્થા- “કુવરપાદના મામેરા”માં નગમિહ મહેતાની દરિ-
અમનુ વર્ણન દ્રતા વર્ણવતા કવિ કહે છે કે —

“મહેતે માડયો ગૃહસ્થાશ્રમ, પતિવ્રતા ધેર નારી પરમ,
“દામોદરની સેવા કરે, માળા તિલક ને મુદ્રા ધરે.
“સાધુ વેરાગી વૈષ્ણવ સગ, શખ, તાલ ને વાળે ચગ,
“ચોઠ માહી તુલસીના વન, અહર્નિશ થાયે કીર્તન
“નહિ ખેતી ઉદમ વેપાર, હરિ ભગત મહેતો તદાકાર,
“જે આવે તે વૈષ્ણવ જમે, ગુણ ગાઠને દહાડા નિર્ગમે.
“વિશ્વ ભર પૂર પાડે અમ, વિશ્વાસ ધણો મહેતાને મન.

મહેતા અને એની મહિલા જે વહેલમાં આવ્યા
વહેલનું વર્ણન. તેનું વર્ણન કવિ નીચેના શબ્દોમાં કરે છે:—

“જૂની વ્હેલ ને ધૂસરી વાફી, સાગી સોટા ભાગી જી,
“કાના તળાવા ને કાની પિંજણીઓ, બળદ આપ્યા બે માગી જી.

x x x x

“વ્હેલની પૂડે કાથળો બાધ્યો, માલિે ભર્યા વાજિત જી,
“ગાઠડી એક ગોપીચંદનની, તુલસી કાઠ પવિત્ર જી
“બળદીણા બળદો શુ હીડે, દેસે વૈષ્ણવ સાથ જી,
“સોર પાડે ને ઢાળ ચઢાવે, જેને વૈકુંઠનાથ જી
“એક બળદ ગળીઓ થઈ બેસે, આખલો તાણી જાય જી;
“પડયાને પુછ ચહી ઉઠાડે, કૌતુક કોટી થાય જી
“સાલે સાલ જૂજવા દીસે, રથ તણા બહુ વક જી,
“સાગીનો બહુ સખ્દ જ ઉઠે, ચૂચવે છે બહુ ચક જી
“ચડે બેસે ને વળી ઉતરે, લે રામકૃષ્ણનું નામ જી,
“મધ્યાહ્ને મહેતાજી આવ્યા, જેવા મળ્યું તો ગામ જી

મહેતાની હુંડી સ્વીકારવા દાગદાના બળગમાં કૃષ્ણ વાણીઆ-વેપારીને
વેષે આવેલા તેનું વર્ણન એટલું તો તાદસ્ય અને ઝીણી
ઝીકૃષ્ણના વર્ણન ઝીણી વિગતોથી ભરપૂર છે કે તે વાચતાને વાર
સ્વરૂપનું વર્ણન વાણીઆનું ચિત્ર પ્રત્યક્ષ ખડું થાય છે

“વેશ પૂરો આણ્યો મારે બહાલે રે,
“નાથ ચૌટાની ચાલે ચાલે રે,
“છે અવળા આટાની પાધડી રે,
“બહાલાજીને કેમ બધિતાં આવડી રે,
“દીસે વાણીઓ બીને વાન રે,
“એક લેખણુ ખોસી છે કાન રે.

ત્રિકમળ વણિની તોલે રે,
“નાથ ઉતાવળુ ને બોલુ બોલે રે

x x x x

“ઝાઢવને ખાધે કાચળી રે,
“તે તો પારસી બોલે તોતડી રે

શુજરાતમા એના કેટલાક કાબ્યોએ એવી તો ઉડી અસર કરી છે કે તે
આખુ વર્ષ, શુ ધરમા કે ધર ખહાર, બધે જ ગાવામા
સર અવસરે અથવા આવે છે ‘સુદામા ચરિત્ર’ શનિવારે અને ‘ભામેરૂ’
નિયત અવસરે અથવા ‘હુડી’ રવિવારે વાગવાનો કેટલાકને તો ‘નિમ’
અવાતા એના કાવ્ય. જ હોય છે તેમા ભામેરૂ તો સીનતના પ્રસંગમા ખાસ
ગવાય છે ચૈત્ર માસમા ઘેરે ઘેર નહીં તો ગામે ગામ
અને શહેરે શહેર “ઝોખાહરણુ”ના જ પડધા કાને પડે છે અને આઢપક્ષમા
“આઢ” ગવાય છે ચોમાસામા ખેડુતો ‘નળાખ્યાન’ અને ‘ઝોખાહરણુ’
ઉપરાત ‘દશમ રકધ’ પણ હોસે હોસે સાબળે છે

પ્રેમાનંદ રસ અને અલકારમા એકો હતો એના ગ્રંથોમા નવે રસના
દષ્ટાત જડી આવે છે એમ કહેવાય છે કે શુમાર
રસ અને અલકારમાં વર્ણવવા માટે “ઝોખાહરણુ”-“રણુચમ” વી રસ માટે-
એની એકતા. —“ભામેરૂ” હાસ્યરસ માટે અને ‘સુદામા ચરિત્ર’ શાત
રસ માટે લખાયા હતા ખરી રીતે તો પ્રેમાનંદ સર્વ
રસમા નિપુણ હતો એમ એના એકના એક જ કાવ્યમા બધા રસના દષ્ટાત
—અને તે પણ એક એકથી ચઢીઆતા—નજરે પડે છે તે પરથી સાબીત થાય
છે “ઝોખાહરણુ”માનુ ઝોખાના રવામી અને એના પિતાના સૈન્ય વચ્ચેના
યુદ્ધનુ વર્ણન, ‘અભિમન્યુ આખ્યાન’ અથવા ‘સુધન્વા આખ્યાન’ માના એવા જ
વર્ણનોથી ઉતરતા છે અથવા નળાખ્યાનનો કર્ણુરસ ‘દશમરકધ’ના કર્ણુરસથી

ઉત્તરો છે એમ કોણ કહી શકે? શ્રાદ્ધની ન્યાતમા જમવાનું અસુરૂ થયું તે સમયે “ મહેતી”ને નાગરેણા મહેણા મારે છે તે પ્રમગના આલેખનમાની મીઠી મસ્કરી તથા મર્મવચન, ‘મામેરા’ માના એવા જ પ્રમગના-જ્યારે આની આ જ નાગરેણા નરસિંહ મહેતાની પહેરામણી વહેંચના કેવી રજીતી થશે તેનો ચિતાર જોઠવે છે તેના આલેખન કરતા સ્હેજ પણ ઉતરતા છે એમ કેમ કહી શકાય? એ સાચ હશે કે અમુક રસના દદાત માટે અમુક કાવ્ય લખવું એવો કવિનો હેતુ હોવો જોઈએ, કારણ કે તેના ગ્રથની વસ્તુપરથી તેમા આવનાર રસની સામીતી અથવા સૂચના મળે છે ‘ઓખાહરણ’ ઓખા-અનિરૂદ્ધના પ્રેમનું દર્શન કરાવે છે અને ‘સુદામા ચરિત્ર’મા મિત્ર મિત્ર વચ્ચેનો પ્રેમ વર્ણવેલો છે પરંતુ એટલું તો સ્વીકારવું પડશે કે એકના એક જ કાવ્યમા એણે દરેકે દરેક સનું દર્શન કરાવ્યું છે અને તે પણ અપ્રતિમ કૌશલથી

પ્રેમાનંદના દરેક કાવ્યની ઉપલેક્ષ તપાસ લઈએ તોપણ એક મોટો ગ્રથ થાય, તેવી એના પ્રસિદ્ધ કાવ્યોનો માત્ર સાં જ એના કેટલાંક કાવ્યોનું આખીને સતોપ પટ્ટીનું ‘નળાખ્યાન,’ ‘દશમસ્કંધ,’ નિરીક્ષણ- ‘ઓખાહરણ,’ ‘રણયજ્ઞ’ અને ‘સુદામા ચરિત્ર’ એટલા ખાસ નિરીક્ષણ યોગ્ય છે ‘વામન કથા’ અને ‘સુધન્વા આખ્યાન’ પણ મનન ક-વા યોગ્ય છે

‘દશમ સ્કંધ’ શ્રીકૃષ્ણની બાલ્યાવસ્થા અને કિશોરાવસ્થાના ચરિત્રોથી પરિપૂર્ણ છે કૃષ્ણ જીવનના ચિત્રવિચિત્ર પ્રમગો- દશમ સ્કંધ વિવિધ રૂપકો-ગોપીઓ પ્રતિ પ્રેમ અને ચેષ્ટા-ગાયત્રી અનુક્રુપા-ગોકુલ વૃદાવનનું જીવન-કસવધ-ખન માત પિતાની બંધનમાથી મુક્તિ અને નદ-જશોદા એના પાલક માતપિતાનો છેવટનો વિયોગ આ સર્વ એના મનની દૃષ્ટના સૃષ્ટિ છતાં તે આપણી દષ્ટિ સમક્ષ તાદશ-ખરેખર-અનંત હોય તેમ પ્રેમાનંદે એના યુદ્ધિપ્રભાવથી વર્ણવ્યું

છે-તેમા પણ નાગદમનમાને જશોદાને વિલાપ તો માતૃશોકની પરિસીમા દર્શાવે છે ને વાચનારના મર્મસ્થાન ભેદાર્ધ તેમનાથી અત્યુપાત કર્યા સિવાય રહેવાતુ નથી —

“કાને કુડલ મુખમા મોરલી, સાજે ગોકુલ આવે,
“ભૂખ્યો છઉં કહી પેટ દેખાડે, મા કહી મને બોલાવે
રે સામળીઆ

“પીત પીછોડી કાઝ કછે, મુજ કને નેતઝ માગે,
“હુ ધરડી માને થાકી જાણી, કાણુ વલોવવા લાગે ?
રે સામળીઆ

“તુ પ્રાણેશ્વર, તુ ગોપેશ્વર, ગોપી દેહ કેમ ધરશે ?
“બાલ સખાની ટોણુ વલે ? આ ગાગે હીસી હીસી મરશે,
રે સામળીઆ

“મારૂં માણેકકુ રીસાવ્યું, રે સામળીઆ,
તારા મનમા આ શું આવ્યું ? રે સામળીઆ

મથુરા જવા માટે ગોકુલ છોડી જવાનો શ્રીકૃષ્ણનો વિચાર, જેને પોતાનો પુત્ર ગણતા તે વરુદેવ દેવકીનો પુત્ર છે એવા સમાચારની નદ જશોદાને થતી જણ્યું, તેમનો આ હકીકતપર અણુવિશ્વાસ, અને કૃષ્ણને મથુરામાં રહેવા જવા દેવાની તેમણે ના પાડવી, આ સર્વ પ્રસંગો એવી સરલ ભાષામાં વર્ણવેલા છે કે તે ધણા કરુણામય ને હૃદયવેધક છે પોતાનો પુત્ર ભગવાન-પરમાત્મા હોઈ શકે એ વાત જ જશોદાના બોળા હૃદયમા ઉતરતી નથી ઉદ્ભવને એ કહે છે કે —

“તમે કહો છો બ્રહ્મ, બ્રહ્માદિક ન કળે રે,
“હુ કેમ કરી આણું વિશ્વાસ, બાધ્યો મે ઉખળેરે.

જે પ્રસંગનું વર્ણન કર્યું છે તે એવો માતૃષી છે કે તે સામળીઆને વાર એક અભણ ગામડીઓ પણ તે પ્રત્યક્ષ અનુભવે-સમજે

નળાખ્યાન પ્રેમાનંદનો ખંજો અતુપમ ઋથ છે એક રાજહસે કરેલા
 વર્ણન પરથી દમયતિને નળની ઝોળખ થાય છે દમ-
 નળાખ્યાન, યતિને વન્વા રવય વરમા દેવો પણ આવે છે પરંતુ
 એ તો નળને જ વરમાળ આરોપે છે આથી દલિ-
 કલિયુગનો અધિદેવ-જેને દમયતિ સંયે ૫૫૭ હતુ પરંતુ રવય વરમા
 આવતા અસૂર થયું, તે નળનો કદા રાત્રી ધાય છે એણે નળમા છૂત દમ-
 વાની કુદ્ધિ દિત્પન્ન કરી અને છૂતમા નળે નળપાટ ખોલ્યું અને તેને દમયતિ
 સહિત વનમા જવું પડ્યું ત્યાં દલિના પ્રપન્ન થી નળે દમયતિનો લાગ ક્યો.
 નિરાધાર-એકલી દમયતિ-વને વન ભટ્ટી-અન્ન મેટો ભોગવી-સમવિધમ
 દશા અનુભવીને આતે પોતાના પિતાને ત્યાં પહોંચી તે દરગ્યાન નળને પણ
 વિવિધ સદ્ગતિથી પસાર થવું પડ્યું સર્વદેવની એનું સ્વરૂપ બદલાઈને એ
 કદરૂપો ને બેડોળ થઈ ગયો હતો, હતા પણ દમયતિથી એ શુભ રહી શક્યો
 નહીં. દમયતિએ ખંજો સ્વયંવરને ગહાને પોતાના પિતાને ત્યાં એને તેડાવી
 મંગાવ્યો અન્ન્યોન્નની ઝોળખ થતા ૫૫૭ લામા યાચના થઈ અને
 અમગળ સમયે આરભાયલો ગૃહસ્થાશ્રમ આતમા મગળકારી નીવડ્યો. શુભ-
 રાત્રી સાહિત્યમા નળાખ્યાનના કેટલાક પ્રશ્ન ધણા જ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા છે.
 રવય વર સમયનું દમયતિનું વર્ણન તો અપ્રતિમ જ છે વગર દોષે
 સ્વામીએ ત્યાગ ક્યો છે એ જાણતા દમયતિના શોકની પરિસ્થિતિ અને
 અધારી રાતનું એનું ભ્રમણ જે કવિ “વૈદરભિ વનમા વલવલે, અધારી રાત”
 વાળી પદ્યોમા વર્ણવે છે તે મનુષ્યહૃદયની ગોટની લાગણી કેવી તીવ્ર
 હોય છે તે દર્શાવવાની પ્રેમાનંદની અદ્ભુત શક્તિના દશાતરૂપે નળાખ્યાન
 માટે એ નિર્વિવાદ છે કે માતાપિતા-સ્વામી-અને સ્ત્રી એ સર્વના હર્ષ, શોક
 ઉત્તમ ચિત્રકારે ઉત્તમ રીતે આ દાખ્યરૂપી ચિત્રપટ ઉપર ચિતર્યા છે

ઝોખાહરણ વધારે સરળ છે. એમાં વિવિધ
 ઝોખાહરણ પ્રસંગ પણ નથી ને વિવિધ રસનું વર્ણન પણ નથી.

“પુત્રી તારીનો વડ સસરો, તે તારા ભુજને હણશે;
“થડથી છેદીને કર તારાના, કટકે કટકા કરશે

શ કરના વરદાનવાળા તથા શિવના જ વરથી હજાર હાથ પામેલા બળ વાન રાજ બાણાસુરની ઓખા પુત્રી હતી તેને એણે “પવન પ્રવેશ” ન કરી શકે એવી મેડીમા વિધાતાના અવતારરૂપ એની રખી ચિત્રદેખાસહિત રાખી હતી એક સમયે સ્વપ્નમા ઓખાએ પોતાના ભાવિ પતિ-કુણના પૌત્રને દીડો ચિત્રદેખાને સ્વર્ગને લાવવા એણે વિનંતિ કરી અને તે પોતાના અતરીક્ષ વિદ્યાળે તેને લઈ આવી યોડા સમય પછી ઓખા અને એનો સ્વામી પકડાઈ ગયા મોટું યુદ્ધ થયું તેમા બાણાસુરનો પરાજય થયો ભાવિ પ્રબળ સમગ્ર બાણાસુરે પોતાની પુત્રીના એ જ જમાઈ સાથે લગ્ન કર્યા ને અતે સર્વનું સમાધાન થયું ઓખાહાણુમાની કવિની ક’પનાએ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ પૃ એણે તો વ્રીકન્થુ કયુ છે કે એમાના કડવા-એક નહીં તો બીજુ, કોઈ નહીં તો કોઈ-તેમને કહે હોય છે માતા પુત્રીને શીખવે છે -બહેલી અબણને પાડે કરાવે છે અને વાચી લખી જણતી નથી તે મોટે કરી પોતાની બેનપણીને શીખવે છે દાખલા તરીકે, કામ કરતા કરતા કટાળો ન આવે માટે “ઓખા કહે મુણ સાહેલી, લાવ્ય નાથને વહેલી વહેલી,”વાળું કડવું ગણુગણતી સ્ત્રીઓ ગુજરાતમા ઘેર ઘેર જોવામા આવે

સદ્ગત ગ ગો મા ત્રિપાહી લખે છે કે “કવિના કાવ્યોમા વર્ણવેલા પ્રમગોમા સ્ત્રી વર્ગ પોતાના પ્રભાવ વડે પુરૂષમા રહેલી રજુચમ. કટોરતા દૂર કરે છે અને તેને નમ્ર અને નિર્મળ-પવિત્ર -પણુ બનાવે છે અને પુરૂષ સ્ત્રી ઉપર એક એવી દૈવી પ્રભા આરોપે છે કે અનધક પુરૂષને તેનામા પ્રીતિ ઉત્પન્ન થાય છે એટલુંજ નહીં પણ તેને માટે પૂજ્યભાવ પેદા થાય છે તેના એક કાવ્યનુ નામ ‘રજુ-ચમ’ છે અને તેની વસ્તુ રાવણુ સામેનુ યુદ્ધ છે જેમ ઇલિયડનો નાયક પારીસ

છે તેમ 'રણુચર'નો નાયક રાવણ છે રણુચરના આ પારીસે પોતાની લેક્ષ્મી-સીતાને એકત વાડીમાં વર્ષો સુધી રાખી છે અને પોતાના પ્રેમનો સત્કાર કરાવવા નિત્ય ત્યા જાય છે પણ એનું મન ન માનવાથી નિરાશ થઈને પાછો ફરે છે. એનું કારણ શું ? એ ભૂપતિ (મ રવભાવનો અને કામાસક્ત છે. એ સીતાને સમજાવીને અથવા બળાત્કાર વાપરીને પોતાનું દામ દાદી શકે એમ હતું. પણ એમ ન કરવાનું કારણ શું ? સીતાનો મ્વામી સખળ સેનાસંહિત એના દાર પર આવી ઉભો છે ગવણુ માટે એ માર્ગ ખુલ્લા હતા-ચા'યતો સીતાને પાછી સોપવી મા તો તેની પાસે પોતાનો ન્વીકાર કરાવવો. એ એમાનો એકપણ માર્ગ એ લઈ શકતો નથી અને મુઝવણુમા પડ્યો છે ચતુને નમ્મુ આપવા એનું મન ના કહે છે. બીજા હાથપર સીતા સાથે પણ ધાર્યું કરી શકતો નથી. સીતાને મહાનુ દમેજ દવિના કહેવા પ્રમાણે "ટારજીનની ઉન્માદક ક્ષણે" મળવા જતા તો એનું અવરૂપ પોતાની માતા સમાન જોતા પોતે શુ ચવાઈ જાય છે અને કનને જોઈ લેડી મેકમેકની માફક "જો એ ઉધમા મારા પિતાને મળતો ન આવતો હોત તો જરૂર એનું કાટલું હું કાઢત"ના જેવા વચન સહિત પાછો હો છે કેટલાક પાવાત્ય વિદ્વાનોએ રામાયણુ રચનાર મહા કવિ વાલ્મીકિ પર ટીકા કરીને ગવણુના આ મનુષ્યસ્વભાવથી વિરૂદ્ધ વર્તન માટે એનો દોષ કાઢ્યો છે આ ટીકાકારોને શુજરાતના કવિએ નીચે જણાવેલો* બહુ સખળ ઉત્તર આપ્યો છે વળી રાવણને પોતાની ધર્મ-પત્ની છે, જેને એ ચહાય છે અને તેનાપ્રતિ પોતે માનની દષ્ટિએ જુએ છે. "રામનું તમે યુરૂ કર્યું છે માટે એની ક્ષમા માગીને સીતાજીને પાછા સોપો" એમ કહેનાર ભાઈને એ લાત મારી દેશવટે દાઢે છે, પરંતુ તે જ રાવણુ જ્યારે એની પત્ની એને એ જ શિખામણુ આપે છે ત્યારે તેને એ પ્રમાણે કુતકારી શકતો નથી પરંતુ વિનયભર્યો ઉત્તર આપે છે કે —

* "જો ત્યાગ કર ચિત્ત સીતાથી, તો તે બળશે રાખને સગ
 " હાલે કેમ નસુ રિપુ રામને, મુખે લાગે કાળો રંગ,વીરા

“તારે મન હું સુદરી નાથ ઘેલો, કિધો જ્ઞાન વિચાર મે સર્વ પહેલો.
“પરિબ્રહ્મ એ રામ આનંદકારી, મુને મારવા માતુષી દેહ ધારી.

x x x x

“એને પામવા કોઈ સો ભોગ સાધે, ખટ દર્શનો માહી ખોળ્યો ન લાધે.
“ધન્ય તાત મારો ધન્ય માત મારી, મુજ દારણે અવતર્યા શ્રી મોરારી.
“ધણુ ખાધુ પીધુ ઘણા ભોગ કીધા, જીતી સર્વ રાણા દને દડ લીધા.
x x x x મારા ભોગ વિલાસમા શુ છે ઓણુ ?
“હવે રાજના સુખથી મન ભાગ્યુ, રઘુનાથને હાથ હું મણુ માગુ. ’

યશસ્વી જીવન ઉત્કૃષ્ટ અવસાનની જ આકાંક્ષા રાખે છે જ્યારે રાવણના બધા પાસા અવળા પડ્યા ત્યારે એણે પોતાના બાકાં કુભકર્ણને જમાડવા માણસો મોકલ્યા આ બળવાન ગણને “રીપવાન વિંકલ” જેવી નિદ્રા હતી. એ સૂઈ જતો તો પછી મહીનાના મહીના સુધી નિદ્રા કાઢતો ને એને જાગત કરવાનું બહુ મુશ્કેલ હતું —

“જળ છાટે નવ જાગે થોહો, તાપણા કીધા ચોરે,
“ઉટે ઉપર શીલા પડ મૂક્યા, કાનમા ફે કે મદન ભેર

x x x x

“રૂદ્યા ઉપર અશ્વ દોડાવ્યા, વઢાવ્યા મહીષ માત ગ,
“કુભકર્ણ સૂતો નવ જાગે, સાણસે તોડાવ્યુ અગ

x x x x

“વળી નાસિકા માહે સર્પ ચલાવ્યા, વાયુ બધાવ્યો લકા રાય;

x x x x

“વાજ આવ્યો રાવણ રાજ, ન લાગ્યો એકે ઉપાય,

“કુભકર્ણની રાણી આવી, રાયને લાગી પાય

“કષ્ટ દીધે મારો કથ ન જાગે, એને વહાલા ચક્ર ભગવાન

“જાગશે સ્વામી મુહૂર્ત માત્રમા, યુક્તે કરાવો સગીત ગાન

તે પ્રમાણે કરાવતા એ તરત જાગ્યો પોતાને “કાચી નિદ્રાએ” જગાડવા રાવણને ઠપકો આપી જગાડવાનું કારણ પૂછ્યું ગવણે વિસ્તારીને વાત કહી સારે તેના ગેરવર્તનથી નારાજ થઇ એ કહે છે કે —

“કર ધસી કુંભકર્ણ બોલ્યો, ધુણી પોતાનું શીશ,
 “ધર ધાસ્ય બાઈ ઘેલકા, તેં દુભવ્યા શ્રીજગદીશ, વીરા
 “બળીઆ સાથે આય, વીરા, દા દુભયા રઘુનાથ, વીરા ?
 “ત્રપક લેતા તાહરા રે, ચપાણા વીશ હાથ,
 “કાઠી મૂક્યો તુને ગધવજ્રએ, થયો કૃતક્રી દેહનાથ, વીરા,
 બળીઆ સાથે આય, વીગ-દા દુભયા

“સાયર જળ જેણે બાધીયુ રે, સદયા તારી પુષ્પ સમાન,
 “મેઘાઘગ સહેજે છેદિયુ, તોય તુને ન આરી સાન, વીગ,
 બળીઆ-કા દુભયા

“લલ ધરણી ઘે તાહરે, જેના દર્ન પછે દેવ,
 “તો સીતાને શુ લાનીઓ રે, થયો વ્રહ્મ ન ગર્હ કુટેવ, વીગ,
 બળીઆ-દા દુભયા

“જગત જીતી તે જેર કીધુ, પણ ન જીત્યા ક્રોધ ને કામ,
 “શામ દેશ જવલ થયા રે, તોયે મન રહ્યું તારે શામ, વીગ,
 બળીઆ-કા દુભયા

“ચદ્ર વિના જેવી જામની રે, દીપ વિના જેમ ધામ,
 “લમ વિભીષણ બાધવ વિના, દીસે ઉજ્જડ લકા ગામ, વીરા,
 બળીઆ-દા દુભયા.

“પરનારી જેવી પાવક જવાળા, સાપણ, વિખની વેલ,
 “જીવ લેશે તારો કુટુબ સાથે, જઈ રામચરણ શીશ મેલ, વીરા,
 બળીઆ-કા દુભયા.

“હું મણી થકી બીહતો નથી, પણ તું વેળાસર ચેત;
 “નહીં માને શીખ માહરી, જાશે જમપુર રવજન સમેત, વીર,
 બળીઆ-કા દુબ્યા

“જો વાડીમા બેસાડી જનકી, તો લઈ આવ્યો કોણ કામ,
 “તુંથી સીતા જતાતી નથી, તો કેમ જતાશે રામ ? વીર
 બળીઆ-કા દુબ્યા

રાવણે કુબર્જીની શિખામણ માની નહીં તુમુલ યુદ્ધ થયું અને પક્ષે
 અદ્ભુત પરાક્રમ દાખવ્યા અને અતે રાવણ પરાજય પામી મરાયો.

કૃષ્ણ જીવનનું એક મહાન્ પ્રશ્નસ્ત કાર્ય અને આનંદજનક આપ્ત્યાન
 પોતાના સહાધ્યાથી સુદામાને બાળપણની મૈત્રી યાદ
 સુદામાજીવાન કરીને સહાય કરી તે હતું સદાપત્ત ઋણિના આશ્રમમા
 સુદામા વડો શિષ્ય હતો અને કૃષ્ણ બળરામ શિષ્ય
 વર્ગમા હતા અભ્યાસ પૂરો કરી સુદામાએ ગૃહસ્થાશ્રમ શરૂ કર્યો ત્યારે
 એની સ્થિતિ નિર્ધન અને દુખી હતી એને દશ છોકરા થયા અને આખું
 કુટુંબ દરિદ્ર અવસ્થામા જ દાળ નિર્મળન કરતું આણી તરફ કૃષ્ણ દ્વારકાના
 અધિપતિ થયા સુદામાના નિયમ ગ્રેધ અને ધાર્મિક હતા એ બ્રાહ્મણ હતો,
 તદ્દન નિર્ધન હતો, પરંતુ ભિક્ષા યાચના કદી કરતો નહીં સમય એવો
 આવ્યો કે —

“બાળકને થયા બે ઉપવાસ”

અને સુદામાની વ્યવહાર કુશળ સ્ત્રી કે જે આટલા દિવસ સૂધી તાણી
 તૂસીને ગમે તે ઉપાયે મસાર ચલાવતી હતી તેના ધેર્યની ખણ મર્યાદા આવી
 રહી તેણે સુદામાને વિનંતિ કરી કે, “તમારા શ્રીમત મિત્ર કૃષ્ણ પાસે
 જાઓ, કૃષ્ણ તમારા જવાનું કારણ સમજીને તમને જરૂર સહાય કરશે”

“ છેલી વિનતિ દાસી તણી, પ્રભુ પધારો ભૂધર બણી

“ જોને સ્નેહ સામળિયા સાથે, તેનું ધર ન હોય અનાથ,

× × × ×

“ લાજ ન કીજે નાથ માહરા, માધવ મનવાહિત આપશે કે,

પણુ આ વિનતિ તુચ્છકારી સુદામાએ કહ્યું —

“ આ સ્થાનક છે મળવાતણુ, માગે વણુસે કામ.

“ જાદવ સધળા દેખતા કેમ, ઓકું જમણો હાથ

× × × ×

આ સમયનો પતિપત્ની વચ્ચેનો મવાદ ધણી રસિક છે જે જ્ઞાનથી બાલ્યવચ્ચા ભૂખે મરે તે જ્ઞાનનો પત્ની હીણું છે પરંતુ પતિ તેને મતોપ અને ધીરજ ગમવા સમજાવે છે એક માતાના મનોબાવનું એમા તાદરશ ચિત્ર છે —

“ આખ ભરી અબળા કહે, ઋપિ ગાયલ રે,

“ મારૂ જડ થયું છે મન, લાગુ પાયલ રે,

“ એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋપિરાયલ રે,

“ રૂવે બાળક લાવો અજ, લાગુ પાયલ રે

“ અજ વિના ચાલે નહિ, ઋપિરાયલ રે,

“ મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગુ પાયલ રે

“ અજવિના ભજન સૂઝે નહિ, ઋપિરાયલ રે,

“ જીવે અન્ને આપુ જગત, લાગુ પાયલ રે,

અતે પત્નીનું વહેવાર જ્ઞાન જય પામે છે અને સુદામા મિત્રના બાળકો મારે મુઠ્ઠીભર તાદુલ સહિત કૃષ્ણને મળવા જાય છે શ્રીમતને નિર્ધન પણ વત્સલ મિત્ર તશ્કની ભેટ તરીકે ધરેલા “ સુદામાના તાદુલ ” ગુજરાતીમાં કહેવતરૂપ થઈ પડ્યા છે એના ધાર્યા કરતા પણ જાદે હર્ષથી કૃષ્ણ અને તેના કુટુંબે તે આરોગ્ય કૃષ્ણ એના આવવાનું કારણ સમજી ગયા.

સુદામો એને કાઠ પણ કહે તે અગાઉ તો કૃષ્ણે સુદામાને ત્યા “અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ને નવનિધિ, તે મોકલી વણ મારે” એની “તૂરી સરખી ઝુપડી”ના મહેલ થઇ ગયો-“હુટી સરખી નાર” પશ્ચિની થઇ ગઇ અને ‘સડયા સરખા છોકરા’નું રૂપ દિવ્ય થઈ ગયું. કૃષ્ણે એને તાદુલના બદલામાં પ્રત્યક્ષ કાઈ આપ્યું નહીં તેથી સુદામો નિશ્વાસ મૂકતો, ખાલી હાથે-‘અન્યથા પ્રત’નો ભગ કરાવવા માટે સ્ત્રીને શાપ દેતો પાછો ફર્યો ત્યારે એની ગેરહાજરીમાં એના ઘર વિગેરેમાં જે અદ્ભુત ફેરફારો થયા હતા તેનું એને સ્વપ્ન પણ નહોતું પોતાનું ઘર એણે ઓળખ્યું નહિ, સત્કાર કરવા આવેલી પોતાની સ્ત્રીને પણ ઓળખી નહીં અને પોતે બૂલથી “ધનવત”ના “ધામ” પાસે આવ્યો છે એમ ધારીને પોતાની સ્ત્રીથી નાસવા લાગ્યો. સ્થિતિમાં થયેલા પરિવર્તનનું સમાધાન થયું ત્યારે પોતાના મિત્રપરનો વિશ્વાસ યોગ્ય સ્થાને જ હતો એમ એની પ્રતીતિ થઇ

નરસિંહ મહેતાએ પણ ‘સુદામા આખ્યાન’ લખ્યું છે પણ તેમાં અને આમાં ધણો ફેર છે મહેતાના કાવ્યમાં ભક્ત જીવન-
 નરસિંહ મહેતાનું નવી પ્રવૃત્તિઓ જેવી બનેલી તેવી, નીરસ અને
 સુદામાખ્યાન નિર્જીવ સરળ ભાષામાં વર્ણવેલી છે, પરંતુ પ્રેમાન દે
 તો તેમાં આત્મા મૂકીને તેનું જીવંત જગતું ચિત્ર દર્શ્યું છે તેમાં ભક્તિ અને હાસ્ય સાથે સાથે રહીને એકસરખો ભાગ બજાવે છે એના કાવ્યમાં તો સસારની મર્યાદામાં રહેતા પુરુષની પ્રવૃત્તિઓ તાદૃશ દેખાય છે નરસિંહ મહેતામાં આ તાદૃશતાનો અભાવ છે.

પ્રેમાનંદના કાવ્ય છદ્મમાં નથી પણ દેશીઓમાં છે એવી ખામી એમાં બતાવવામાં આવે છે એણે પોતાના કાવ્ય માટે પ્રેમાનંદની કવિતા- ભાગે છદ્મમાં નથી લખ્યા એ સાચું છે પરંતુ તેટલા જ માં દીકાકારને કારણસર સંસ્કૃતનો આવો વિદ્વાન પિંગળશાસ્ત્રથી જાણનારો દોષ અન્યથા છે એવું અનુમાન બાધવું બલભરેલું છે.

એના અથોમા ધણે સ્થળે હદો મળી આવે છે ને “દ્રોપદી હરણ” જે એનું જ લખેલું ગણાય છે તેમા તો મોટે ભાગે હદ જ છે સ્ત્રી પુરુષના વર્ણન અલ દારથી ભરપૂર છે. ઉત્પ્રેક્ષા અને રૂપક તો હમણે હમણે મળી આવે છે કોઈક વખત તો વિષયની ધૂનમા ને ધૂનમા કવિ રૂપકપદ રૂપક આપ્યા જ નય છે અને વાંચનાર રૂપકોને સમજતા અને વસ્તુ સ્વરૂપનું પદ્મછેદ કરતા કટાણો ખાઈને-વિસ્મય પામતો-ચોથી નય છે જેમને મંતોષવા મુશ્કેલ એવા દુરાગધ્ય ટીકાકારોએ તેથી એની અન્ય સર્વ રીતે સંપૂર્ણ કવિતામાં આ એક દોષ શોધી કાઢ્યો છે તેમનું કહેવું એવું છે કે સરળ અને ધરગથુ રૌદ્રીમા ગહન વિષયોનો સમાવેશ જ ન થઈ શકે કંઠણ વિષયોમા એની સરળતા જતી રહે છે *

પ્રેમાનંદના અથોમાથી એના જીવનચરિત્ર વિષે પણ કાંઈને કાંઈ હકીકત મળી આવે છે ધણુખડ દરેકે દરેક કાવ્યમા અથોમાં પોતાના તે રચવાનું યશન-સુરત વડોદરા અથવા નદરખાડ જીવનચરિત્ર વિષે અને રચનાનો મવત, માસ, તીથી અને વાર હોય છે કવિનું સૂચન દરેકમા કેટલી પકિતઓ અને કેટલી દેશીઓ છે તે પણ જણાવ્યું છે, કેટલાકમા તે રચવાનો હેતુ પણ દર્શાવ્યો છે. દહાન તરીકે ‘દેવી ચરિત્ર’ રચવાના કાળમા એ કહે છે કે —

x x x x x

“ પુરાણી સર્વે એમ ધારે, વળી આવું વિચારે રે.
 “ માર્કંડેય કયું તેમા શું, પુરાણ સહેલમા સર્વે રે
 “ દેવી ચરિત્ર કરે ત્યારે તો, જાણી આવ્યો મર્વે રે.”

* નજ આગળ દમયંતિના સૌહર્દનું વર્ણન કરતી વખતે હસના મુખમા ખૂંટલી “ વેલ જાણે હેમની, અવેવ કુલે કુલી ” વાળી પકિતઓમાના રૂપકો વાચનારને હક કરી નાખી તેને દર બે-બે, ત્રણ-ત્રણ લીટીએ તે લીટીઓનો અર્થ સમજવા માટે ચોખવાની ફરજ પાડે છે

પુરાણીએને એ ઉત્તર આપી કહે છે કે:—

“દેવી મહાત્મ્ય કેરા અર્થરૂપી, વ્યાધ માનો જેહ રે,

“તે વ્યાધ કેરા કર્ણ સાચા, ગણી દાખુ તેહ રે,

પ્રેમાનંદની બુદ્ધિની અભિવૃદ્ધિ અને તેનો વિકાસ ક્યારે અને કેવી રીતે થયા તે શોધી કાઢવામાં એના અથોમા આપેલી સાલ ધણી ઉપયોગી થઈ પડે એમ છે બાકી સાધાગણુ વાચનારને તો પહેલા અને છેલ્લા લખા-યલા અથમા દેખાઈ આવતા બુદ્ધિદૌરહસ્યમા ભાગ્યે જ કાઠપણુ પરિવર્તન જણાય છે

પ્રાચીન કાવ્યમાળાના પ્રકાશકો ગ બા હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા અને સદગત નાથાશંકર પૂજનશંકર શાસ્ત્રીનું કહેવું એમ છે પ્રેમાનંદના નાટકો કે પ્રેમાનંદે અગીઆર નાટકો લખ્યા છે અને તેમાના ત્રણુ તેમને મળી આવ્યા છે

૧ રોપદર્પિકા સત્યભામાખ્યાન

૨ પાચાલી પ્રસન્નાખ્યાન

૩ તપત્યાખ્યાન.

એ નામ પગથી જ સૂચન થાય છે કે છેલ્લા સિવાયના બીજાં બેનો વિષય કૃષ્ણ અને પાડવો વિશેનો લોકપ્રિય છે એ લેખક વિષે વિવાદ નાટકોની ભાષા ધણી જ અવાચીન દેખાય છે અને “એક કાકરે અનેક પક્ષી પડે,” જેવાં વાક્યોના ઉપયોગ અને શૈલીની લઢણુ ઉપરથી કેટલાક શકા ઉઠાવે છે કે એ પ્રેમાનંદ રચિત હોય નહીં આ આખ્યાનોનો લેખક પ્રેમાનંદ હતો કે એ કોઈ અર્વાચીન લેખકના લખેલા છે એ વિષયમા શેક્સપીયરના નાટકો શેક્સપીયરે લખ્યા છે કે બેકને, એના જેવો-વિવાદ ચાલે છે એ નાટકો કોઈ અર્વાચીન લેખકના લખેલા છે. એમ કહેનારામા

સુખ્ય જાણીતા ગુજરાતી વિદ્વાન નરસિંહરાવ દીવેટીઆ ખી એ, છે એ વિષયપર કેટલાક લેખો એમણે લખ્યા છે જે હસ્તલિખિત પ્રતોને આધારે આ નાટકો પ્રસિદ્ધ થયાં તે પ્રકાશમા મૂકીને પોત ના કુદા સાખીત કરી આપવાની રિથિતિમા જેઓ છે, તેઓનુ ન સમજી શકાય એવુ મોન અને પોતે સરોધન કરેલુ તેની યથાર્થતાના ખાત્રીપૂર્વક પ્રમાણુને અભાવે હાલ તો રા નરસિંહરાવનો વિજય દેખાય છે એ વિષયમા એમને ઉત્તર અપાયો નથી એટલુજ નહિ પણ “ગુજરાતી” ના અધિપતિએ આ નાટકોની જીની અથવા અસલ હસ્તલિખિત કેત અથવા તો તેની નકલ પણ કોઈ જુ કહે તેને માટે ૫ હાર પાડેલુ ના ૫૦૦)નુ પાનિતોપક લેવા કોઈ બહાર આવ્યુ નથી *

માતૃભાષા માટે આમ છતા પણ પ્રેમાનંદના માતૃભાષા માટે પ્રેમાનંદની ઉમેદ મમતા અને માન તો “સત્યભામાખ્યાન” માના નીચે આપેલા બન્ત વાક્યમા આવી જાય છે —

“સાગોપાગ સુરગ વ્યજ્ય અતિશે ધારો ગિગ ગુર્જરી,
“પાદેપાદ રસાળ ભૂપણુવતી, થાઓ સખી ઉપરી.
“જે ગીર્વાણુ ગિરા ગણાય ગણુતા, તે રથાન એ લ્યો વરી,
“થાયે શ્રેષ્ઠ સહુ સર્ખજન રૂકી, એ આશ પૂરો હરી

પ્રેમાનંદના સમકાલીન પ્રતિરપધિ રામળ બદનો જન્મ ઈ સ.

* જે જે વાગ્યો અને જ્ઞેવતોને અવાચીન જ્ઞેવામા આવે છે તે જ વાક્યો અને જ્ઞેવતો અન્ય કથો જે પ્રેમાનંદની કૃતિ તરીકે ગ્વીતાગયલા છે તેમા પણ છે એમ દર્શાવવાના પ્રયત્નો હમણા હમણાના થયા છે

§ રા કેશવલાલ કુવ એક ખાનગી પત્રમા એવો અભિપ્રાય દર્શાવે છે કે સામળ પ્રેમાનંદનો નહીં પણ વલ્લભનો સમકાલીન હશે સામળના કેટલાક ગ્રંથોમા આપેલા સવત પરથી આ અભિપ્રાય બાધવાનુ કારણ મળ્યુ છે એનુ શિવપુરાણુ સં ૧૮૦૪ મા અને પદ્માવતી સ ૧૭૭૪ મા લખાયલા એમણે અગદવિહિની

૧૬૪૦ ના અરસામા તથા અવસાન ઇ.સ ૧૭૩૦
 સામળ ભટ્ટ પછી થયા હતા. એ અમદાવાદના વેંગલપુરનો (હાલ
 ગોમતીપુર કહેવાય છે ત્યાંનો) શ્રીગોડ માળવી બ્રાહ્મણ
 હતો એના પિતાનું નામ વિરેશ્વર, માતાનું નામ આનંદીબાઈ અને ગુરુનું
 નામ નાનાભટ્ટ તે સમયના શિક્ષિત વર્ગની માફક એણે મસ્કૃત અને હિંદી
 તથા વ્રજ ભાષાનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો અમદાવાદ તે સમયે મોગલ
 સત્તા નીચે હોવાથી ગજદ-ખાગની ભાષા ફારસી હતી, અને તેથી ઉચી
 વર્ણના લોકો એ ભાષા ગિણે એ માધારણ હોવાથી એણે પણ ફારસીનો
 અભ્યાસ કરેલો ગુજરાતી સાહિત્યમા ફારસી ભાષાના શબ્દોનો વપરાશ
 સૌથી પ્રથમ એના જ કથોમા જોવામા આવે છે એને પુરુષોત્તમદાસ નામે
 પુત્ર હતો, જેને માટે એ પોતે લખે છે કે —

“ સામળભટ્ટનો દિકરો, બાડો ને વિકરાળ,

“ ધામુદવાડે મોકલ્યો, જમ પહોંચ્યો ગતગડ

સામળે વૃજભાષાના પિગળનો અભ્યાસ કર્યો હતો તેથી એણે પોતાની
 કવિતા તે પ્રમાણે લખી છે, પણ ગુજરાતમા છંદ

છપ્પા. ચાલુ નહોતા તેથી એને દોહરા-ચોપાઈ-છપ્પા જેવે
 સરળ રસ્તે કવિતા રચવી પડી છપ્પાએ તો એનું

નામ અમર કર્યું છે છપ્પા તો સામળના જ

સ્વર્ગસ્થ કવિ દલપતરામ યુદ્ધિપ્રકાશ (ઈસ ૧૮૬૨ અક ૪)મા ગુજરાતી
 ભાષાના કવિઓના ઇતિહાસમા કહે છે કે સામળના સમયમાં “ ગુજરાતમા

એક હસ્તલિખિત પ્રતમા રચ્યાની સાલ સ ૧૮૦૮ (ઇ સ ૧૭૫૨) જોઈ
 હતી ગમાન બારોઠ માટે સામળની વાત્તાઓની એ નકલ રખીદાસે કરાવી હતી
 રા કુવે આ નકલ જોઈ છે તેમા નકલ કર્યાની સાલ સ ૧૭૬૬ (૧૭૪૦)
 આપી છે આ સર્વ પરથી એમનો એવો અભિપ્રાય છે કે જેણે સ ૧૮૦૮ મા
 કવિતા લખી છે તે મનુષ્યનો જન્મ સ ૧૭૦૦ ની અગાઉ થયેલો ન હોવો જોઈએ.

ધર્મ સિવાયના વિષયો એવો ચાલ હતો, અને ૮૭ જુના લોકોમાં છે કે
પર જ થોડાં રચાય નહીં જુના પ્રયોગો આવેલી ન હોય, એવી કલ્પિત વાતનું
એવો સામળના કોઈ કવિ વર્ણન કે તે, એ વાત શાસ્ત્ર બહારની છે
સમયમાં લોકમત. માટે વાચવી નહીં, અને સામળની પણ નહીં, એમ
કહીને કવિની નિંદા કરતા હતા, માટે સરકૃત પ્રયો-
ગની થોડીક વાત હોય, તેના પોતાની અક્લથી દ્વેષો વિરનાગ દરીને તેણે
પુસ્તકો રચેલા છે”

પ્રેમાનંદની માફક સામળ પણ અસલ સરકૃતમાંથી પોર્ગણિક કથાનું
ભાષાનું દરીને કથા કહેતો એ કથા કહેવા ગામેગામ
સામળ પણ પુરાણ કથો પણ દરેક ગ્રંથો નાકમેદ થયો કથા કહેવાનો
કહેનાર વતપર પરાધી હક મેળવનાર કોઈને કોઈ પુરાણી
એની આડે આવતો આથી સરકૃત પુરાણિકોને કોરે
બેસાડવા એણે ગુજરાતીમાં નવીન વાતો આ ન્યવાનો ૨૫૮૫ કથો તેમાં
એક બાબત એને સહાયરૂપ થઈ મરકૃત વચાય ત્યારે એ ભાષાથી અજાણ
શ્રોતાઓ કોઈ ખાતા પણ સામળની ગુજાતી દ્રષ્ટિતા વખતે તે સમજાણ
પડતી હોવાથી શ્રોતાઓ લક્ષ દેને શ્રવણ કરતા

એક દત્તકથા એવી છે કે સામળે એવું “પણ” લીધું હતું કે કોઈ
આદરપૂર્વક આમ ત્રણ કૃતે નહીં ત્યાં સુધી પોતાના
સામળની પ્રતિજ્ઞા પ્રયોગ માટે કોઈને આશ્રયે જવું નહીં એની દર
કરે એવો કોઈ આશ્રયદાતા એને ચોત્રીસ વર્ષની
વય સુધી મળ્યો નહીં

એની વાર્તાઓ ગુજરાતના અતર ભાગમાં એટલી તો પ્રસરી ગઈ
હતી કે ખેડાના માતર તાલુકાના સુજ ગામના
રખીદાસનો આશ્રય રખીદાસ નામે દણુખી પટેલનું એના તરફ લક્ષ

જે આયુ રખીદાસ જો કે ખેડૂત પાટીદાર હતો, પરંતુ વિદ્યાવિલાસી હતો; અને ગમાનજી નામે બારોટ, જેની સગતમા એનો કવિતાનો શોખ વિકાસ પામ્યો હતો, તે એના આશ્રિત વર્ગમાનો એક હતો. રખીદાસે સામળને આમ ત્રી તેનો પરોણા તરીકે સત્કાર કર્યો, એટલું જ નહીં પરંતુ પોતાના સમીપ નિત્ય વસવા માટે આમ ત્રણ કૃત્ય અને એના ૮૬૨ નિર્વાહ માટે કેટલીક જમીન કાઢી આપી રાજા-રજવાડાના જેવી આ કદર તથા સહાય કરનાર રખીદાસનું નામ સામળે અમર કર્યું છે અને જેના રાજ્યમા ઝાલિદાસ બાદિ પ્રસિદ્ધ કવિયો થઈ ગયા તે પ્રાચીન હિંદના ભોજરાજની ઉપમા એણે રખીદાસને આપી છે

સામળે આશરે છવીશ ગ્રંથો લખ્યા છે — ૧ બત્રીસ પુતળીની વાર્તા (વૈતાળ પચ્ચીશી સહિત), (ઈ સ ૧૭૧૯-૧૭૨૯), સામળના ગ્રંથો ૨ મુઢા બોતેરી ૩ શિવપુરાણ ૪ રેવાખડ. ૫ રણુ-છોડજીના શ્લોકો ૬ અગદ વિષ્ટિ ૭ પદ્માવતી. (ઈ સ ૧૭૧૮) ૮ નદ બત્રીશી ૯ રાવણ મદોદરી સવાદ ૧૦ ઉદયમ કર્મ સવાદ ૧૧ સામળ રત્નમાળા ૧૨ વિનેચટની વાર્તા ૧૩ અબરામ કુલીના શ્લોકો અથવા રૂસ્તમ બહાદુરનો પવાડો ૧૪ બરાસ કરતુરી. ૧૫ બોડાણો ૧૬ ચદ્રચદ્રાવતી ૧૭ કાલી મહાત્મ્ય ૧૮. શુકદેવાખ્યાન. ૧૯ સુદર કામદાર ૨૦ દ્રૌપદી વસ્ત્રહરણ (આનો લેખક સામળ હશે કે નહીં તે શકાસ્પદ છે, કારણ પૌરાણિક વિષયોપર સામળે લખ્યું નથી). ૨૧ ભોજ કથા ૨૨ રખીદાસ ચરિત્ર (આમા કડવા કણુખીની ઉત્પત્તિ પણ ધણીખરી આવી જાય છે) ૨૩ વિશ્વેશ્વરાખ્યાન ૨૪ મદન મોહના. ૨૫ રણુ સ્થળ. ૨૬ વિદ્યાતાની વાર્તા આમાના પ્રથમ સાત તો તદ્દન રખીદાસના આશ્રય નીચેજ લખાયલા

પ્રેમાનંદની માફક સામળનું શિષ્ય મહાજી તો નહોતું, પરંતુ ઘેલા વ્યાસ કરીને ત્રવાડી મેવાડો એનો શિષ્ય હતો એ ઘેલા વ્યાસની પુત્રીને

સામળનો કોઈ પુત્ર ઇચ્છાશકર છ સ ૧૮૬૨ સુધી હયાત હતો
શિષ્ય નહોતો એણે સામળભટ્ટના ક્યો અને એના હરતાલગ પૃજ્ય
ભાવથી મરી રાખ્યા હતા

સામળના ક્યોના બે વિભાગ પાડી શકાય, વર્ણનાત્મક (કથાત્મક)
અને બોધાત્મક એના મોટા અને ઉત્તમ ગ્રંથો વાત્તા
સામળના ગ્રંથોનું રૂપ-વર્ણનાત્મક છે બે ક તેમા પણ બોધ તો આવે
લક્ષણ છે એના કથાત્મક ગ્રંથોમા “મદન મોહના” અને
બોધાત્મક ગ્રંથોમા “સામળ મનમાળા” ઘણી ઉચી
મંજિતાના ગ્રંથો છે જુદી જુદી જાતના અને વર્ણના સ્ત્રી પુરુષના ગુણધર્મો-
તેમા પણ વિશેષે દરીને સ્ત્રી વર્ગ-નું ધ્યાન એમા કર્યું છે, એટલેજ નહિ
પણ ભિન્નભિન્ન સદગુણોનું સ્વરૂપ, જીવાનીના મદથી સાવધ રહેવું, મૃત્યુ માટે
નિત્ય તૈયારી રાખવી, વચન પાળવું વિદ્યા-પી લાભ મેળવવો એવા એવા
વિષયોપર પણ એમા શિખામણ આપી છે એના બોધક છપ્પાનું દર્શન —

“ પેટ કરાવે વેદ, પેટ વાળ વજડાવે,
“ પેટ ઉપડાવે ભાર, પેટ ગુણ સૌના ગાવે,
“ પેટ ભમે પરદેશ, પેટથી પાપ દરે છે,
“ પેટ કરે છે જર, પેટથી સત્ય હરે છે,
“ વળી મય પ્રપચ અધિક કરે, પેટ કાજ નરકે પડે,
“ સામળ કહે સાચુ માનજો, પેટ પાપ નરને નડે

સામળનો સ્ત્રીજાતિ સ્ત્રીજાતિને સારી અને નરસી બને દષ્ટિએ એણે
માટે અભિપ્રાય જોધ છે. સ્ત્રીજાતિના ગુણ અને પ્રસિદ્ધ પ્રપચો વર્ણવતા
તેનો તિસ્કાર કરવામા એણે કાઈ બાકી રાખી નથી

અવગુણ સ્ત્રીજાતિના અવગુણ વર્ણવતા એ કહે છે કે —

“કેકે માર્યા કથ, દૈકે પરણ્યા પરહગ્યા,
 “કેકે ઉંચ અમીર તણ, કિકર વર કર્યા,
 “કેક કુટુંબ પરિવાર, તણ ચિત્ત ખીજે ચાલી,
 “કે મહીપતિને મેલી, માનની ગમતે મહાલી,
 “કેકે સાસુ નણદ સહાર્યા, માતપિતા મર્ન કયા,
 “એ જીવતી જાત છે જલણી, જોર જોરાવરના હર્ષા ”

વળી —

“ધડી એકમા કહે વંગ, કથ ધડીમા કરી થાપે”

એથી ઉલટુ, સ્ત્રીમા કોમળતા, નાતવન આપવાની શક્તિ છે, એ વાતથી
 એ અગ્નિ નહોતો પરતુ ઇન્દ્રેજ કવિ વર્ણવેલી
 સદૃશ્ય માફક “પુરુષને સાવધ કગવા, તેને સુખ આપવા
 અને તેના પર અધિકાર ચલાવના ઇન્દ્રે ઉદાર વૃત્તિથી
 સર્જેલી સર્પૂર્ણ આદર્શ સ્ત્રી”નો સામળને ખ્યાલ હોય એમ દેખાતુ નથી

પોતાના બાળકની સબાળ લેવાના મશગૂલ રહેતી-વતસલ માતા નહિ
 પણ પુરુષના સુખનુ-પ્રમોદનુ-સાધન હોય એવી રીતની
 સ્ત્રીએ સુખનુ સાધન સામળે સ્ત્રીજાતિને વર્ણવી છે, સ્ત્રીનુ કર્તવ્ય પુરુષની
 ચિંતા દૂર કરવાનુ અને પતિની ઉતરતી વયે તેના
 દુખોમા ભાગ લેવાનુ, તેની ખરદાશ્ત કરવાનુ છે એમ એ ગણે છે —

“જોખનમા દે રગ, મગ સુખ ટાલક તનની,
 “બહાલપણે કરી વાત, મટાડે પીડા મનની,
 “સુખદુઃખમા સમભાગ, રાગ રૂઝે શુણુ ગાતી,
 “ચતુરા ચિત હરનાગ, સાર ઉરમા મદમાતી,

“ વળી વૃદ્ધપણે સેવા કરે, દેખ્યાથી દિલ દુખ ટળે.

“ એ અતકાળે અળગી નહિ, બહુ સ્નેહે સાથે બળે

છાપાના અત ભાગમા એ કહે છે કે —

“ છે નીચ કાષ્ઠજ નાગિયો, સ્વભાવે સફ નહિ સરખી

સામળનો ખરેખરે મત આજ હશે, અને સ્ત્રીજાતિને એણે વખોડી
છે તે તો એ જાતિ વિશે પરપગથી આદ્યા આવતા પુરૂષના અભિપ્રાયનું
માત્ર પ્રદર્શન હોવું જોઈએ.

મદન મોહનની વાર્તા, સામળની ખાત્રી બધી ગાનાઓને મુખ્ય
વિગતોમા મળતીજ આને છે એક બીજાને જોતાજ

મદન મોહન એ વાર્તાના નાયક નાયિકામા પરસ્પર પ્રેમ ઉત્પન્ન
કથાત્મક કવિતાનો ચંદ્ર ગયાની વાત એનું વસ્તુ છે રાજપુત્રી મોહનની
નયનો શિક્ષક પુરૂષ છે દોષ પણ જાતની “વિપરીત વાત”
ચાય નહી તેથી —

“ પડદો બાધ્યો પટકૂળનો, કેને ન દેખે દોય,

“ ભણે પાઠ તે ભામની, હર્યં ધણેરો હોય

એક સમયે પ્રધાનનો પુત્ર પડિત કને રહે પૂછના આવ્યો, તેણે આ
જે વચ્ચે કાષ્ઠક વિદ્યા મળ્યા “ સમસ્યા ” સામળી આ “ સમસ્યાઓ ”
સામળના ગ્રંથોમા બહુજ સામાન્ય છે તેમા એક જણુ દુહામા “ સમસ્યા ”
પૂછે ને બીજી કતાર દે છે —

પ્ર “ શીંગ સહિત જે જન્મીઓ, જોખનમા શીંગ ભય,

“ જોખન શીટી વૃદ્ધ થયો, રીંગ ફરીને ચાય

ઉ. “ વાત ગમી વનિતા કહે, અમન તણો તું ઇંદ્ર,

“ શીંગ સહિતે જન્મીઓ, ચતુર બીજનો ચંદ્ર

આ પ્રમાણેના પ્રશ્નોત્તરમાં કુવરીએ આપેલો ઉત્તર ખરો છે કે કેમ એ મંમધે વાંધો ઉઠ્યો.

બનેએ પ્રધાન પુત્રને “ત્રાહિત” ગણી ન્યાય સોંપ્યો. તેણે નિર્ણય આપ્યો કે—

“સાચા છો બે સર્વ

ચતુર કુવરીએ પટતર ખમેડી નાખતા “દીૃઢ દેવ દરશન” કુવરીએ મોહિત થઈ પોતે રજપૂત છતાં “વણિક પુત્ર” સાથે પરણવા આગ્રહ કર્યો. પડિત અને મદનની નાખુશી છતાં પણ કુવરીએ “પ્રાણ” પાડવાની વાત કરવાથી પડિતે “ગાધર્મ વિવા” કરી આપ્યા મદન આ અવિચારી પગલું ભેતા પરિણામનો વિચાર કરાવતા કહે છે કે—

“રાજકુવરી તુ ઠાણરી, પણ ગુણ હીણ ગમાર,
 “કમ્બુલ કરો આ કિકરો, જે મૂરખ સરદાર
 “હું અજ ને ગજરાજ તુ, તુ સિંહ હું શિયાળ,
 “તુ નાગ ને હું અળસિયુ, તુ અર્જુવ હું ખાળ

વળી —

“અણધરતુ કેમ કીડએ, એ રાજ હું નક.

x x x x

“કિકરજનને કથ કો’, તરણી નહી તમ તોલ

x x x x

“હિ ગમરીના તોળીઆ, પ્રીછવીએ પાખડ

સાહસ કરવાથી પસ્તાવો થવાના ધણા દષ્ટાંત આપીને તથા વાર્તાઓ મળગાવીને કુવરીને તેની મૂર્ખાઈનું મદને ભાન કરાવ્યું હિતોપદેશ, અરેખીય નાઇટ્સ અને ડીકેમેરોનની માફક વાર્તામાં પેટા વાર્તાની ગુથણી કરવી, એ સામળનું પણ લક્ષણ છે આ પેટા વાર્તાઓની તેમજ એમાં આવતા

વાત્રોની સખ્યા એટલી મોટી છે કે મૂળ વાર્તાનું
 વાર્તામાં અતર- વસ્તુ બહુજ યોડા ભાગમાં સમાધ જાય છે પાત્રા-
 વાર્તાની શુદ્ધી લેખનમાં અને ઉપદેશ રૂપે આપવામાં આવતા નાના
 સામળના કાવ્યનું નાના દષ્ટાંતની અતર વાર્તા રૂપે શુદ્ધી અથવા
 લક્ષણ વિસ્તાર, મુખ્ય વાર્તાના સામાન્ય લક્ષણોના સહભાગી
 થાય છે સાહસ ન કરવા માટે મદનના મુખમાં
 નીચેનો છાપો કવિ ઉપદેશ રૂપે મૂકે છે —

“સહસા કામ કરનાગ, ડોઈ દીન શીશ કટાવે,

“સહસા કામ કરનાર, માન મગ્ગદ મટાવે,

“સહસા કામ કરનાર, જર જોતામાં ખોઝે,

“સહસા કામ કરનાગ, સુખ તેને નવ હોઝે,

“વળી સહસા કામ કરનારને, દુખદાવાનળ આવી અડે,

“સામળ કહે સહસા કામ કર્યા થકી, વિમાસણ પિડમાં પડે”

સ્ત્રીની ઇમાનદારીના વાર્તા રૂપે દષ્ટાંત રામકુવરી આપે છે અને
 એમાં કહે છે કે —

“કચુલ માગ મનમાં કર્યો, ભવોભવ એ તો મે વયો”

પ્રધાન પુત્રને તો અવળું થવાની ધાસ્તી રહે છે પણ કુવરીના દૃઢ
 નિશ્ચય આગળ એનું દાર્ઢ ચાલતું નથી અતે પડિતે એમના લગ્ન કરી
 આપ્યા આ લગ્નની વાત એ ત્રણ જણ સિવાય કોઈ જાણતું નથી કુવ-
 રીના વિદાબ્યાસ પ્રેરે થયો એમ કહી પછી પડિત રાજની રજા લે છે
 કુવરીનો પિતા ત્યાર પછી એનો ‘વિવા’ કરવાનો વિચાર કરે છે રાજ,
 રાણી ને કુવરી વચ્ચે આ વિષયે વાત ચાલતા કુવરી પોતાની માતાને મદન
 સાથેનાં શુભ લગ્નની વાત કહી દે છે રાજને આ વાતની જાણ થતા જ
 મદને ચિંતવેલી આકૃત આની પડે છે અપરાધિયોને ઓછામાં ઓછી શિક્ષા
 દેશનિકાલની આપતા રાજ કહે છે કે —

“ મોટું નવ દેખાડજો, જવ ઝમે મન જ્યાય,
 “ રે’શો આ તમે રાખમા, મારી અવનિ માય
 ગળને તો ત્રણેના પ્રાણુ લેવા હતા પણ પ્રધાને કહ્યું —

x x x કદાચ પડ્યો હોય વાક
 તોય વિપ્ર હણુવો નહિ, એ તો આડે આક.

સ્ત્રીને માટે પણ કહે છે કે —

“ સ્ત્રીના વાક સદન્ન, તોય તને નવ હણવી

વણિક પોતાના પુત્ર માટે કહે છે કે —

“ વાક તો મારા પુત્રનો, દો ગમે તે દડ,

“ ગળીએ દો કે સીસતણા, કરો કટક શતખ ડ

વળી એ વણિક ધર્મથી પણ ઉલટા ચાલ્યો છે, એમ કહીને વણિકના
 અવગુણ વર્ણવતા કહે છે —

“ વરને તેહ વણીક, જેહ અકારૂ ખોલે,

“ વરને તેહ વણીક, જેહ પેટપટતગ ખોલે,

“ વરને તેહ વણીક, જેહ કિતાવજો થાયે,

“ વરને તેહ વણીક, જેહ વનિતા વાહે

ગળએ આ નિરપૂર્ણ સલાહથી પ્રસન્ન થઇ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે
 શિક્ષા કરી શિક્ષા થતા જ બ્રાહ્મણ તો ચાલી નીકળ્યો પ્રધાન પુને પણ
 પ્રયાણની તૈયારી કરી, પ તુ કુવરીએ તેની સાથે જવા હઠ લીધી ધણા વાદ
 વિવાદને અંતે એવું ક્યું કે સ્ત્રીએ “ ઘડા જેવડું રતન ” જાનુ રાખવા માટે
 “ પુરૂષ પોશાક ” મા મદને મોહનાને સાથે રાખવી આ પછી વાર્તામાં આ
 એકને માથે આવેલા સફટોનું વર્ણન છે અને જણુ પુરૂષ વેશમાં હતા તથા
 આધવ તરીકે દેશાટન કરતા તોપણ સ્ત્રીની તીક્ષ્ણ નજર આગળ એઓ ગુપ્ત

રહી શકતા નહિ, અને એક મથળે એક ગુણકાને હાથ ચઢયા તેણે દુષ્ટ હેતુથી ખતેને વિખુટા પાછા આ ગુણકાના પગમાંથી મોહના મહા મુરડેલીએ નાસી છૂટી આ રીતે છૂટા પડેલા દરેકને એકલા દેશાટન કરવું પડ્યું. જળતા દવ- માથી એક નાગને મોહનાએ બહાર કાઢવાથી તેણે અતે તેને પાચ ગુણવાળો એક મણિ આપ્યો એવી ૧ સાપનું ઝેર ઉતરી જતું-૨ રગતપીત મટતો-૩ કોઠ નીકળી જતો-૪ આખના પડલ ખુલી જતા ને ૫ “મોટી વચ્ચા” પણ ગર્ભ ધારણ કરી શકતી આ રામબાણ મણિ વડે એ જે જે નગમ્મા ગર્ભ ત્યા ત્યા એણે દુ ખીઆના દુ ખ કાપ્યા સર્વથી વિલક્ષણ તો એ હતું કે જેના દુ ખ કાપવાનું બની આવ્યું તે સર્વ “મહીપત” જ હતા એ પુરૂષ વેગે હતી તેથી આ રાજાએ પોતાની “કન્યા” એ પણ એને પંચાવી એના લગ્ન પાચ-છએક કન્યા સાથે થયા પણ પોતાનો બેદ ગુપ્ત ગખવા એ લગ્ન થાય કે તરતજ યાત્રાન અથવા ખીજે કાઢ બહાને “પરે પંચરતિ” પણ છેલ્લા નગરમાંથી મોહના નાસી શકી નહી તેથી એણે એ ગજપુત્રીને કહ્યું કે —

‘ તમારૂં વિધવાળવા, તત્ર કર્યો મે તર્ન,

“ ૭ મહિનામા ખેલીએ, માયે આવે મર્ન

આ ૭ માસ દરમ્યાન એણે મદનની શોધ માટે વિવિધ પ્રયત્ન કર્યા જુદા જુદા ચિત્રપટપર પોતાના અને મદનના જીવનના પ્રમગો આલેખી એ ચિત્રો એણે “ચારવાટ”ના “ચોટામા” આવેલા “દે ૧” મા મૂક્યા અને પોતાની પ્રતિભાઉપ ચાર “પૂતલી” કરાવી તે દેગના ચારે દારે મૂકી ત્યા જે કોઈ પથી જતો તેને સદામત મળતું આ સર્વ વાત રેશે દેશ-એક પથીને સુખેથી ખીજને એમ ફેલાઈ એનો હેતુ પણ એવો જ હતો કે કોઈપણ રમ્તે મદનને આ વાતની જાણ થાય એનાથી વિખુટા પડવા પછી મદન પણ વિલક્ષણ પ્રસંગમાં આવી પડ્યો રખડતા રખડતા એ રૂપાવતી નમરીમાં જઈ ચઢ્યો એ નગરના રાજાની પુત્રીએ એવું “પણ” લીધું હતું કે —

“ એક પૂછુ તેનો ઉત્તર દિયે,
“ તે મુજને વેચાતી લિયે

મદન તો પ્રત્નોત્તરમા એકોજ હતો કુવરી એના ઉત્તરથી પ્રસન્ન થઇ.
એને વગી-“સાત” દિવસ ત્યા ગાળી “વિધનાથ”ની “જાત્રા”ના મિપથી
એ મોહનાની તપાસમા નીકળ્યો અને મોહના રાજ કરતી હતી તે નગરમા
જઈ પહોચ્યો “પુતળીઓ” જોનાજ “મૂર્ગા” ખાઈ હેડે પડ્યો મોહનાને
ખમર મળતા એ ત્યા ગઇ

“ મદને દીડી મોહના, મોહને દીડ મદન,

અતિ આનંદમા અને મહેલે ગયા અગસપરસની વાતો થતા એવું
કયું કે —

“ નરનારી ત્યારે થયું, જ્યારે જાયુ ગામ.

x x x x

“ કર્યા કાલ તે પાળવા, એમ કહ્યું એકાત

એકાદ માસ વિત્યા પછી “પ્રગણા”ની પેશકશીને બહાને સેન
લઇને મોહના-પોતાની નવવધૂ-એ રાજની પુત્રી સહિત, ત્યાથી નીકળી
જે જે રાજપુત્રીઓ સાથે એણે લગ્ન કર્યા હતા તે સર્વને માર્ગમાથી સાથે
લઇ લીધી આ રીતે પોતાને નગર પહોચતા અગાઉ એમનું લસ્કર લાખેણું
વધી ગયું મોહનાનો પિતા આ બધું લાવ લસ્કર જોઈ ગભરાયો, પણ
પ્રથમથી એતી મદને પોતાના પિતાને ‘છાનો કાસદ’ મોકલી સર્વ સમાચાર
આપેલા તેથી પ્રધાન જ ગળ તરફથી વિદિ લઇને આવ્યો. અતે “સધજો
ભર્મ” ભાગ્યો, ને મોહના સાથે પરણેલી સર્વ સ્ત્રીઓએ એને પટરાણી થાપી
મદનનો પતિ તરીકે સ્વીકાર કર્યો રાજને પણ કહેવું પડ્યું કે —

“ પ્રધાન સુત તું પ્રાક્રમી, જોગ તું છે જમાત ”

આ પછી સર્વ ખુશી આનંદમા રહ્યા મોહનાને પાત્ર પુત્ર થયા
સામળનો પોતાનો શુકદેવ પડિતને બોલાવીને તેને પણ “ ત્રાપાપત્રે
એ અથ માટે ત્રીશ ગામ ” લખી આપ્યા વાર્તાને અતે કવિ
અભિપ્રાય. પોતાનો અભિપ્રાય આપતા કહે છે કે —

“ મદન મોહનાની કથા, કડીએ કડી રસાળ,

“ પડિત હશે તે પ્રીછશે, પ્રીછશે જેમા માલ

x x x x

“ સાદી ભાષા સાદી કડી, સાદી વાત વિવેક,

“ સાદામા શિક્ષા કથે, તેજ કવિજન એક

“ નરનારીની આતુરી, નરનારીના અગ્નિ,

“ શરપણુ ને શાણપત, પ્રાક્રમ પુણ્ય પવિત્ર

“ તે કાવ્યથી કહાપણુ શિખે, જન મન રજન થાય,

“ અદ્ભુત ને જનભાવનુ, વર્ણન બહુ વખણાય

વળી પ્રેમાનંદ પગ પ્રહાર પણ અહિજ કરે છે

“ બપ્પો નથી કાઠ પરાણુ હ, બપ્પો નથી કાઠ વેદ,

“ રસાલકાર ન આવડે, મન ન પામે ખેદ.

“ ઘર ઘર રાગ તાણુ નહીં, પુત્ર ન મુજ ગુણુ ગાય,

“ ગજ દરબારે રજણુ, મેળવી નથી પસાય

“ ભાટ, બ્રાહ્મણુ ને બાકવા લાખી મૂકે પોક,

“ રીઝી બલા બલા કરે, તેથી થાયે શોક

સામળની કવિતામા ડગલે ડગલે દેખાતો દોષ એ એની સમસ્યાઓ.
છે. ધટતે કે અણધરતે રચાને એ સમસ્યાઓ હસાવી દે છે કેટલેક સ્થળે

સમસ્યા એ કાવ્યનુ તો એવા નિર્માદ્ય પ્રશ્નો મૂકે છે કે જેનો ઉત્તર
લક્ષણ વિશેષ શોધતા જરા પણ મહેનત પડે નહીં કાવ્યનુ લક્ષણ
શુ, કાવ્ય શાને કહેવુ, એ વિષેના હાલના વિચારો
નુજા તો આ સમસ્યાઓ એક જાતના માનસિક વ્યાયામ રૂપે છે. તેનુ
અધ્યાન કાવ્યમા દ્યાય પણ છે જ નહીં પરંતુ મુખ્યત્વે આ શૈલીના અનુ-
યાયી કોઈ નીકળ્યા નહીં ને સામળની સાથે જ એનો અત આપ્યો*

સ્ત્રી પુરુષના રૂપ લાવવ્ય ચિત્તવામા પ્રેમાનદથી સામળ ધણો ઉતરે
મદન અને મોહનના સૌદર્યના આલેખનમા એ
મોહર્યના આલેખ ધણો ખીલ્યો છે પરંતુ કવિની દૃષ્ટિએ મનુષ્ય સૌંદ-
ર્યના પ્રેમાનદને ર્થના સ્વાભાવિક ચિત્રને સ્થાને સૌદર્યના વિવિધપર
મુકાબલે સામળની લખાયલા પ્રયોમા સૌદર્યની વ્યાખ્યા આપી હોય, તેની
ન્યૂનતા યાદી હોય તેવા તે દેખાય છે એવી રીતે તો અશ્વ
વિદ્યાપરના પુસ્તકમાથી અશ્વના લલણુતથા ૩૫ શોધી
કદાચ એ ચિત્રો તેથી નિસ્તેજ અને નિવ લાગે છે સ્થળ સંકોચને લઇને
એ લાખા વર્ણન આપી શકાય એમ નથી, પરંતુ ક્રિસ્તુક વાચકની ઇચ્છા
હોય તો મુદત્ કાવ્ય દોહનના પાચમા ભાગમા ૩૭૧ મે પાને મોહનાનુ
અને ૩૮૫ મે પાને મદનનુ વર્ણન જોવુ

એક “મનરજન” વાર્તા લખનાર સિવાય પણ ખીજા શુણુ સામળનામા
રા ત્રિપાઠીને દેખાય છે એઓ કહે છે કે “એણે
સામળ માટે સદ્ગત વાર્તા કે વણી કવિતા લખી છે તેમા એણે શ્રોતા
રા. ત્રિપાઠીને સમક્ષ પોતાના દેશીઓના વિનાશક અને સકુચિત
અભિપ્રાય મસારી રીવાજોનુ ઉલ્લેખન કરતા ઉચ્ચ કોટિના

* આ શૈલીનુ અના પછી -૧૯- ઝાણુ અનુદરણુ થયલુ ખત ૨૫ નિ દલપત-
ગમે પણ આનુ નિર્દિષ્ટ લખ્યુ છે, પરંતુ અન્ય કોઈ નિ પર એની અસર થઈ નથી

મનુષ્યની એક નવીનજ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી છે જે ઔદાર્ય અને સ્વતંત્રતા, આપણા મસારના દુગમ્મહ અને વહેનાર સહન ન કરી શકે, તેવા ઔદાર્ય અને સ્વતંત્રતાના નિયમો ખતાવતા પાત્રો-માત પિતા અને સત્તાન-સ્ત્રી ને પુરુષ-એણે પોતાના ત્રોતાઓ સમક્ષ દષ્ટાત રૂપે રજુ કર્યા છે “ સાનશ કે સામળતુ સસાર સુધાગતુ દષ્ટિમિદુ, એના સમયનો તો શુ, પરંતુ આપણા સમયનો વિચાર કરતા પણ વાણુજ ઉચ્ચ હતુ વૈતાળની સહાયથી દુષા વેશે-હારન-અલ-શીદ પેદે કરતો વિક્રમ એની સો એક વાર્તાઓનો નાયક તે એના સમાર સુધારાના દષ્ટિમિદુના દષ્ટાત રૂપે નથી, પરંતુ એના સ્ત્રી પાત્રો, રજપુત્રીઓ, સદ્ગત રા ત્રિપા-હીની કલ્પનામા ગમી ગ્લા છે “ એણે કટપેલા સ્ત્રી પુરુષો ન્યાત જતના ભેદ વગર લગ્ન સખધ બાધે છે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય (એમા ‘શૂદ્ર’ પણ ઉમેરવા જોઈએ, કારણ એક વાર્તાનો નાયક તેલીની પુત્રી સાયે પરણે છે) કવિએ સગ્ગવેલી સૃષ્ટિમા પગ્ગપગ લગ્ન મગધ બાધે છે અને તે પણ, માત પિતાની આજ્ઞા લોપીને, ત ગને વશ થઈ સૌદર્યથી સખધ લુબ્ધ થઈ અથવા તો ખરા પ્રેમથી બાધે છે ” એક એવો પ્રસંગ પણ એ વર્ણવે છે કે જ્યાં વૈશ્ય પુત્રી, માતા પિતાએ પરુદ કરેલા પુરુષ સાયે લગ્ન કરવાનું ના કહી, તેને વરવા કરતા આખું જીવન કામાર્થવ્રતમા ગાળવાનું “ પણ ” લે છે. આ વિચાર પણ હિંદુ સમાજના આચાર અને ધર્મનો વિચાર કરતા, નવીનજ છે પરંતુ હિંદુ સમાજમા આ સાહસિક નવો આચાર ચાલુ કરવા કવિએ ધાર્યું હોય તેના ક્રમતા તો આ “પણ” તે માત્ર પુત્રી તરફની ખાલી ધમકીજ ગણવી એ વધારે સંભવિત લાગે છે વર્ણ્યતર લગ્નો અને તે પણ માત પિતાની ક્રન્ધા ઉપરાત, તો સામળ બેથક કરાવે છે પરંતુ લક્ષમા રાખવાનું એ છે કે આ સર્વનું સૂચન સરકૂત યયો અને તે સમયની પ્રચલિત દત્તકથાઓપરથી થયલું અને તેમા પણ આવા પ્રકારની ભેળભેળા જોવામા આવે છે માત પિતાની ક્રન્ધા વિરુદ્ધ ઓખાએ પોતાનો સ્વામી શોધી લીધેલો અને આવા જુદી જુદી વર્ણો વચ્ચેના લગ્ન

તે સમયે સામાન્ય હતા એણે નવીન આચાર પ્રચલિત કરવાને બદલે પ્રાચીન આચારનુજ રમરણુ કરાવ્યુ છે

સામળની વાર્તાઓમા ગુણુકાઓ મોટો ભાગ બજવે છે જે દાળમા સ્ત્રી વર્ગ અશિક્ષિત હતો ત્યારે એ વર્ગ પ્રખ્યાત સામળની વાર્તાઓ એસપેશીઆની માફક, સુશિક્ષિત હતો પોતાની બુદ્ધિ ગુણુકાઓ અને દળાથી, મટટમા આવી પડતા નાયક નાયિકા એને સહાય કરવાનુ કામ એ કરતી

“ઉદમ વકુ કે કર્મ” એ વિષયપગ સામળે મવાદ લખ્યો છે વિવિધ વાર્તાઓના દષ્ટાત આપને બેમાથી એક ઉપરજ ઉદમ કર્મ મ - ૧૬ આધાર રાખનાર દુનીઆમા નિષ્કળ જતા એણે બતાવ્યા છે એનો નિર્ણય આપતા એ કહે છે કે—

“ સામળ એ સતવાદી જન ઉદમે કર્મે ઉદમ બળવત.

x x x x

“ જેવુ કર્મ લખાણુ તેહ, તેવો ઉદમ ઉદયજ એહ.

“ જેને જેવો ઉદમ મર્મ, તેને તેવુ વળગ્યુ કર્મ,

“ જેને જેવુ કર્મજ સાર, તેવો ઉદમ કરે વેપાર.

સારાશ કે—

“ કર્મ થકી ઉદમ ફળે, ઉદમથી કર્મ હોય;

“ ઓણુ અદકુ એહને, દહી ન શકે કોય

સામળભદ્રેનો સ્ત્રીવર્ગ, પુરૂષવર્ગ કરતા વિશેષ જાળવલ્યમાન છે. એના ચિત્રપટનો મોટો ભાગ સ્ત્રીઓજ રોકે છે; અને તે સામળનાં સ્ત્રી પાત્ર પણ આજના સમયમા જોવામા આવતી આપણી ગતિહીન, અભણ, પોચી, વાકી વળીગયલી—(કમર

ભાગલી) સ્ત્રીઓ નહીં પરંતુ સાહસિક, બહેલી ગણેલી, શિષ્ટ, યુક્તિબાજ, સૌહાર્યવાન, લાવણ્યમયી, જોખમ ખેડવાના તત્પર અને શુણ્ણ વિજેપમા મોટે ભાગે શીલવતી. એ સ્ત્રીઓને ગાતા, વગાડતા, નાચતા અને ઘોડેચારી કરતા આવડે છે, અને તેથી કેટલીક વખતે આપણને ગ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉઠે છે કે “ આ પાત્રનો ચિત્રકાર કવિ અને એજ વર્ગને તદ્દન ખગળ રંગમા ચિતરનાર કવિ એકજ હોય શકે ? ”

આવી સામળની કવિતા છે એ ધીટ અને મસ્કરી કવિ છે એના ક્ષેત્રમા તે એ એકજ છે એણે કોઈનું અનુકંષુ ક્યું સામળ તે એકજ નથી, તેમ એને માગ જનાર કોઈ નાણી શક્યો નથી

પ્રેમાનંદ પેટે સામળ પણ હિંદીમા કીટ હતો અને એની કવિતામા કોઈ કોઈ મથળે હિંદી પકિતઓ દેખા દે છે એના સામળનું કારસી અને સમકાલીન કોઈ પણ કવિ કરતા કાંસી સખ્તોનો અને હિંદીનું જ્ઞાન ઉપયોગ એણે વધારે કર્યો છે

સત્તરમા શતકના વિદેઅનને એ તે ઉપમહાર હતો. “ ત્રિપાઠી કાષ્ઠે છે કે — “ ગુજરાતી પદના અખો, પ્રેમાનંદ અને અખા-સામળ અને સામળ એ અઅગણ્ય તાગ છે અને હવે પછીના પ્રેમાનંદની કવિતા શતકોના અવલોકન પરથી માલમ પડશે કે ગુજરાતી ધર્મ વિષયથી સાહિત્યના કવિહાસમા આ ગણજ એવા છે કે જે-સ્વતન્ત્ર મણે ધર્મને અગીજ્જત ર્યાં સિવાય શુદ્ધ કવિતા લખી છે, અને જેની ગણના દાવ્યમા થઈ શકે એવી કવિતા લખી છે ”

આ શતકમા ડાણ કવિઓની સખ્ખા એટલી મોટી છે કે તેમના વિશે નોંધ ર્યાં સિવાય ચાલે તેમ નથી એાદા પ્રકાશવાળા એ સર્વ નાના

આ શતકના જૈ શ્લોક તારાઓ છે તેમા પ્રેમાનંદ સુત વક્ષ્ય જોવા ઉચ્ચ
કવિયો રચાન શોભાવનારા તેમજ દારકાદાસ જોવા કનિક
પ્રકારના કવિ પણ મળી આવે છે

નાકર અને મુકુદના નામ સાથે સાથેજ લેવાય છે નાકર વડોદરાનો
વાણીઓ હતો એણે ધણી કવિતા કરી છે, પણ
નાકર-મુકુદ તેના ઇકત સાતજ અથ બહાર પડ્યા છે ૧ હરિ-
શ્રદ્ધ આખ્યાન ૨ શિવ વિવાહ ૩ મુવાખ્યાન ૪

ચદ્રહાસ આખ્યાન ૫ લવકુશ આખ્યાન ૬ મૃગ મવાદ ૭ બીલડીના
બાગ માસ એણે આ સર્વ સાદી સળ ભાષામા લખ્યા છે અને તે રચીને
એવા હેતુએ બ્રાહ્મણોને આપી દાંધા છે કે આ ગાર્હ મહળાવી તેઓ ઉદ્ધ
નિર્વાહ કરે આમ કરવાથી પુણ્ય થાય છે એવી એની માન્યતા હતી *

મુકુદ દારકનો ગુરુળી બ્રાહ્મણ હતો એ નાકરનો સમકાલીન ગણાય
છે, કારણ કે એનો 'ભક્તમાળ' નામે ઉત્તમ અથ ૧૭૦૮ મા લખાયો
હતો હિંદુ મુસલમાન એ બનેથી પૂજ્યતા કપીરનુ અને ગોખનુ એમ બે
ચરિત્ર એણે લખ્યા છે તે બંને સારી રીતે લખાયલા છે, અને તેમના
જીવન વૃત્તાત વિષે એમા પુષ્ટળ માહિતી પણ છે. કૃષ્ણના અવસાન
સમયે કવિ કહે છે કે.-

* બૃહત્ જાળ્ય દોહનના આઠમા ભાગમા "ગુજરાતી"ના સળ એડીટર
શ્રી અબાલાલ જાનીએ નોંધના અથ અને એના જીવન ઉપર એક ધણો અગત્યનો
લેખ લખ્યો છે એ જીવના પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથોનો એમણે ખાસ અભ્યાસ
કર્યો છે, એમના જહેવા પ્રમાણે જીવ સ ૧૫૫૦-૬૦ મા થઈ ગયો હશે, અને ઇ સ
૧૬૩૦ સુધી એ જીવતો હોવો જોઈએ પ્રેમાનંદના નળાખ્યાન જોવા કેટલાક ઉત્તમ
કાવ્યોનુ વસ્તુ નાકરની કવિતામાથી એણે લીધેલુ એમ એમનુ માનવુ છે સદ્ગત
શ્રી તનુજીરામ ત્રિપાઠી જેમની પાસે નાકરના કેટલાક અપ્રસિદ્ધ ગ્રંથો હતા તે
એમણે જોયા છે અને એમના લેખમા તેમાથી જે કેટલાક ઉત્તર આપવામા આવ્યા
છે તે પરથી જણાય છે કે નાકરે ઉચ્ચ કોમીની કવિતા પણ લખી છે

દેહ

“ બસ્તી બનરપતિ રાઈ, દુની જોર બનકી

“ હિંદુ હી મુસલમાન, લહે દોહ મીલ મીલ,
જુકુંદલું કળીર ચરિત્ર. “ કળીર હે મેરા તેરા, ચિતા, ઘોર કરેંગે

x x x x

“ મહા દયાલુ હે સત, સ્વધામસે પીછે આયે,

“ દોલુકો સમજ દીની, ભાઇ હમ જરંગે

“ મુસલમાનકું કહા, કાહકો ફિસાદ કરો,

“ ભાઈ હમ બધ જુમી, માહી સોઇ પરંગે,

“ વેસા ઉચ્ચારન કરી, દેહ કે દો ભાગ કરી,

“ હિંદુ ચવન કો દીને, સંત દયાવાન જો. *

આ નાના નાના કવિયોની જન્મ અને મૃત્યુની સાલ નક્કી કરવાની

આ પુસ્તકને અંગે ખાસ જરૂર જણાતી નથી;

જોણું કવિનો સમય તેમજ એ બની શકે એવું પણ નથી પોતાના
નક્કી કરવાનો માર્ગ કાવ્યોની છેલ્લી કડીઓમાં એ સર્વ કવિયોએ ધણું

ખડું તે રચ્યાની સાલ આપેલી હોય છે તે પરથી

તેમનો સમય વગર શકાએ નક્કી થઈ શકે છે. નીચેના કવિયો આજ
હતકમાં થઈ ગયા છે, તે ઉપલા સાધનવડે નક્કી થઈ શકું છે

દેવીદાસ પેટલાદના સોજીત્રા ગામનો ગદ્યવં હતો એણે “ રૂકિમણી

હરણુ ” સવત ૧૬૬૦ માં લખ્યું છે અબિકાતુ પૂજન

દેવીદાસ.

કરવા જતી વખતે કૃષ્ણે રૂકિમણીનું હરણુ કરી તેની

સાથે લઈ કરેણુ તેનું એ વર્ણન છે રૂકિમણી વિદ્યર્

દેશના રાજા બીમકની પુત્રી હતી અને એના ભાઈ રૂકમેયાએ એને માટે

* મુકુંદને હિંદીનો પણ અભ્યાસ સારો હતો એમ આ કળીર ચરિત્ર ઉપ-
રથી માલુમ પડે છે.

“શિશુપાલ વરને સહી કર્યો” હતો. એ શિશુપાલ પ્રતિ તે તિસ્કારની વૃત્તિથી જોતી, તેથી એણે કૃષ્ણને આવીને પોતાને તેડી જવા “છાનો પત્ર” લખેનો કૃષ્ણે આવીને એનું હરણ કર્યું. તે સમયમા એમ હરણ કરવું એ સામાન્ય હતું. રૂઢિચુસ્તો આ હરણની જાણ થતા એ મોટી સેના સાથે કૃષ્ણ રૂક્મિણીની પાછળ પડ્યો પરંતુ શ્રીકૃષ્ણે એની સેનાનો પરાજય કર્યો અને એને “જેટલે નાખે મારવા, રૂક્મિણી લાગ્યા પાચ.” અને —

“રૂક્મિણી વિનતી વિનવે, યાદવજી જી;

“તમે સાબળો શ્રી મહારાજ, કહું પ્રીતમજી જી.

“એ ખોડ ખેસે અમને, યાદવજી જી;

“એ મૂકે મારો વીર, કહું પ્રીતમજી જી.

“મે માત તાત સહુ મૂઠીઆ, યાદવજી જી,

“હું તો આવી તમારે સાથ, કહું પ્રીતમજી જી.

“મે આત જીવન સહુ તાજ કીધા, યાદવજી જી,

“મારે તન મન ધન તમે આપ, કહું પ્રીતમજી જી

“મારો બાઈ મારવો નવ ઘટે, યાદવજી જી,

“દુ ખ ધરી એમ ખોલ્યાં વાણ, કહું પ્રીતમજી જી

શ્રીકૃષ્ણે એમની વિનતી સ્વીકારી રૂઢિચુસ્તો જીવતો મૂક્યો. દારકા ગયા પછી વિધિપૂર્વક લગ્ન સમારંભ થયો. કવિએ વિવાહ વર્ણન કર્યું છે તે પરથી દેખાય છે કે છેલ્લા ત્રણસો વર્ષમા આપણી લગ્નવિધિમા સ્થેન પશુ ફરક પડ્યો નથી. લગ્ન સમયે ગવાતા ગીતો આજે પણ તેના તેજ છે:—

“બ્રહ્માએ દીધી દશ ગાંઠ, હબીલા દોરડો કમળ છૂટરી,

“તારા વસુદેવ તાત તેડાવ, હબીલાં

“વળી દેવકી માત ખોલાવ, હબીલાં

આદિ ગીતો વરના માતા પિતા વગેરેના નામમા ફેરફાર કરીને

આને પણ ગવાતા આપણે સાબળીએ છીએ. કેટલાક ગીતો તો એટલા પ્રચલિત છે કે સ્ત્રીઓ તે ઉમંગભેર ગાય છે.

શિવદાસ શુન્નરાતમા એક સમયે અગ્ર ગણાતા ખભાત શહેરનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો એણે ‘દ્રૌપદી સ્વયંવર’-‘ડાંગવ આખ્યાન’

શિવદાસ ‘એકાદશી મહાત્મ્ય’ અને બીજી પરચુરણ કવિતા લખી છે દ્રૌપદી સ્વયંવરનું મૂળ મહાભારતમાંથી છે અને

બીજા બેનું વરતુ પુરાણમાંથી લીધું છે એના અદ્ભુત દાર્ઢ વિશેષતા નથી સ્વયંવર એણે સ. ૧૬૭૨ માં દક્ષિણ બેંગલુરુમાં લખ્યો શુન્નરાત અને દક્ષિણ વચ્ચે હમણાના સમયના આવળવના સાધનોનો તે વખતે અભાવ છતાં પણ કેટલા બધા જૂના શુન્નર કવિઓએ દક્ષિણમાં રહીને અથ રચ્યા છે, એ વાત રહેજ અચળો ઉપજાવનારી છે. પ્રેમાનંદે કેટલા બધા કાવ્ય નદર-ખારમાં અને આ કવિએ એથી પણ વધારે દક્ષિણમાં બેંગલુરુમાં, પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીએ બરહાનપુરમાં અને રતનજીએ બાગલાણમાં રહી રચ્યા છે

શિવદાસનો સહાધ્યાયી વિષ્ણુદાસ પણ ખભાતનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો એના જન્મ મળણની સાલ પકડાતી નથી.

વિષ્ણુદાસ પ્રેમાનંદનો પત્નિ એણે જે (૨૭) અથ ઈ. સ. ૧૫૭૮ થી પૂર્વગામી ૧૬૫૭ સુધીમાં રચ્યા છે તે ઉપરથી એ ધણા વર્ષ

જીવ્યો હશે એમ જણાય છે. એણે મહાભારતના

ધણા પર્વ અને રામાયણના તો લગભગ બધાજ કાંડ કવિતામાં ઉતાર્યા છે. એ ઉપરાંત એણે વળી કેટલાક આખ્યાન પણ લખ્યા છે આ કવિના “કુવરબાધનું મોસાળ”, “લક્ષ્મણાહરણ”, અને “સુદામા ચરિત્ર” એ ત્રયોમાંથી પ્રેમાનંદે પોતાના એ જ નામના કાવ્યોનું વરતુ લીધું છે. “મોસાળા”માં વિષ્ણુદાસે નરસિંહ મહેતાની એ જ વિષયપરની કેટલીક પંક્તિઓ દાખલ કરી છે તેપરથી નરસિંહ મહેતાએ પોતાના જીવનના આ અમરકારિક પ્રસંગ વિશે કવિતા લખી હતી તે વાત સિદ્ધ થાય છે, અને મહેતાની પાછળ થયેલા વિષ્ણુદાસ-પ્રેમાનંદ આદિએ તો એણે નાખેલા પાયા

પર ઇમારત જ ચણી છે લક્ષમણાહરણમા પ્રેમાનંદે વિષ્ણુદાસ વિશે દસારો કરીને સ્પષ્ટ કર્યું છે કે એણે પણ વિષ્ણુદાસનો લાભ લીધેલો ખરો. વિષ્ણુ દાસની કવિતા ધણી સાદી ને સળ છે, તોપણ પ્રસંગવશાત્ ભાવ અને ઝમક અને પોતાની કૃતિમા એ ઉતારી શકતો એમ દેખાય છે હરિદાસના નામથી એણે ધ્રુવાખ્યાન લખ્યું છે *

પાટણના વિશ્વનાથ જાનીએ સને ૧૬૫૨મા નરસિંહ મહેતાનું ચરિત્ર લખ્યું છે. તેમા એના જીવનના પ્રસિદ્ધ પ્રસંગો જેમા જેની કૃતિમાંથી શ્રીકૃષ્ણે એને સહાય કરેલી તે સર્વ આવી જાય છે. પ્રેમાનંદે ઉતારાકથા આ ચરિત્રમાંથી ચોકું ચોકું પ્રેમાનંદે પોતાના બે છે તે વિશ્વનાથ જાની. શોકપ્રિય કાવ્યો-મામેર અને હુંડી-મા લીધું છે અને કેટલેક સ્થળે તો એમા એટલું બધું સામ્ય છે કે વધારે પ્રસિદ્ધ પણ પાછળથી થયેલા કવિએ પોતાના સમકાલીન કવિની કૃતિમાંથી-જણ સ્વીકાર્યા વિના, જાણે પક્તિઓ ઉચકી જ ન લીધી હોય એમ લાગે છે હારચરિત્ર અથવા જેને હારમાળા કહે છે તે પણ એની જ કૃતિ છે અને એમ શકા રહે છે કે એ નામનો ગ્રંથ જે પ્રેમાનંદને નામે પ્રચલિત છે તે ચોડો ધણો એણે જ લખેલો “ગનીમની લકાર્ધ” એ નામનું ઐતિહાસિક કાવ્ય પણ એણે રચ્યું કહેવાય છે †

* આ સિવાય એ જ નામનો ખીજે કવિ થઈ ગયો છે, તે ભાલણના બે દીકરા ઉદ્ધવ અને વિષ્ણુદાસમાનો વિષ્ણુદાસ આ બંને જણે રામાયણ રચ્યું છે, તેના એક અધ્યાયને છેડે ઇ સ ૧૫૧૬ ની સાલ આવે છે જુદત્ કાવ્ય દોહનના આઠમા ભાગમા વિષ્ણુદાસનું દ્રકું પણ માહિતીપૂર્ણ અને વિવેચનવાળું જીવન વૃત્તાત આપ્યું છે, તેમાંથી આ સાર લીરો છે રા નરવરલાલ ઈ દેસાઈ ખી એ. જેમણે પોતાના પિતા રા ઈ સ. દેસાઈના હાથ નીચે સાહિત્યના આ ક્ષેત્રમાં કામ કર્યું છે, તેમણે એ જીવન વૃત્તાત લખ્યું છે

† જુદત્ કાવ્ય દોહનના આઠમા ભાગમા આ સળ વે ધણી જણવા જેવી હકીકત આપેલી છે.

મુરારી વિશે એના યથો સિવાય બીજો કાર્ષ્ણિક વૃત્તાત મળતો નથી.
એના ‘ધૈર્ય વિવાહ’મા હિમાલય અને મેનાની પુત્રીને
મુરારી. મેળવતા શિવને વેઠવી પડેલી મુશ્કેલી-હાસ્યજનક
રીતે-વર્ણવી છે સસરાને આગણી શિવ દિગ્બર વેશે
આવે છે તેનું વર્ણન આપતાં એ લખે છે કે —

“ હુકે તીક્ષ્ણ જોગણી, તેના વદન અતિ વિકરાળ,

“ ભૂતાવળ છે પાચસે, સાથે હાકે હમરે કાળ

×

×

×

“ ગોધ ઉપર તે ચઢ્યો, સાથે ભૂત જોગણીનો સાથ ”

આવા જમાધને જોઈને મેના નિરાશ થઈ કલ્પક્રિયા નારદને શાપ
દેવા લાગી, કારણ વરના સુંદર સ્વરૂપના નારદે વખાણ કર્યો હતો, તે વર
પાસે આવતા તો બધું ભૂલું હતું. પાછળથી ખરી હકીકત સમજાય છે અને
મેનાને જમાધના પ્રભાવની પ્રતીતિ થવાથી લગ્ન થાય છે.

ધૈર્યસ્વામીએ “ગૌરીચરિત્ર” લખ્યું છે. તેમા શિવના ચરિત્રનો એક
પ્રસિદ્ધ પ્રસંગ આવ્યો છે. શિવ બ્યારે “કૈલાસ” પર
ધૈર્ય સ્વામી. તપ “સાધવા” ગયા ત્યારે પાર્વતીએ તપ ભગ કર-
વવા મનસૂએ કર્યો, અને બીલડીને વેપે શિવની પાસે
જતા કર્યું એનાં સૌંદર્ય અને નૃત્યથી શિવ ધ્યાનભગ થયા. “ મહાદેવને મન
મોહ લાગ્યો ” અને બીલડીને કહ્યું “ તું આવનીરે
ગૌરી ચરિત્ર જમારિ ધરિ.” શિવ સરખા દેવ પોતાના ઉચ્ચ પદ
પરથી ઉતરી ચઢીને ઘેર તેડી જવા તૈયાર થાય
એ કાર્ષ્ણિક સામાન્ય માત્ર નહોતી, પરંતુ એ બીલડીથી એવા મોહાકત થઈ
ગયા કે એમણે આ અપકીર્તિ ગણી નહિ. અંતે સર્વ ભેદ ખુલ્લો થયો ને
શુભ અંત આવ્યો.

નરહરીએ સ ૧૬૭૭ મા ગીતા લખી છે. તે સિવાય એને વિષે
 બીજી કાંઈ જાણવામાં નથી. જાણ્યા પ્રમાણે આખી
 નરહરી. ભગવદ્ગીતાનું કાવ્ય રૂપે ભાષાતર આ પ્રથમ જ છે.
 કાવ્ય વાચી જોતા કવિ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સારો વિદ્વાન
 હોય એમ લાગે છે, કારણ કે ભગવદ્ગીતાના ગૂઢ શ્લોકોને સરળ વહી
 જતી સાદી ભાષામાં એણે ઉતાર્યા છે તે વાચતા કોઈને
 ગીતા એમ નથી લાગતું કે હું કોઈ તરવચ્ચાનના સંસ્કૃત
 ગ્રંથનું ભાષાતર વાચું છું ભાવ, સ્વચ્છ અને વિચાર
 સરળી એટલા સ્પષ્ટ અને સહજ છે કે આખું કાવ્ય નૈસર્ગિક જ લાગે છે.
 પ્રેમાનંદના શિષ્ય રત્નેશ્વરે પણ ગીતાનું ભાષાતર આજ સમયે કર્યું છે.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોમાં મુખ્ય એનો પુત્ર વલ્લભ છે પોતાના દરેક શિષ્યને
 જુદી જુદી ધાર્તીએ કાવ્યો લખવાનું પ્રેમાનંદે સોંપેલું
 વલ્લભ તેમાં વલ્લભને કોઈ પણ રાજ અથવા આશ્રમદાતાની
 સ્તુતિ ન હોય એવી કવિતા કરવાનું સોંપેલું આ
 નવીન પદ્ધતિનું કાર્ય કરવામાં હિમ્મત જોઈતી હતી, કારણ કે તે સમયે જેના
 તરફથી આશ્રય મળે, તેના ગુણ ગાવાની પૃથા હતી વલ્લભે પોતાનું કાર્ય
 પાર ઉતાર્યું અને તે પણ એવા કૌશલ્યથી કે એના કાવ્યમાં એના પિતા
 સિવાય અન્ય કોઈની સ્તુતિ નથી, પરંતુ પિતાની
 પિતાપર પક્ષપાત. સ્તુતિમાં એ હદ ઓળંગી ગયો છે. હિંદી કવિ
 ચંદ-બરદાસી-ની પ્રેમાનંદ સાથે તુલના કરી તેને પણ
 એણે એવો ઉતારી પાડ્યો છે કે આપણને પણ અણગમો છો. પિતાના
 ગુણ ગાવાના તાનમાં એને બીજા કોઈનામાં કાંઈ પણ ગુણ છે, એમ
 દેખાયું જ નહિ. ચંદની ખ્યાતિ તો મુલક મથહર હતી અને પ્રેમાનંદ તો ફક્ત
 ગુજરાતમાં જ પ્રસિદ્ધ હતો, એ વાત પણ એના લક્ષ
 ઉદ્દત સ્વભાવ. બહાજ જતી રહી સ્વભાવપર અકુશ નહીં રાખ્યાના

છૂટા છવાયા પ્રસંગ, રીતભાત ને બોલીચાલીમા જાડાપણુ, જે કોઈક વખતે માલિપ્રદાન સુધી પહોંચતું તે જો લક્ષમા ન લખે તો પછી એના જીવન સમયે કાંઈ વિશેષ જાણવાતું રહેતું નથી સદરહુ લક્ષણ એના ગ્રંથોમા એવા તો તરી આવે છે કે એ વિષે કાંઈ પણ ઉલ્લેખ ન કરીએ તોપણ એ સર્વ આપોઆપ દેખાઈ આવે. કોઈપણ જીવત વ્યક્તિની સ્તુતિ ન જાવાની એના પિતાની આગાને લીધે તો એણે પ્રેમાર્નદના મિત્ર માધવશેઠની સ્તુતિમા રચેલા “માધવ કાવ્ય”નો નાશ કર્યો દહેવાય છે, અને એજ કારણસર એને રાજ કવિ થવાની

સામળને ધટ્ટા છોડી દેવી પડેલી એના પિતાના સમકાલિન
માલિપ્રદાન સામળને ઉતારી પાડવામા વલ્લભે જે ભાગ લીધો છે
તેનો ઉલ્લેખ અગાડી કરવામા આવ્યો છે. તકરારનો

વિષય એ હતો કે સામળની માફક વાર્તાઓ, કલ્પિત વિષયપર વાર્તાઓ રચવી તેનું નામ કવિતા કે પુગણુમાથી વિષય લખ તેને રસ, અલંકાર, ભાવાદિ ધારણ કરાવવા તે કવિતા વલ્લભ તો પોતાના પિતાનો પક્ષપાત કરે એ સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ એમ કરવામા એણે સામળ અને એના પુત્રને હીણુવામા કાંઈ બાકી રાખી નથી એના “વલ્લભ ઝવડામા”* કામ કામ અગત આક્ષેપ, અને તે પણ નિર્દયતાથી, કરવામા આવ્યા છે. સામળનો પુત્ર બાડો હતો તે વાત આગળ ધરીને એનો તિરસ્કાર કર્યો છે. આમ લખવામા એનો ઉદ્દેશ એ હતો કે જેનો બચાવ કરવાને વલ્લભ અને જીવણરામ જેવા સુપુત્રો બેઠા છે તેની સામે સામળનો બાડો પુત્ર શું કરી શકનાર છે.

પ્રેમાર્નદના શિષ્ય વીરજીને સામળ જેવી વાર્તાઓ રચવાનું કામ સોંપાયું હતું એણે “સુરેખા હરણ” લખ્યું પણ વીરજીકૃત સુરેખાહરણ “સામળની પન્નાવતી” થી પણ એ ધણુંજ ઉતરે;

* કેટલાક કહે છે કે એ પ્રેમાર્નદે લખ્યો હતો.

આથી વીરજીને બનાવવાનું હથીઆર વક્ષબના હાથમા આવ્યું એના નાથનો હેલ્લો અક્ષર “ જી ” (માતા) લઈ, એ મશ્કરી કરતો અને તેને આગલો, અથવા સ્ત્રી, એવે નામે સંબોધતો.

સામળની “ અગદવિદિ ” ના હરીશ્વરે વક્ષને “ કૃષ્ણવિદિ ” લખી છે તેમા વ્યવહાર કુશળ કૃષ્ણને પાડવો તરશથી કૃષ્ણ વિદિ. વિદિકાર તરીકે કૌરવો પાસે મોકલ્યા છે ને “અંગદ”

જેવા વાનરને વિદિકાર યોજનાર કવિની કલ્પનાને હસી કાઢી છે વળી વક્ષબને તો “કૃષ્ણવિદિ” નો અથ મહાન વિજય રૂપે નીવડ્યો. જુદા જુદા શિષ્યોને જે જે જુદી જુદી ધાટીએ કવિતા કરવાનું પ્રેમાનંદે સોપેલું તેમાનો કાષ્ઠપિલ્લુ શિષ્ય એને પ્રસન્ન કરી શક્યો નહોતો. વીરજીની વાત ઉપર જણાવી છે રત્નેશ્વર, જેને મરાઠી કવિ મોરોપત કે વામન જેવી કવિતા કરવાનું સોપેલું તેનાથી પણ તે કામ થયું નહીં.

વક્ષબને હિંદી જેવી ઝમકવાળી કવિતા રચવાનું સોપેલું અને “કૃષ્ણ વિદિમા” એ કામ એણે એવી ઉત્તમ રીતે કર્યું કે પ્રેમાનંદે એનાથી પ્રસન્ન થઈ જે માગે તે આપવા એને કહ્યું વક્ષબે તેમને કહ્યું ‘ તમે જે કાર્યને માટે પ્રતિજ્ઞા લીધી છે તે કાર્ય મેં સિદ્ધ કર્યું છે, એમ તમે પોતેજ સ્વીકારો છો તો હ્યો આ પાધડી પહેરો. ” આ ઉપરથી પ્રેમાનંદે પાધડી પહેરી તો ખરી પરંતુ તેટલાજ સમય માટે, કારણ એને એમ લાગેલું કે મારી સધળી પ્રતિજ્ઞા હજી સંપૂર્ણ રીતે પૂરી થઈ નથી

વક્ષબનું ઉપનામ પ્રેમાનંદ વક્ષબને “ ગાડો ” કહેતો; કારણ કે એ ગાડો. ગાડાની માફક જ્યારે ત્યારે જેની તેની સાથે આશ-ડીજ પડતો હતો.

પ્રેમાનંદના અવસાન પછી વક્ષબે એના ભાઈ જીવજીરામ પાસે વારસામા પોતાના પિતાના બધા અથો સિવાય બીજી કાંઈ પણ મીલકત

પ્રેમાનંદની સાહિત્ય લેવા ના કહી એ બાબત એણે રત્નેશ્વરની હકીકત સેવાનો વાદ્યો કહી બતાવી કે રત્નેશ્વરના મૃત્યુ પછી તેના પુત્રોએ એનાં પુસ્તકો વહેચી લીધા તેથી જગતને નુકસાન ગણ્યું, કારણ કે ગ્રંથની વહેચણી કરતા એક ગ્રંથના ભાગ છૂટા છવાયા વહેવાઇને રવડી ગયા જીવણુરામે એની વાત માન્ય કરી, પરંતુ આ વહેચણીથી વક્ષભને પાછલી અવસ્થામાં પૈસાની તંગી પડી હતી, કારણ પુસ્તકમાથી એને કાંઈ ધન પ્રાપ્તિ થઈ નહોતી.

એણે “પ્રેમાનંદ કથા” નામે છેલ્લું પુસ્તક લખ્યું છે તેમાં પિતાને પ્રસન્ન કરવા શુદ્ધ શુભરાતી શબ્દોજ વાપર્યા છે. એની પ્રેમાનંદ કથા પ્રસિદ્ધ થઈ નથી પરંતુ આ પુસ્તક હજી સુધી પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યું નથી

એની આકાંક્ષા વક્ષભની આકાંક્ષા નવે રસ આવે એવા જુદા જુદા કાવ્યો લખવાની હતી.*

વક્ષભના ગ્રંથો—૧ દુ સાસન રશ્મિ પાનાખ્યાન (૧૭૨૪) ૨ કુતિ પ્રસન્નાખ્યાન (૧૭૨૧) ૩ યક્ષ પ્રભોતર (૧૭૨૫)
 એના ગ્રંથો ૪ કૃષ્ણવિહિ ૫ વક્ષભ ઝંખડો ૬ પ્રેમાનંદ કથા ૭ મિત્ર ધર્માખ્યાન (૧૭૫૪) ૮ યુધિષ્ઠિર ટોકાદર-ખ્યાન વિગેરે.

દુ સાસને દ્રૌપદીનું માન ભંગ કરેલું તે પ્રસંગને મહાભારતમાથી લઇને ‘દુ સાસન રશ્મિપાન’ આખ્યાન લખાયું છે યુધિ-
 દુ સાસન રશ્મિપાન ધિરે દ્યુત રમતી વખતે હોડમાં છેલ્લે દ્રૌપદીને મૂકી
 આખ્યાન ત્યારે એ ઝતુમતી હતી, તેથી હિંદુ સમાજના

* પ્રાચીન કાવ્ય માળાના નૂદા નૂદા ગ્રંથોપરથી આ હકીકત લીધી છે
 ૧ આ ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થયા નથી તેથી એની સાક્ષ આપી નથી

આચાર મુજબ એ એકાત રહી કોઈને મુખ દેખાડતી નહિ રાજસભામાં આવવાનો જ્યારે એને સંદેશો મોકલવામાં આવ્યો ત્યારે એણે આવવા ના કહી તેપરથી દુ.શાસને એના એકાતવાસમાં પ્રવેશ કરી, એણે બરાબર લુગડા નહિ પહેરેલા છતાં, એના પોકારને અવગણી, વૃદ્ધો સમક્ષ રાજસભામાં ખેંચી આણી આ માનભંગ બીમથી મુગે મ્હોડે સહન થયું નહિ તેથી એણે વેર લેવાના શપથ લઈ કહ્યું —

x x x

“ કે સતી દ્રૌપદી અગ અનેરે,
 “ જે કર દુષ્ટ દુ શાસનનો અડ—
 “ ક્યો લવિયો કર વ્યર્થજ ફેરે,
 “ લોહોં ઉતું વદને, કરોંને પીઈ,
 “ બીઈ નહોં બકરોજ વધારે,
 “ તે રૂધિરે ખરડાઈ મળુ સતી

x x +

તો જ હું તમ થઈશ આખું કાવ્ય વીરરસથી ભરપૂર છે. એમાં બીમને નાયક, કૃષ્ણને સહાયક તથા દુ શાસનને પ્રતિનાયકરૂપે વર્ણવ્યા છે ક્ષત્રિયનું સૌર્ય તે શુ અને કેવું હોય છે તેનું વર્ણન કર્યુંના પરાક્રમોનું સ્વરૂપ ચિતરતા કવિએ આબેહૂબ કરી બતાવ્યું છે કાવ્યની કલ્પના અને તેના નિર્વાહ બંને પ્રશસનીય છે.

કરણુ રસના દક્ષાત રૂપે “યક્ષ પ્રશ્નોત્તર” નો ગ્રંથ લખાયો છે એક સરોવરમાં પાણી પીવા જતા તેને તટે આવેલા વૃક્ષ યક્ષ પ્રશ્નોત્તર ઉપરથી એક યક્ષ દરેક પાડવને પ્રશ્ન કરે છે તેના ઉત્તર આખા સિવાય દરેક જણ પાણી પીયે છે ને મૃત્યુ પામે છે ક્રૂતા યુધિષ્ઠિર જ પાણી પીધા અગાઉ તેના પ્રશ્નોના ઉત્તર આપે છે, તેથી તેના મૃત્યુ પામેલા બંધુઓ પણ સજીવન થાય છે

‘કુતી પ્રસન્નાપ્પ્યાન’ અદ્વિત રસનું દર્શાવે છે પાડવો માટે મમ દાનવે
 યોગેશ્વો સભા મડપ રમણીયતા અને અલૌકિકતાને
 કુતીપ્રસન્નાપ્પ્યાન. નમુનોજ હતો મહાભારતમા આપેલું એનું વર્ણન અનુ-
 યમ છે, વાચવા યોગ્ય છે કાચને પાણીનું ને પાણીને
 કાચનું રૂપ મયે આપ્યું હતું, તેથી ઉત્પન્ન થતી બ્રાતિ એવી તો અપૂર્વ હતી
 કે લોકો પાણીને કાચ સમજી તેના પર ચાલવા જતા ને કાચ આવતો
 ભારે બ્રાતિમા પડી કપડા ઉચા લઈ લેતા આ સભામડપમા પાડવોની માતા
 કુતીએ ઈંદ્રના સાત સૂદવાળા ઐરાવતની પ્રતિમા જોઈ. પ્રતિમા એવી
 સુદર અને તાદૃશ્ય હતી કે તેમા જીવ મુકવોજ બાકી હતો કુતીએ પુત્રોને
 સ્વર્ગમાથી આ હાથી લાવી આપવા કહ્યું તે લેવાને “બાણુનો સેતુ” બના-
 વીને બીમ અને અણ્ણન સ્વર્ગમા ગયા ને ઐરાવતના દંવી રક્ષકો સાથે યુદ્ધ
 કરી તેને પૃથ્વી પર લાવી માતા સમક્ષ રજી કર્યો.
 ચંદ ઉપર આક્ષેપ. આ આપ્યાનના આરભમા જ કવિએ ચંદ ઉપર
 પ્રખર શબ્દબાણ ચલાવ્યા છે —

“ ભારત સમુ પ્રમાણુ, રાસાના તમાસા ભાગો,
 “ કર્યો ભારત બે ત્રણુ, આરત ઉવેખીએ,
 “ પૃથ્વીશ્વ પ્રશસા કર્યો, માન શેતુ મોઘુ તેમા,
 “ પ્રેમાનંદની કવિતા, સવિતાશી પેખીએ
 “ બ્રાહ્મણથી ભાટ થયા, વશજ વિધિના આ તો,
 “ કવીશ્વરના પિતાથી, ચંદ મદ દેખીએ

સામળપર આક્ષેપ આપ્યાનના અતમા સામળપર ઉઘાડા માર્મિક
 શબ્દોમા પ્રહાર કર્યો છે.—

“ એવો જોગ જોઈ એક, બ્રાહ્મણ કે ભાટ આવ્યો,
 “ ગુણુ માવા લાગ્યો ઝટ, કવિતા નાખી કરી;

“ શિખીસમ દાનેશ્વરી, વૃષ અમે ટેક રખી-

“ દા કનેથી દાન સેવુ, ખગુ સેઉ ના જરી

આ કવિતામાં વક્ષભ પોતાના કુલનુ અભિમાન રાખતો ને પ્રતિસ્પર્ધી તરફ ઇર્ષ્યાની નજરે જોતો દેખાય છે

ઈંદુભિંદુ નામે બે મિત્રની વક્તાં ‘મિત્ર ધર્માખ્યાન’માં આપી છે. મિંદુએ
ઇંદુનો ધાટ કરવાની કૃતક્ષતા દાખવ્યા છતાં, ઇંદુ તેનું
મિત્ર ધર્માખ્યાન ધણા વિદ્વાનથી રક્ષણ કરે છે આમાં પણ વક્ષભે
સામળની નિંદા સામળને છોડો નથી.—

“ દિજ ધર્મ જૂલનારા, વાસ વસ્ત્રા તેણે કરી,

“ શુજરાતને કલક, રેણુ વિના રેવતા

બીમ અને યુધિષ્ઠિર વચ્ચેના સવાદ રૂપે લખાયેલા આખ્યાનમાં વક્ષભે
“ક્રોધ”નું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ ખડું કર્યું છે. આ કાવ્યમાં
દ્રૌપદીનો ક્રોધ ને બીમ અને દ્રૌપદી ઉત્કૃષ્ટરૂપે ચીતરાયા છે પોતાના
યુધિષ્ઠિરને ઉપાલંબ. બધા, છેકજ બધા પતિને ટપકે દેતા દ્રૌપદીના મુખમાં
નીચેના વચન કવિએ મૂક્યા છે:—

“ દયાળુ થવું હતું જો, તો થયા શે બુધ મોટા ?

x x x

“ ધર્મ જ્યારે ધારવો તો, તો તજ્યું કૌશિકે રાજ,

x x x

“ જો સ્વભાવ જ્ઞાત હતો, તો તો ઈંદ્રપ્રસ્થ જોક,

“ જો મળ્યું હતું તે સ્વામી, સેઈ સુખી થાવું.

x x x

“ ગજસ્યમ આરબ્ધિને, પાપમાં શે જાવું

“ કાત્રીકૂલ ધર્મ ધર્યો, માટે કર્યો કૂડા કષ્ટ,
 “ થયા હોત તપસી જો, કૂડા કર્યો ત્યા ગાવુતું
 આ વચનો પણ દ્રૌપદીએ કેવી રીતે કહ્યા—

“ અક્ષને ચઢાવી દરી, કરાંશુલીને હલાવી,
 “ શીર્ષને ધુણાવી આતિ, વામા વદી વેણ ત્યા

વલ્લભ અને એના પિતાને બંનેને ગુજરાતી માટે ઘણું અભિમાન હતું
 અને તેઓ ગુજરાતીને ફક્ત સંસ્કૃતથી જ ઉતરતી
 ગુજરાતીની એકતા ગણતા સંસ્કૃતની પછીનું સ્થાન હિંદીનું છે એ વાત
 વિશે વલ્લભ અને એઓ સાખી શકતા નહીં અને આ પુસ્તકના આર-
 ઐમાનંદ. ભાગ એ પિતા પુત્રે એક હિંદી સાથે સવાદમાં ઉતરી
 કડિન ચળોના તેના પર પ્રહાર કરી, ગુજરાતીની
 ઉત્કૃષ્ટતા વિશે તેની કેવી રીતે પ્રતીતિ કરી તેનું વર્ણન વલ્લભ આપે છે. એ
 પિતા પુત્રને અભિપ્રાયે ગુજરાતીની શ્રેષ્ઠતાના લક્ષણ ગણાવતા વલ્લભ કહે છે કે:-

“ ક્રોમળતા ક્રમળથી અધિક દેખાય જેમા,
 “ મધુ-સુધા મિષ્ટપણે હારી હારી જાય છે.
 “ અમલતા એના જેવી નથી કોઈ ભાષા મધ્ય,
 “ પ્રાચીનપણું તો જેનું, મોટેરૂં મનાય છે
 “ નવરસની નાયકા, સુખદાયિકા છે સિદ્ધ,
 “ જણે નહીં તેહ, એના ખોટા ગુણ ગાય છે,
 “ કર્કષણું કહે છે, નથી એના માહી રજ,
 “ વીર ગ્રંથ ભાખ્યા નહીં ખત્તા તેણે ખાય છે

અંતમાં વલ્લભ પ્રતિજ્ઞા લે છે કે—

“ પિતા જેટલું આયુષ્ય,
 “ સુત જો સપૂત પામ્યો,

“ તો ગીવાર્ણુ ગભરાશે,
“ શુ હિંદી સ્વરૂપમા ’

વીરજી તાપીતટે આવેલા બિરાનપુરનો રહીશ હતો વડોદરે ગયો ત્યારે
પ્રેમાનંદે એનો સત્કાર કરીને સામળ જેવી વાર્તાઓ
વીરજી. ગચવાનુ કામ એને સોંપ્યું વીરજીએ પ્રયત્ન તો કર્યો
પણ તે સફળ થયો નહીં અને એ વલ્લભના મર્મ-
બાણનુ પાત્ર બન્યો એનો કંઠ મધુર હતો તેથી પ્રેમાનંદે એને પ્રસંગોપાત્
પોતાની સહાયે બોલાવતો અને વીરજી પ્રેમાનંદની કૃતિઓ મધુર કંઠે ગાતો

એના ગ્રંથો ૧ કામાવતીની કથા (૧૬૬૯) ૨ બલિરાજનુ આખ્યાન,
(૧૬૭૫), ૩ કાકુરાજ કથા, ૪ સુરેખાહરણ, ૫
ગ્રંથ દશાવતાર (૧૬૮૬), ૬ વ્યાસ કથા.

વીરજી પતરાજી અને છાલકો હતો એ બહુ ભણેલો નહતો એ
બકાઈ બહુ હાકતો ૫ તુ દરી શકતો કાઈ નહીં. એ
એની વિદ્વત્તા એવુ શુભાન કરતો કે માગ જેવી કવિતા તો પુરાણુમા
પણ નથી ને બલિરાજનુ આખ્યાન લખવા માટે તો
મે ભાગવત-ભારત અને પુરાણોનો ઉડો અભ્યાસ કર્યો છે. પ્રેમાનંદે એને
કારસી અને ઉર્ફ શાયરો જેવી કવિતા રચવાનુ સોંપ્યું હતુ

ડોહોદનો મેવાડો બ્રાહ્મણુ રત્નેશ્વર પ્રેમાનંદનો સમકાલીન હતો એણે
કાશીમા રહી અભ્યાસ કર્યો હતો ને પછી કવિતા
રત્નેશ્વર રચવાનો આરંભ કરેલો તે સમયના ખીજ ભણેલા
મનુષ્યો પેટે એને પણ આજીવિકા માટે પુરાણુની
કથા કરવાનો માર્ગ ગ્રહણ કરવો પડેલો, તેથી વલ્લભપરાયી કથા
કરવાવાળા પુરાણુઓ સાથે એને ઝઘડા થતા રત્નેશ્વરે કાશીમા અભ્યાસ
કરેલો હોવાથી એ શ્રેષ્ઠ ગણાતો અને તેથી એ એમના બાપદાદાથી

ઉતરી આવેલા ધધામાં હાથ નાખે તે પુરાણીઓ સહન દરી શમ્યા નહીં એમણે રત્નેશ્વરનું માન ખાડન કર્યું અને એને ધણો હેગન કર્યો

કોઇ કોઇ વખત તો એને કથા કરતો ઉઠાડી મૂકવા પુરાણીઓ તરફનો એનાપર બળ પણ વાપરતા. ન્યાત જાતના પણ એનું નહામ. અપમાન થતું પરંતુ આ સર્વને રત્નેશ્વરે પત કર્યું નહીં અને અતે પુરાણીઓપર જ્ય મેળવ્યો પ્રેમા-

નદે એની કૃતિ જોઇ તેની પ્રશંસા કરી. પ્રેમાનંદને પોતાને પણ પુરાણીઓ તરફ માન નહતું. રત્નેશ્વરને તો એના ધધાના દરીક આ પુરાણીઓ તરફથી જન જોખમના આવી પડે એમ લાગવાથી ડોઢાઈ હોડવું પડેલું પણ પોતાનું વતન હોડતી વખતે એણે હાથમા જળ લઈ પ્રતિજ્ઞા કરી કે “હું પણ એક એવું કાવ્ય બનાવું કે તે ઘેરે ઘેર વચાવ ને ડોસી રેડીઓ કાતતા કાતતા પણ ગાય, અને આ પુરાણીઓનો ધધો તૂટી પડે ”

ડોઢાઈના ગોસાઈજી મહારાજ એના ઉપર ધણા પ્રસન્ન હતા અને એને “કલૌકા વ્યાસ” કહીને સંબોધતા આ બહુ મોટું માન દહેવાય અને તેથી પણ એના પ્રતિસ્પર્ધીઓની ઇર્ષ્યા એનાપર વધી ડોઢાઈથી એ નર્મદા દિનારે આવેલા ડૅન્જેટમા ગયો અને ત્યાં દ્વાદશરકંધ ભાગવત લખ્યું. પ્રેમાનંદે આ પુસ્તકની ધણી પ્રશંસા કરી રત્નેશ્વર આ ગ્રંથ લખને ડોઢાઈ પાછો આવ્યો અને ત્યાં એમણીજ દેશ કરવા માઠી અને તે દેશ એટલી તો વખણાઈ કે ગામના એક ગૃહસ્થે એના ઉપર પ્રસન્ન થઈ એને એક ધર કૃષ્ણાર્પણ કર્યું એ ધર હજી પણ “રત્નેશ્વરના ઝોગડા” ને નામે પ્રસિદ્ધ છે

એના અવસાન પછી એના પુત્રોએ એના ગ્રંથો વહેંચી લીધાની વાત અગાઉ જણાવી છે પિતાનો ગ્રંથ કેટલો અમૂલ્ય છે, તેનો એમને ખ્યાલ સરખો પણ ન હોવાથી તે અખડ રાખવાને બદલે એમણે વહેંચી લેવાની શૂલ દરી ભાગવત દદમા મોટું હતું, તેની વહેંચણીમા વાંધો પડ્યો. એના ભાગ એવી રીતે પડ્યા કે એક પુત્રને ભાગે પહેલા ત્રણ (૧-૨-૩) છેલ્લા

ત્રણ (૧૦-૧૧-૧૨) અધ્યાય આવ્યા અને ખીજને ભાગે વાહીના (૪ થી ૯) આવ્યા. જે પુત્રને ભાગે પહેલા ત્રણ ને છેલ્લા ત્રણ અધ્યાય આવ્યા તે અક્ષરશૂન્ય હતો અને રત્નેશ્વરની કીર્તિની હાર્ષા કરનાર પુરાણીઓએ એના મૃત્યુ પછી પણ એના ઉપરની શત્રુવટ કેળવવાનો આ લાભ જવા દીધો નહીં તેઓએ એને સમજાવ્યું કે તારા પિતાને આ અથ ધણે પ્રિય હતો તેથી તેની ચિંતામાં એને બાળવાથી એ અથ પણ તેની સાથે સ્વર્ગે પહોંચશે આ વાત માનીને એ પુસ્તકને ચિંતામાં મૂકવા જતો હતો એવામાં એક વૃદ્ધ બ્રાહ્મણે એને દંણુ કે આ અથની અજલી પાણીમાં આવે તો હીક (અર્થાત્ પાણીમાં નાખી દે), અથવા એને પાણીમાં ભોળી ઠાકે તો પણ ચાલે, એણે તે પ્રમાણે કર્યું પુરાણીઓએ આ રીતે વેર થોડું ધણું તમ તો કર્યું પણ અથ તો ગયો તે ગયોજ એમ કહેવાય છે કે કલ્યાણદાસ

નામે સાધુએ એ અધ્યાય ફરી લખ્યા છે રત્નેશ્વર

એનો સ્વભાવ સહનશીલ-ધૈર્યવાન અને સકટ આવી પડે તોપણ હઠ લે તે મૂકે નહીં એવો હતો એ વૈષ્ણવ હતો ને રાધા-કૃષ્ણનો ભક્ત હતો એનું સંસ્કૃતનું જ્ઞાન ઉચ્ચ કોટિનું હોવાથી પ્રેમાનંદે એને સંસ્કૃત અથોનું શુજરાતીમાં ભાષાતર કરવાનું કામ સોંપ્યું હતું સંસ્કૃત અથોના ભાષાતર કરીને શુજરાતી ભાષાને જ્ઞાણગારે એવો પ્રેમાનંદ પછી એ હતો

એના અથો ૧ ભગવદ્ગીતા ૨ મૂર્ખલક્ષણાવલિ (સને ૧૭૧૪).

૩ મહિમ્ન સ્તોત્ર. ૪ શિશુપાલ વધ. ૫. ગંગાહરી

અથો ૬ ભાગવત ૭ કામ વિલાસ. ૮ રાધાકૃષ્ણના મહીના

૯ વૈરાગ્યલતા અને એના પોતાના બનાવેલા કેટલાક

પદ. ૧૦ અશ્વમેધ. ૧૧ લકાકાંડ (રામાયણ) ૧૨ આત્મ વિચાર ચક્રોદય.

એના પદમાં ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ છે. મનુષ્ય માત્રને ભક્તિ સિવાય

મુક્તિનું બીજું સાધન નથી જુદા જુદા દેસમાં જુદે

ભક્તિ માર્ગ જુદે સમયે અને જુદે જુદે રૂપે જેમ જેમ જનસમૂહ

ફેળવાતો યથો તેમ તેમ મનુષ્ય સ્વભાવનુ વલણુ બક્તિ પ્રત્યે પ્રગટ થતું
ગયું, એ સૂત્ર પ્રતિપાદન કરતા એ કહે છે કે —

“ ચંદ્રના સૂર્યના સેવકો કેા થય ,
“ ભૂમી નવ ગ્રહ તણા ભક્ત બાણો.
“ મૃતકના, માટીના, ધાટીના, બાથીના,
“ હાથીના, વાઘના મન આણો
“ શેખના, ભેખના, મરદના, મેરીના,
“ ભક્ત લાખો, દહિં શા પ્રમાણો
“ રત્ન કહે ચતુર્થી ભક્તિને દાખવે,
“ ભાખવે ભિન્ન સુકિતની માણો.

મૂર્ખ લક્ષણાવલિમા મૂર્ખના લક્ષણો અને કૃત્યો
મૂર્ખ લક્ષણાવલિ આપવામા આવ્યા છે અને ત્યાર પછી એજ કાવ્યમા
સુગના લક્ષણુ પશુ ગણાવ્યા છે.

તત્ત્વજ્ઞાનના અથ આત્મ વિચાર ચંદ્રોદય અને વૈરાગ્ય લતા એ તત્ત્વ-
જ્ઞાન ને આત્મજ્ઞાનથીજ ભરેલા છે

હરીદાસ વડોદરાનો વિસાલાડ વાણીઓ હતો અને પ્રેમાનંદના કુટુબમા
મહેતાગીરી કરતો એને કવિની સગતથી ફેળવણી ને
હરીદાસ કવિતાનો નાદ લાગ્યો અને જ્ઞાનનો કષક અથ મેળવી
શક્યો એણે તેર કાવ્ય ગ્રંથો લખ્યા છે. પ્રેમાનંદની
હયાતિમાંજ એનું મૃત્યુ થયું મહેતાએ પોતાના શેઠનેજ-પ્રેમાનંદનેજ-પોતાની
મીલકત વહીવટ માટે સોંપી હતી પ્રેમાનંદે એની પાછળ સારી રીતે ન્યાત્
વરા કરીને એના ન્યાતીલાને સતોષ મળે એવી રીતે વહીવટ કર્યો.

હરીદાસના ગ્રંથો સીતાવિગ્રહ (સને ૧૬૬૬), નરસીંહ મહેતાના

ઔકારનો વિવાહ (સને ૧૬૬૯), નરસીંહ મહેતાના
 જ થો. આપનું શ્રાદ્ધ (સને ૧૬૭૧), અને ભારત સાર
 (સને ૧૬૮૧). પ્રેમાનંદના શિરોમણી કાવ્યોની સાથે
 મુલના કરતા તો એની કવિતા ઘણી સામાન્ય પદ્ધતિની હોય એમ તો શું
 કહેવું છતાં તેમાં સારાં વર્ણનાત્મક કાવ્યો પણ ઘણા છે

“ સામળદાસનો વિવાહ ” જે હરીદાસે લખ્યો છે તે આધાર બદ
 નામે ભરૂચના ખેડવાળા બ્રાહ્મણનો લખેલો હોય એમ
 હરીદાસની આધાર લાગે છે અનુમાન એવું થાય છે કે હરીદાસે આ
 ભદ્રને બહીસ બ્રાહ્મણને એ અથ રચીને એવા હેતુથી આપી દીધેલો
 કે તે ગાર્હ સભળાવી પોતાની આત્મવિકાસ મેળવે આ
 પ્રમાણે કાવ્યનું દાન કરવું એ પુણ્યનું કામ ગણાય છે. *

દારકાદાસ હરીદાસની ન્યાતનો ને પ્રેમાનંદનો પડોશી હતો. ઘણા
 ભજનો એણે મોઢે કર્યા હતા. પ્રેમાનંદ એક સમયે
 દારકાદાસ. એને કવિતા બનાવવાનું કહ્યું વલ્લભ તે વખતે હાજર
 હતો. તેણે ટકોર કરી કે હવે તો ડોસીઓ ને અમળ્યું
 ગામડીઆ પણ કવિતા લખશે. પ્રેમાનંદને આ ખોલથી ધણું માઠું લાગ્યું
 અને તેણે દારકાદાસને કવિતા કેમ રચવી તે એક બઠવાડીઆમાં શીખવવા
 નિશ્ચય કર્યો. આગ્રહથી મળ્યા રહી થોડા સમયમાં, પ્રસિદ્ધિમાં મુકાય એવી
 કવિતા અને પદો રચતો એને કરી દીધો એણે ૨૫ અથ અને કેટલાક
 પદ રચ્યા કહેવાય છે, જેમાં કૃષ્ણલીલા પણ આવી જાય છે

ગોપાળદાસ સુરતનો વતની હતો. એણે બ્રહ્મજ્ઞાન પર ગોપાળગીતા
 લખી છે આ વેદાંતપરનું કાવ્ય એણે અમદાવાદમાં ઇ. સ. ૧૬૫૦ માં

ગોપાળદાસ રચ્ય છે આજ વિષય પર એણે પરચુરણ પદ પણ રચ્યા છે *

ધનદાસ ધધુકાનો હતો, અને એણે “ભક્ત ગીતા”
ધનદાસ. ને “અનુનિ ગીતા” નામે બે નાના કાવ્ય રચ્યા
છે અનુનિગીતા બહુ પ્રસિદ્ધ છે

હરીદાસનો પુત્ર રતનજી નાશક જીલ્લાના બાગલાણમાં રહેતો હતો
એણે મહાભારતમાંથી “વિશ્વશીરામનુ આખ્યાન”
રતનજી. એ નામે મોટું કાવ્ય લખ્યું છે. વડીલોની સમક્ષ
દ્રૌપદીના ચિર હરાયા તે ઉપર પણ એણે કવિતા
રચી છે. વિશ્વશીરામનુ આખ્યાન ઇ સ ૧૭૧૩ માં લખાયું છે અને જો
કે લાંબું છે તોપણ રસ પડે તેવું છે.

રા રા. મનસુખલાલ કિરતચંદે ખીજી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં
વાચેલા નિબંધમાં તો આ સમયમાં ચૌદ જૈન કવિઓ
જૈન ગ્રંથકર્તા થઈ ગયાનું જણાવ્યું છે, પણ જુને તો તેમાંના બે
ઉપરજ વિવેચન કર્યું છે એક આનંદધન હર્દે લાભ-
વિજયજી (સ. ૧૬૮૭) અને ખીજા નેમીવિજય (સ ૧૭૦૦) “આનંદધન

* આ નામનો ખીજો કવિ ઈ સ ૧૫૭૦-૭૫ માં થઈ ગયો છે તેણે
“વલ્લભાખ્યાન” અને “ભક્તિપ્રીત્ય” લખ્યા છે એ કડી પાસે રૂપાલ ગામનો
હતો અને જન્મથી મુગો હતો વલ્લભાચાર્યના પુત્ર ગોસાદજી વિઠ્ઠલનાથજીએ
પોતાના ભક્તને ત્યાં અને જોયો એ તે ભક્તનો જન્માઈ થતો હતો ગોસાદજી
પૂછ્યું “આ કોણ છે ?” ત્યારે પેલા ભક્તે પુત્રી જન્માઈના દુઃખની વાત રહી
ગોસાદજીએ પોતાનું ચાવેલું પાન ગોપાળદાસના મુખમાં મૂક્યું એટલે એ ખોલતો
થયો એમ કહેવાય છે મહારાજની આજ્ઞાથી અને તેમના પ્રસાદથી રચાયેલી એની
કવિતા વૈષ્ણવોમાં બહુ પ્રિય છે અને માદરેમાં સાજ અને તાલ સૂર સાથે
ગાવામાં આવે છે

ચોવીશી ” એ તત્ત્વતાનનુ પુસ્તક છે પણ નેમીવિનયનો અથ વધારે લોક પ્રિય ને રસ પડે તેવો છે. એનો “ શીલવતી રાસો ” એક ઉત્તમ રીતે લખાયેલી વાર્તા છે પરંતુ તે સિવાય પણ એ અથનું લક્ષણ વિશેષ તો એ છે કે એ અપભ્રંશ-ભાગધી મારવાડી-શૌરસેની-શબ્દો ને પ્રત્યયોવાળા ગુજરાતી ભાષામાં લખાયો છે તેથી ભાષાશાસ્ત્રીઓને તો એ શોધખોળ માટે ખાણુ રૂપ થઇ પડ્યો છે. સંસ્કૃતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ત્યારથી તે હાલના સ્વરૂપમાં ગુજરાતી ભાષા આવી તે દરમ્યાન એમાં શા શા રૂપાંતરો થયા તે શોધી કાઢવાને આ કાવ્ય સાધનરૂપ છે

રાસા એટલે વાર્તા અને રાસા માટે ભાગે અથવા તો બધાજ નૈનોએ લખ્યા છે રાસા રસ પડે એવા અને બોધક રાસાનો અર્થ. છે એટલુંજ નહિ પણ એમાંના અદ્ભુત રસના વર્ણનોથી આપણે છક થઇ જઈએ છીએ મત્રક્રિયાથી થતી કાર્ય સિદ્ધિ-ક્રિમિયાથી થતું સોનું-રત્ન અને ઝવેરાતના અદ્ભુત ગુણો-ભૂત પિશાચના મનુષ્યોથી ન થઇ શકે તેવા કાર્યો, હવામાં ઉડતુ એ આદિ અદ્ભુત વાતો એનું મુખ્ય અંગ છે રાસાનો હેતુ ધર્મ અને નીતિના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવાનો છે. આ રાસામાંનો પ્રથમ દુહોજ “ શીલ ” ઉપર છે —

“ શીલ સમે મસારમાં, શિખર ન કોઇ થોક,

“ શીલનત સતિયોતણા, સુદર કથા શલોક

આ રાસાની નાયિકા શીલવતી અને નાયક ચદ્રગુપ્ત છે લગ્ન પહેલાં શીલવતીએ કરેલી ટીકાથી ચદ્રગુપ્તને માહું લાગેલું શીલવતી રાસાનો તેથી લગ્ન પછી તરત જ એણે શીલવતીનો ત્યાગ સાર. કર્યો લાગ્યા કાળ સુધી એ અનેનો વિયોગ રહ્યો એ સમયમાં ચદ્રગુપ્તે અનેક સાહસ ખેડ્યા તેથી વાધુ વિગેરે તત્ત્વો એને આધીન થયાં, ભૂત પિશાચને એણે વશ કર્યાં, અને એ

સિવાય પણ મનુષ્યથી ન થઇ શકે એવા ખીજા કાર્યો કરવાની એનામા શક્તિ આવી આ સ્વેચ્છાપૂર્વક લીધેલા દેશ ત્યાગમા એને એક સ્ત્રીના મેળાપ થયે. એણે પોતાની પત્નીની પરીક્ષા કરવામા જૂલ ખાધી હતી, તેની હકીકત અવલુ કર્યા સિવાય તેને પગહરી હતી, આ સ્ત્રીએ એ વિશે ચ દ્રગુપ્તની આંખો ઉઘાડી. આ વાત એને યોગ્ય લાગવાથી પોતાની સ્ત્રીને મળવાની એને ઉત્કટ ઇચ્છા થઈ. દૈવયોગે એક દિવ્ય પ્રાણીએ ગરૂડની પાખ ઉપર બેસાડી પોતાની સ્ત્રીને ડકત એક ગત્રી માટે મળી આવવાનો યોગ એને પ્રાપ્ત કરાવ્યો અને અહોના કાષ ખાસ મંયોગથી આ સ્ત્રી પુરૂષના મેળાપમાથી એક એવો પુત્ર ઉત્પન્ન થવાનો યોગ હતો કે જે નિત્ય મોટું ઉઘાડે કે અદરથી એક રત્ન ખરી પડે એને હજી વધુ સાહસ બેડવાના દૈવે નિર્માણ કર્યા હતા તેથી તે જ પ્રાણી એને પાછું ઉપાડી ગયું. એ હમેશા વિજયવત થતો અને અનેક મનુષ્યોના સ કરો કાપી કેટલીક રાજકન્યાઓ મેળવવા ભાગ્યશાળી થયો. આણી તરફ શીલવતીએ ગર્ભ ધારણ કરવાથી સગા સખધીઓએ એને વ્યભિચારી ગણી એનો તિરસ્કાર કર્યો અને એના પ્રાણુ લેવાને વિય-સર્પદશ અને અતે જ ગલી પ્રાણીઓના આહાર રૂપે એને છોડી દેવાના સાધનો યોજ્યા પરંતુ એનું મૃત્યુ થયું નહીં ને એ એક ગુણકાના હાથમા પડી. તેને ઘેર એને પુત્ર જન્મ થયો. વેશ્યાએ શીલવતીને પોતાના ધધામા નાખવા વિચાર કર્યો હતો અને જો આ પુત્ર જીવતો રહે તો વખતે આડખીલી થાય એમ ધારીને વેશ્યાએ તેનો નાશ કરવા તેને એક દાસીને સોંપ્યો. આવા સુદર બાળકનો નાશ કરવાનો દાસીનો જીવ આલ્યો નહીં તેથી તેને એક દેવળમા મૂકીને ચાલી ગઈ ત્યાંથી એક શ્રીમત સ્ત્રીએ બાળકને પોતાને ત્યાં લઈ ગઈ ને ધર્મપુત્ર તરીકે ઉછેર્યો. એ મોટો થયો ત્યારે તે નગરના રાજા ઉપર ચઢી આવેલા બીલ લોકોને એણે હરાવ્યા રાજાએ આથી પ્રસન્ન થઈ એને કેટલાક ગામ મક્ષીસ આપ્યા.

હવે શીલવતીને વેશ્યાએ સમજાવ્યું કે તારા પુત્રને તો બિલાડીએ એ

મારી નાખ્યો આ આકૃતથી એને ત્રાસ ઉપજ્યો અને વેશ્યાના ધરમાથી નાશી જઈ એણે એક વણિકના ધરમા આશ્રય લીધો.

ઘેર પાછા ફરતા ચંદ્રશુભને પોતાની પત્નીની દુર્દશાની ખબર પડી એટલે એ તેની શોધમા નીદળ્યો એના છોકરાના નગરમા પહોંચતાજ એણે પોતાના પુત્રને જોળખી કાઢ્યો, કારણ કે તેના મોઢામાથી રોજ રત્ન ખરતું વધારે શોધ કરવાથી શીલવતીનો પણ મેળાપ થયો શીલવતીએ વેશ્યાની હકીકત એને દહી તે ઉપ-થી તેને યોગ્ય શિક્ષા થઈ આ રીતે આ બંનેનો મેળાપ થયો અને અતે પૂજ્ય મુનિગજ ગજધરમુનિના ઉપ-દેશથી બંનેએ દીક્ષા ગ્રહણ કરી.

આ વાર્તાનો સાર આપતા આ પતિ-પત્નિને પોતાના સાહસોમા
 જૂત-પ્રેત-પિશાચ-હિંસક પ્રાણીઓ સાથે કેવા કેવા
 નેમીવિજયના કામ પડેલા તેમજ શીલવતીના શીલથી એનું કેવી
 અથની તુલના રીતે ગ્રહણ થયેલ એ આદિ અહ્યુત જ્ઞાતો આપ્યા
 નથી વ્યભિચાર, દુર્વાસના, ક્ષેભ, છળ વિગેરે જે જે
 નેમીવિજયે પોતાના પાત્રોમા ચીતર્યા છે તેનું વર્ણન વિસ્તારથી અત્રે આપ્યું
 નથી, પણ મૂળમા જોવાથી એની મનરંજન શૈલી માલમ પડી આવશે
 વનવર્ણન પણ એણે ઘણા સુદર આલેખ્યા છે રચણ મકેત્રને લીધે જુતદયા,
 સત્ય-સમય-ચારિત્ર્યશુદ્ધિ આદિ નીતિના સિદ્ધાંતો પ્રતિપાદન કરવાની તથા
 તે સમાજના મનમા ઠસાવવાની તીવ્ર આકાંક્ષાના દર્શનો અત્રે આપી
 શકાયા નથી પ્રેમાનંદની સાથે તુલના કરતા નેમીવિજય એક સાધારણ કવિ
 માલુમ પડે, પરંતુ એનાથી ઉતરતી કોટીના કવિયોમા શ્રેષ્ઠ નહીં તોપણ
 વલ્લભ જેવાની કોટીમા એ આવી શકે એક વાર્તા રચનાર તરીકે સામળની
 હરીકાંધમા એ એની જોડાજોડ ઉભો રહે તો અયોગ્ય ન કહેવાય.

શુજગતી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવામા પારસીઓએ જે ભાગ લીધો છે

તે વિષે અગાઉ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે * ચૌદમા શતકમાં
પારસી કવિ આરભાયક્ષો આ પ્રયત્ન વૃદ્ધિ પામતો ચાલ્યો અને
સત્તરમા શતકમાં એક એવો કવિ નીકળી આવ્યો.

કે જેણે પેહેલવી અથવા જદમાના ધાર્મિક ગ્રંથોનું સંસ્કૃતમાં અને તેમાંથી
પ્રાતિક ભાષામાં ભાષાંતર કરવાને બદલે પોતે સ્વતંત્ર વિષયપરજ લખવાનું
પરંપરા કર્યું આ કવિ પારસી અધ્યાર-સુરતનો વતની-એરવદ રૂસ્તમ પેશોતન
હતો. એના વડવા મેબેદ અથવા એરવદ હતા. એણે જે ચાર ગ્રંથો લખ્યા
છે તેમાંથી તદ્દન ધર્મ સંબંધી તો ભાગ્યેજ એક પણ કહી શકાય એ સર્વેનું
નામ “ નામેહ ” (તવારિખ અથવા ચરિત્ર) છે. ઝરથોસ્ત નામેહ (ઈ સ.
૧૬૭૬), સિયાવક્ષ નામેહ (ઈ સ ૧૬૮૦), વિરાફ નામેહ અને અસ્પ-
દીઆર નામેહ-આ ચાર નામ ધરાવતી વ્યક્તિઓના કવિતામાં ચરિત્રો છે
એમાંનું ખીબુ એરવદ તેમુરસ દીનશા અકલેસરીઆ જેઓ સાહિત્ય સેવા માટે
જાણીતા છે, તથા કવિના જ ધર્મના છે, તેમણે સંશોધન કરી પ્રગટ કર્યું છે.

ફારસી કવિ મહાન શીરુસી તુસીના શાહનામાના જે ભાગમાં
કેઠાવણના પુત્ર શાહજદા સિયાવક્ષના પરાક્રમેનું વર્ણન

અથ વર્ણન છે તે વિભાગની હકીકતપરથી આ પુસ્તક એણે રચ્યું

છે શાહનામાની માફક આ ગુજરાતી કાવ્યમાં પણ
બનેલા અને કલ્પિત બનાવોનું મિશ્રણ છે ખરૂં જોતા તો આ કાવ્યની
ખૂબી અદ્ભુત ચમત્કારો-અને અસાધારણ પ્રસંગોના વર્ણનમાં-છે આ

* સ ૧૬૭૦ના કાર્તિકના ‘વસંત’માં રા દીવેદીઆએ ચૌદમા શતકમાં
પારસીઓ કેવું ગદ્ય લખતા તેના દૃષ્ટાંત આપ્યા છે ઈ સ ૧૪૧૫ની સાલના
ગ્રંથોમાંથી એમણે ઉતારા ટાંક્યા છે ઈ સ ૧૫૦૬માં બેહરામ લખરોધરે કરેલી
“અર્ધે વિરાફનામેહ” ની નકલમાંથી એક ઉતારો છે તે સમયના ગદ્યના નમુના
તરીકે રા દીવેદીઆના લેખમાંની નીચેની બે લીટી ટાંકી છે --

૧૦૦૦ જોત સમસાહણી. તેવત એક સ્ફુસ જોતની સમસ્યાણી વચત
સમસ્યાણુ બલતુ હુઈ ૩ ત્રન વેહેત ભૂમછાડીઈ. તાહ આતસાહઈની જાનત કીજઈ.

વિષયે સામળની કવિતાની સાથે આ કવિની કવિતા ઘૂંટી શકાય પણ આ અથમા કંઈક ખાસ લક્ષણ છે, જે બીજાના અથમા નથી આને પણ પારસીઓ ગુજરાતી લખે છે ને બોલે છે પણ તેમા એ કોમની ભાષાનું લક્ષણ વિશેષ દાખલ થયેલું જોવામા આવે છે. કેટલાક વિચારો અને વાક્યો, ભાષાના અને વિચારના મરોડ આદિથી એ કોમ પોતાની જુદીજ ભાષા બનાવી છે ને તે “ પારસી ગુજરાતી ” ને નામે ઓળખાય છે. “ શિયાવક્ષ નામેહ ” મા પણ તેમજ છે કવિના હૃદયમા પોતાની કોમના ધાર્મિક અને સાસારિક વિચારો ધૂમે છે એ વિચારો દર્શાવવા જે કે તેણે ભાષા તો ગુજરાતી જ વાપરી છે પણ તેને અપરિચિત વેપ પહેરાવ્યો છે સસ્કૃત અને ગુજરાતી શબ્દો વડે એણે પોતાના કાવ્યનો પાયો રચ્યો છે પરંતુ ઉપરનો ઇમલો-ધાટ-અવન્તા, પહેલવી અને ફાન્સી શબ્દો અને વાક્યોથી ઉભો કર્યો છે, તેથી એ કાવ્યનો અર્થ અને ખૂબી સાધારણ ગુજરાતી જાણનારને સમજવા મુશ્કેલ પડે છે જે પ્રસિદ્ધકારે સવિગ્તર ટિપ્પણ આપ્યું ન હોત તો એ અથ બરાબર સમજવો મુશ્કેલ થઈ પડત.

કવિ ફારસી, અવરતા, પહેલવી, સસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાથી માહિતગાર હતો તેને પોતાના ધર્મ અને સાહિત્યનું સાદું વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન હતું, તેમા તો કાઈ કહેવાનું જ નથી, પરંતુ એનું જ્ઞાન એણે સસ્કૃત સાહિત્યનો તેમજ પોતાના પડોશી હિંદુઓની રહેણીકરણીનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો અસલી ઇરાનની સ્ત્રીઓના સાદર્ય અને આભૂષણોનું એનું વર્ણન જાણે કોઈ સસ્કૃત અથમાથી જ લીધું હોય એવું લાગે છે —

“ તમ સીશ કુલ પુનમ ચદ ને અમાશી સૂર ।

“ એ વેરાન રાણુમા એથી ઘણું વરશે છે નૂર ॥

“ તમ નીડાળ ટીક કુધ વહરેસ્પત શુકર જડી ।

“ તમ નાશકા નથ તે સળચેરાગ કોણે ધડી ॥

“ તમ કાન કુંડલ જડેઆ જાણે માણેક ને મોતે ।
 “ કોટ અમરણ પહેરાવેઆ, આપ ધણીએ પોતે ॥
 “ ઠર ચૂડ પોહોચી જાણે વીજ ચમક ચમકાને જાએ ।
 “ પાએ પેજણ તેને વરનેા જલકારજ થાએ ॥

ધરાની જ્યાદતનુ વર્ણન પણ પુરાતન ધરાનના જ યોસ્તીની જ્યાદત
 રનતા ગુજરાતી હિંદુની જમણવારને વધારે મળતુ આવે છે—

“ ખાળ લાહુ જલેખી લેવરજ છે સાર ।
 “ મેવા મીઠાઈ ખુઆન ભરી ભરી મેલેઆ તેઆ ॥
 “ એકશેટ સારણ તાહા ખાસેટ હુઆ પલેવ ।
 “ માખણ ધીહી તાવેઆ તાહા ખાણમા ઝોશાઈ શણી શેવ ॥
 “ શાલ દાલ પરીશી તાહા ઉપર ધીહીની નાલજ દીધી ।
 “ જનશાનનશી અચાર તેહેની એમ વેવખજ કીધી ॥

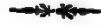
આ સિવાય પણ એના નાયક નાયિકા અને ખીજા પાત્રોમા હિંદુ રીત-
 રિવાજોનુ મળતાપણુ આવે એવા ધણા કદરા એ કાવ્યમા જોવામા આવે છે.

ઉડા અબ્યાસથી ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિએ જોતા-આ પુસ્તક ધણુ રસિક
 લાગશે સારિત્ની દૃષ્ટિએ જોતા એટલા માટે કે
 સમકાલીન હિંદુ- આટલા વર્ષો અગાઉ ફારસી દતિહાસકારોની રીત
 ઝોના રીતરિવાજો ગુજરાતીમા દાખલ કરીને આપણી ભાષાના દતિ-
 હાસમા એક નવો સફા આ દૃષ્ટિએ ઉધાડ્યો શબ્દ
 જ્ઞાત્રની દૃષ્ટિએ જોતા એટલા માટે ૩ પ્રાચીન ગુજરાતી શબ્દોના વિચિત્ર
 રૂપ એમા ધણુ જોવામા આવે છે અને સાસારિક દૃષ્ટિએ જોતા એટલા
 માટે કે પોતાની સાથે વસતા હિંદુઓના રીતરિવાજો, વહેમ, આચાર,
 વિચાર, આદિ પારસી કામે કેટલે બધે દે-જોને મહણુ કરી લીધા છે તે
 આ અથ બતાવે છે આવા આવા સમજાને લીધે આ પુસ્તક ધણુંજ ઉપ-
 યોગી વાચન પૂરું પાડે છે

પ્રકરણ ૧ કું.

અઢારમા શતકના કવિયો.

અઢારમા શતકમા કાઠક મુગલોની સત્તાની અવનતિને લીધે તથા કાઠકિ દક્ષિણમાથી વારવાર ચઢી આવતા હુટારોના અઢારમા શતક ત્રાસને લીધે ગુજરાતના નશીબમા શાંતિ રહેશે એવી ખાતરી નહોતી ખરૂં જોતાં તે દેશમા સર્વત્ર શાંતિ સ્થાપી શકે એવી કોઈ સર્વોપરિ સત્તાજ નહોતી, અને સમય પર તે એકી વેળાએ મુગલ શહેનશાત, સ્થાનિક નવાબ કે હાકોર, ગાયકવાડ અને પેશ્વા એમ ત્રણ ત્રણ અગ્ર્યાર સત્તાધારીઓના માણસો ક' ઉધરાવવા એકી સ્થળે ભેગા થઈ બિચારા ગામડીઆઓને કનડી તેમની પામે કરના નાણા કઢાવતા, તેથી કરીને પાછલા શતકના ત્રણ મુખ્ય કવિયોના સમયમા સાહિત્યને જો ઝગઝગાટ હતો તે આ સમયમા મળી આવતો આ શતકનું સમ્પ્રિત્ય નથી એ સમયની કાવ્ય કૃતિ દરિદ્ર છે રા ત્રિપાઠી એને કનિષ્ઠ પ્રકારનું છે “નિર્માત્મ્ય” કહે છે * છતાં આ સાહિત્ય સાપ્રદાયિક તે કહી શકાય, કારણ વિષ્ણુ, કૃષ્ણ, શિવ અને અખાના બ્રહ્મોએ એ શતકમા પોતપોતાના દષ્ટદેવની સ્તુતિને અમે કવિતા કરી છે

અખા-માતા એ પરમાત્માનું સ્તીતત્વ અથવા ઇશ્વરની દેહધારી

* “વલ્લભાચાર્યના નવા પથને સીધી રીતે અનુસરનારા બારેક કવિયો આ શતકમા થઈ ગયા છે તેમની કવિતા માલ વિનાની છે નથી તેમા નરસિંહ મહેતાનો વેગ કે તત્ત્વજ્ઞાન કે નથી મીરાબાઈની કોમળ વિશુદ્ધિ”

સત્તાનું એક રૂપ છે કુદરતમા માતાની ભાવનાવાળો
 દેવી-સૃષ્ટિનું સ્ત્રી અથ એ પૂરો પાડે છે એ જો કે જુદે જુદે નામે
 તત્ત્વ. ઝોળખાય છે અને સંબોધાય છે છતાં માતા તરીકેનું

એનું આદ્ય સ્વરૂપ તો તેમા કાયમ રહે છે બચાનક
 વેર લેનાર-અસુરને હણનાર-રક્ત અને સહારમા આનંદ લેનાર, હોમ-હવનથી
 જ સતુષ્ટ થનાર “ રાતા રકતે ગેલા દાત અને નખ ” વાળી શક્તિનું રૂપ
 ધારણ કરનાર, આ સર્વ સ્વરૂપોનું એને આરોપણ થયા છતાં એનો
 નૈસર્ગિક માતૃભાવ એનામા કાયમ રહે છે, અને તેથી બાળક પ્રત્યેની માતાની
 કોમળ અને વત્સલ લાગણીએનો વિચાર આવતા એના સઘળા વિકાગળ
 સ્વરૂપ શ્રી જવાય છે અને એના માયાળુ-વત્સલ સ્વભાવને પ્રાધાન્ય
 આપી સ્તુતિ કરવામા આવે છે

વલ્લભભટ્ટના ગરબા-એના બનાવેલા માતાની સ્તુતિના ગરબા-અઘાપિ
 લોકપ્રિય છે એ માતાનો “ અતરનો ભગત ’ હોતો
 વલ્લભભટ્ટ અને હજુ પણ માતાના દહેરામાં દેવી ભક્તો અગસ-
 પરસ મેળાપ સમયે “ વલ્લભ ધોળાની જે ” બોલાવે
 છે. ધોળો પણ માતાજીનો ભક્ત હોતો. કેટલાક કહે છે કે એ વલ્લભનો ભાઈ
 હોતો. એચરાજીના સ્થાન તરીકે પ્રસિદ્ધ થયેલા યુવાળમા એ રહેતો હોતો

એ અમદાવાદથી આવેલો ને ભટ્ટ મેવાડા ન્યાતનો
 દેવીનાં સ્થાન હોવાથી એને વલ્લભભટ્ટ કહેતા શુજરાતમા એ ત્રણ
 જગ્યાએ દેવીના પ્રસિદ્ધ સ્થાનકો છે, તેમા આરાસર તે
 સૌથી જાણીતું છે બીજું યુવાળમા અને ત્રીજું ચાપાનેર પાસે પાવાગઢના
 કુંગરપર છે આ ત્રણે સ્થાનની જુદી જુદી દત્તકથાઓ છે અને ત્રણેના
 ખાસ ભક્તો, સ્ત્રી તેમજ પુરુષો છે મધ્યમ વર્ગમા અને નીચ વર્ગમા, બીલ
 કાળી આદિમા આ સ્થાનકોની ધણી માન્યતાઓ ચાલે છે વલ્લભભટ્ટના
 ગરબાઓમા આ ત્રણે સ્થાનનો વાર્તારૂપે ઇતિહાસ છે

એ ગરબા ગાનાર દેવીની શક્તિ, સૌ દર્શ, વસ્ત્ર, આભૂષણની સ્તુતિ કરીને અતમા એની કૃપા માગે છે. આ ગરબાઓ ગરબાના સાહિત્યનું ને બરાબર મળતું આવતું સાહિત્ય બગાળીમાં પણ છે.

સ્વરૂપ

તેમા પણ પ્રાચીન અને મધ્ય યુગના બગાળી સાહિત્યમાં એક પછી એક કવિયોની પરપરા, કાલિની માતા અને રક્ષક રૂપે લગભગ સર્વ રચે જ સ્તુતિ ગાય છે સંહારક રૂપે તો કવચિત જ. આશો માસના પ્રથમ નવ દિવસ-નવરાત્રિ-દેવીની ભક્તિ માટે ખાસ યોજના છે. આ સમયે જ કઠીઆવાડમા પુરૂષો અને ગુજરાતમા સ્ત્રીઓ ગરબા ગાય છે સુરત, વડોદરા, અમદાવાદ, મુખાઈમા મોડી રાત સુધી તાલ પ્રમાણે તાળી પાડીને અને વાકા વળીને કુડાળામા ફરતી, કાચલ કંઠે ગરબા ગાતી સ્ત્રીઓનું ચિત્ર ધણુ મનહર લાગે છે પુરૂષના ગરબા કરતા આ ગરબા વધારે સ્વાભાવિક લાગે છે પુરૂષો તો ગરબા માત્રી વેળાએ ઠેકડા મારી મોટા મોટા હોકાગ પાડી તાળીઓ પાડતા, કુડાળામા ફરતા ફરે છે.

વસ્ત્રભે શ્રીકૃષ્ણ વિષયે પણ કવિતા લખી છે અને કલિકાળ વિષે પણ ગરબો રચ્યો છે તેમા આ દુષ્ટ કાળના ચિહ્નોની વક્ષસભનું વર્તમાન જાખી થવાથી એના અતરમા વેદના થાય છે અને યુગનું વર્ણન તેથી પોતે મસાગનો ઉદ્ધાર કરવા “માની” સહાય માગે છે અને “વય વિના વનિતા વેપમાં, હો બહુચરી, ગર્ભ જ ધરે અનેક” આદિ પદ્ધિઓથી કલિના ચિહ્નનું દર્શન કરાવે છે.

સવત ૧૭૮૭-૮૮ ઈ સ. (૧૭૩૧) ના દુષ્કાળનું દુષ્કાળનું કુ ખ વર્ણન કરતા “અમિ છાટો” નાખવા માજીને સ્તુતિ કરે છે —

“અન્ન અતિ મોઘા હુવે, હો બહુચરી,
અધર્મ વ્યાપ્યો અસાધ્ય,

“કા કાની કરણી જુને, હો બહુચરી,
એક થકી એક અગાધ

“ઉદર થકી ઉપજવીયા, હો બહુચરી,
ઉભય તણો જે અશ

“તે તન પેટ તળવીઆ, હો બહુચરી,
વિક્રમ કીધો વશ

x x x

“મ્હે માગ્યા મેધ મોકલો, હો બહુચરી,
ખટરસ નાવે ખોટ,

“આર્ધ અમિ છાંટો નાખીએ, હો બહુચરી,
છોર, ઢોર ને ગામ

એનો કળેડાનો ગરબો બહુ રમુજી હમે લખાયો છે ગુજરાતી પ્રાચીન
સાહિત્યમા આ વિષયમા દાહજ લખાયુ નથી
એનો કળેડાનો અરબો. એમાની એકે એક પકિત હદયમા સોસરી ઉતરી
જાય છે ને “ધરડા” સાથે બાધવામા આવતી
“બાળકી” નાં દુખોનો ચિતાર એવો તારક્ય છે કે આજથી ત્રણસે
વર્ષ ઉપર પણ શાણા માણસો કળેડાના દુખથી અચાત નહોતા, તેના
દૃષ્ટાંત રૂપે આ ગરબો ટાકી શકાય આમા “બાળકી” આ કળેડાનો દોષ
ગોરમા ઉપર ચૂકીને બિવિખમા આવી બૂલ ન કરવા ગોરમાને વિનવે છે—

“ગોરમા, ધરડો કે બરચાર, કે, આપ્યો મુજને રે, ભોલ,

“ગોરમા, ધિક્ક કીધો અવતાર, કે, શુ કહું દુખને રે, ભોલ.

“ગોરમા, હું તો ન્હાનુ બાળ, કે, એ મોટો છઠ્ઠીઓ રે, ભોલ,

“ગોરમા, દીઠેથી પડે દાળ, કે, ખૂરખ મુઠીઓ રે, ભોલ.

“ગોરમા, માઈં થયુ જોખન, કે, પિયુ વરવો થયો રે, ભોલ,

“ગોરમા, લેલો કદૂપવાન, કે, જાતે વહી ગયો રે, ભોલ

આ ગરબાની પ્રથમ પંક્તિપરથી જણાય છે કે જે દમનશીળ બાળક પત્નીને ઉદ્દેશી આ ગરબો લખાયો છે તે ગુજરાત, હોબોડાવાળી સ્ત્રી તે દાહીઆવાદમાં શિષ્ટ, શિક્ષિત, ગણાતી નાગર બ્રાહ્મણ નાગર બ્રાહ્મણી ન્યાતની હતી

હારકો (ઈ સ. ૧૭૧૦) જે કે ધણુખર ડાકોરમાં રહેતો પથુ એ ચરોતરના ભાસેજ ગામનો હતો એણે યોગ્યક કૃષ્ણ દ્વારકે લીલાના પદ લખ્યા છે એના કેટલાક આધ્યાત્મિક પદ સરળ અને અસરકારક છે —

આધ્યાત્મિક પદ એના આધ્યાત્મિક પદના કુદાહરણ રૂપે નીચેનું પદ ટાંચુ છે —

“ એતી લે એલાનો અવસગ, ફરી ફરી કયા મગશે રે,
 “ જોખન જતા વાર ન લાગે, જરા આવીને દળશે રે,
 “ દળશે સારે નહીં રહે ધારણ, થર થર કાયા મુગે રે,
 “ માયાની અધારી નાખી, તેમાં કાઈ નવ સહે રે,
 x x x x
 “ કહે હારકો રામ બજી લો, નહીં તો જાશે હારી રે.

બાણુદાસે એના “ હસ્તામલક ” માં (ઈ સ ૧૭૨૧ મા) શકરાચાર્ય અને મૂદ દેખાતા હસ્તામલક નામે બ્રાહ્મણ પુત્ર બાણુદાસ વચ્ચેના સવાદમાં, વેદાતના કેટલાક પ્રશ્નો ચર્ચ્યા છે. “ હસ્તામલક ” પરબ્રહ્મનો અવતાર હતો, અને એમણે શકરાચાર્યને દૈત અને અદૈતવાદ સમજાવ્યા છે.

દાહીઆવાદના વસાવડના નાગર બ્રાહ્મણ દાણીદાસે (ઈ સ. ૧૭૧૫-૩૦) જે કે “ સીતારવમ વર, ” “ મુવાખ્યાન ” “ ઇન્દિર વિલાહ, ”

કાળીકાસ અને એ શક્ત હતો તેથી થોડાક “સ્તુતિ”ના
પદ લખ્યા છે, તો પણ “પ્રહ્લાદાખ્યાન”થી
વધારે પ્રસિદ્ધ છે વિષ્ણુના વેરી હિરણ્યકશ્યપનો પ્રહ્લાદ પુત્ર હતો
પ્રહ્લાદાખ્યાન વિષ્ણુપર તેનું વેર લેવાનો એણે વિચાર કર્યો પરંતુ
એક સમયે તો વિષ્ણુ “વાયુવેશે” અદસ્ય થઈ ગયા
તેથી તપ કરી એણે બ્રહ્મા પાસે એવું વરદાન મેળવ્યું કે.—

“ જોતા સૃષ્ટિ તમારીના જ તરે, બાધા વિશ્વ વિખે,

“ મારો આશુ ન શકે અત રે, ,

x x x

“ મત્ર જત્રને આયુધ અસ્ત્ર રે, ”

“ મુને છેદે નહીં કેા શસ્ત્ર રે, ”

x x x

“ ધર ગોખલ ને ધર બાર રે, ”

“ મારો પડ પડે ન કેા ઠાર રે, ”

“ દિન રેણુ સમસ્ત મોઝાર રે, ”

“ મુને મારે ન મારણુઠાર રે, ”

x x x

“ જીવથોની જે ચારે ખણુ રે, ”

“ તેથી નવ મરૂ નીરવાણુ રે ”

પ્રહ્લાદ હરિભક્ત હતો અને જો કે એના પિતાએ એને “વિષ્ણુ
સાથે વેર” ને લીધે પોતાના વેરીનું “સ્મરણ” મહેલી દેવા કહ્યું પણ એ
તો નિત્ય “હરી”નું સ્મરણ કરતો આ હરિભક્તિ છોડાવવા હિરણ્યકશ્યપ
એને ધણી “ડક” દીધા પરંતુ એ નિમ્મલ રહ્યો. અતિ પિતાએ “અરબક”
ઉપર “ખડગ ઉગ્રાભિયું” ને “વૈકુંઠ પતિ” દેખાડવા આજ્ઞા કરી આ
સમયનું એનું રચેલું કડવું જે,

“બાળા, દેખાડ, દેખાડ તારો વૈકુંઠપતિ”

એ પકિતથી શરૂ થાય છે તે ધણુ પ્રસિદ્ધ છે “કડકડ” શબ્દે કરીને સ્થબ દ્વારે અને તેમથી “કારમો કેસરી નર પ્રગટ થયો.” આ નરસિંહ અને હિરણ્યકશ્યપ વચ્ચે યુદ્ધ થયું તેમા નરસિંહે પોતાના “નખ”થી હિરણ્યકશ્યપનું “જઠર” “મઝા સમયે” “ઉંચર” પર ચીરી નાખ્યું. આ રીતે બ્રહ્માના વરદાનની આડે આવ્યા સિવાય આ અસુરના પ્રાણુ ભેવાયા. આખ્યાન રસિક ને સરળ બાપામા છે અને રસક્ષતે થયા સિવાય વાચી શકાય છે, તેથી ધણુ જ લોકપ્રિય છે

ગુનાગદના નાગર બ્રાહ્મણ ત્રિકમદાસની પ્રવૃત્તિ સાહિત્ય કરતા રાજ-
કીય વિશેષ હતી. “ડાકેરનાથ” અને “રૂકમીણિ

ત્રિકમદાસ વિવાહ” નામના એના કાવ્યો હજી પ્રસિદ્ધ થયા નથી

પ્રીતમદાસ, ખેડા જીલ્લાના સધેસર ગામનો ભાટ હતો અને ધણુખરૂ
નડીઆદમા રહેતો હતો ભાટ લોકો મોટે ભાગે

પ્રીતમદાસ અલણુ હોય છે, અગર જો કે એક સમય એવો
પણુ હતો કે જ્યારે એ લોકો રાજકવિ કહેવાતા,

પરંતુ હાલમા તો એ લોકો હલકી પકિતની નોકરી કરતા માલમ પડે છે,
તેથી આવી ભાટ જાતિમા જન્મેલા આ કવિને ધન્યવાદ ધરે છે કે વિદ્વાન
પુરુષ અથવા સરકારી ભાષાના સસર્ગ વિના પણ એણે ધણુ પુસ્તક લખ્યા
છે, જે આજે પણ લોકપ્રિય હોઈ ગવાય છે એના

અલણુ કુટુંબમાં કુટુંબ વિષે એટલુંજ જાણવામા આવ્યું છે કે એની
જન્મ. પ્રથમ પરણેલર એનાથી બે વર્ષ મોટી હતી અને

સ્વભાવે મીઠાજી હોવાથી એનું જીવન ધણુ દુઃખી
હતું અને જ્યારે જ્યારે એના ઘરમા કંઈકો ઉત્તરો ત્યારે ત્યારે એ કંઈકો
શાત પડી જાય ત્યા સુધી ઉત્તર આપવાને બદલે કૃષ્ણભક્તિના પદ લખતો

કોઈ કોઈ સમયે તો ધરનો ભાર સ્ત્રીને માથે નાખી
એનો સાર. એ કાકોર ચાલ્યો જતો. ત્યાના પૂનરીઓ એનો

સારો સત્કાર કરતા અને એના પદ સાંભળીને ધણા
પ્રસન્ન થતા. એની બીજવારની પત્ની કાકક કીક હતી ઉતરતી વયે એ
ધણું કદ પામ્યો એ આખે અપગ થયો હતો અને એની બોતેર વર્ષની
વયે એની સ્ત્રીનું અવસાન થયું તે સમયે પણ એણે પોતાની સાહિત્ય
પ્રવૃત્તિ છોડી નહીં ધણીવાર જે પદો એ શીઘ્ર બનાવી બોલતો તે એના
શિષ્યોમાથી જે હાજર હોય તે અક્ષરે અક્ષર ઉતારી લેતા

ગુરૂ વડે જે અસર શિષ્ય ઉપર થાય છે તે પર પ્રીતમદાસને દૃઢ
વિશ્વાસ હતો, જે જે સાફ થાય તે તે, ગુરૂ ગોવિંદ-
ગુરૂની અસર રામ, જેનો એને નડિઆદમા પરિચય થયો હતો,
તેનાથી થયું એમ એ કહેતો અગીઆર વર્ષના સહ-
વાસ પછી જ્યારે પોતાના ગુરૂનો વિયોગ થયો ત્યારે એ અત્યંત શોકાતુર
થયો. એની ધણીખરી કવિતા નીચેના વચનને લક્ષીને રચાઈ છે કે.—

“સદ્ગુરૂને શબ્દે રે, સહ તિરથ તેહનેરે

એના ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે—૧ સારસંગીતા (કૃષ્ણ જીવનનો એક
પ્રસંગ) ઈ સ ૧૭૬૪ ૨ જ્ઞાનકંકો (ઈ સ.

એના ગ્રંથો ૧૭૭૫) ૩ ગુરૂ મહીમા ૪ જ્ઞાન માસ (ઈ સ
૧૭૮૧-૮૩). આ સિવાય એણે કૃષ્ણ જન્મના પદ,

ભક્તિપ્રકાશ, જ્ઞાન પ્રકાશ, ભગવદ્ ગીતા, અધ્યાત્મ રામાયણ, જ્ઞાનગીતા,
કૃષ્ણલીલા, વિગેરેના પદો તથા ગરબીઓ લખ્યા છે.

શૃંગાર અને વૈરાગ્ય આ સર્વેને બે ભાગમા વહેંચી શકાયઃ શૃંગાર અને
વૈરાગ્ય અથવા જ્ઞાન. ગુજરાતના જનસમૂહ પર તો

એ બંને વિષયો અસરકારક નીવડ્યા છે વૈરાગ્ય અથવા જ્ઞાનના પદના
દષ્ટાંત નીચે આપ્યા છે

(૧)

“ દાયા રે તારી કામ ન આવે, કરે કોટી ઉપાય રે,
“ વણુશી જતા વાર નહીં લાગે, જો કુદન કાપીને ખાયડે

(૨)

“ હરિનો મારગ છે ચરાનો, નહીં કાયરનું કામ જોને;
“ પરથમ પહેલું મસ્તક મૂકી, વળતી લેવું નામ જોને,
“ સુત વીત દારા શીશ સમરમે, તે પામે રસ પીવા જોને.

(૩)

“ જગતનું સુખ ઝાકળનું છે પાણીરે, જાણી લે,
“ વણુશી જતા વાગ નહીં, સત વાણીરે, જાણી લે,
“ પ્રીતમ પ્રભુને ભજો, પાવન થાજે રે, જાણી લે,

કૃષ્ણલીલાના પદની કૃષ્ણની બાળલીલાના રચેલાં અનેક પદોમાથી
લોકપ્રિયતા નીચે બતાવેલી પકિતથી સર થતા તે ગુજરાતની
સ્ત્રીઓને જીમને ટેરવે હોય છે.—

- ૧ “ હો જસોદાજી, આવડો લાડકવાયો લાલ ન કીજો.
- ૨ “ હો વાસલડી વેરણુ થઈ લાગી રે, મનની નારને
- ૩ “ મન મોહનલાલ, મારગડો મૂકો તો મથુરા જઈએ
- ૪ “ હરી ભજન થકી, છોટા હોએ તે સૌથી મોટા થાય

આમાનું બીજું પદ “ વાસલડી ” વાળું મનની વનિતાઓના બાવનું
તાદશ્ય ચિત્ર આપે છે તેથી તે આપું નીચે ઉતારી લીધું છે —

“ હો વાસલડી, વેરણુ થઈ લાગીરે, મનની નારને,
“ તું શેર દરે, જતલડી તારીરે, મન વિચારને
હે વાસલડી,

“ તે એવડા કામણ શા કીધા ?
 “ સ્વામલીએ મુખ મુખન લીધા,
 “ મન વ્રજવાસીના હરી લીધા, હે વાસલડી
 ‘ તુંને કાઠ કરી કૃષ્ણે જાલી,
 “ ગૌ નાદ સૂણી આરી ચાલી,
 “ તુ વિશ્વ ભરને બહુ વહાલી, હે વાસલડી
 “ તે વ્રત વ્રતાદિક શુ કીધું ?
 “ રાધા થકી માન અધિક લીધું,
 “ તુંને આલિંગન પ્રભુએ દીધું હે વાસલડી
 ‘ પૂરત તુ નથી કાષ્ઠ લાવી,
 “ ઉઘાડે છેગે છે આવી,
 “ ભગવાન તણે મન બહુ બાવી હે વાસલડી

શિવાનંદ (૪ સ ૧૭૪૪) સુરતનો નાગર બ્રાહ્મણ હતો એણે શિવ
 સ્તવનના પદ રચ્યા છે એણે પાછલી અવસ્થામાં
 શિવાનંદ. સન્યસ્ત લીધું હતું એની આરતીએ—આરતી ઉતા-
 રતી વેળાએ, નગારા અને ઘટાના નાદ સાથે ઉત્સાહ-
 પૂર્વક ગવાય છે એની કવિતા, વિષ્ણુ અથવા કૃષ્ણના અનુયાયિયોની શૈલી-
 પર છે એણે પોતાના ઇષ્ટદેવના નિત્ય વ્યવહાર પ્રસંગમાં એક પણ, સ્નાન
 ભોજન, આભૂષણ, પરિધાન, ભોગ વિલાસાદિ કેાઇપણ ગાયા સિવાયનો
 બાકી રાખ્યો નથી એની કેટલીક કવિતા હિંદી તથા વ્રજમાં પણ છે

નરભેગમ, જેનું મૃત્યુ સ ૧૯૦૮ (૪ સ ૧૮૫૨) માં ચોર્પાશી
 વર્ષની મોટી ઉંમરે થયું હતું તે, ગાયકવાડ સરકારના
 નરભેગમ પેટલાદ તાલુકાના પીલીજ ગામનો મોઢ બ્રાહ્મણ હતો.
 એના ગુરુ છોટાલાલે એને ડાકોરના શ્રી રણછોડરાય-
 જીના આચ્છવોમાં ગાવાના પદો રચતા શીખવ્યું હતું એણે ડાકોર અને

દારકામા રહીને, કૃષ્ણ સેવામા, પોતાના ઇષ્ટદેવની સ્તુતિ ભક્તિની કવિતા
રચવામા જીવન ગાળ્યું હતું એણે લગભગ વિશેષ કાવ્ય લખ્યા છે તેમાના
કેટલાકમા તો પોતાના જીવનના પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે એક સમયે ડાકોર
જતા એ કુટારો પાસે પશુસોરા કરીને ગામ હતું ત્યાં ગયો આવા કૃષ્ણ
ભક્ત કુટારાની હકીકત સાંભળીને ગામ લોકને એની એટલી દયા ઉપજી
કે પોત પોતામા ઉધરાણું કરીને એનું ગયું હતું તેથી દક્ષગણું એને દરી
આપ્યું. ખીજી એક વખતે એ દારકા ગયો હતો.
દૃઢ આસ્તાથી લાભ. ત્યાં દરેક યાત્રાળુ પાસે ગોમતીજીમા રનાન કરવા
માટે કર સેવામા આવે છે ત્યાંના કંઈ ઉધરાવનારે
એની પાસે કર માગ્યો ત્યારે એણે કર ન આપતા તેમને નીચેનું રણછોડ-
ગમની આરાધનાનું પદ સંભળાવ્યું.—

“ નાણું આપે નરભો રે, વાવરજે છોગાળા,
“ ગાંઠ બાધજે તાણી રે, ઘોળી ધનવાળા
“ કપટી કેશવ જાણત તો, શાને આવત પચાસ જોજન,
“ સાંભળ્યું અવણે, સાધુને છાપે છે, માટે મળવા ધસ્યું મન,
દરશન ઘેરે રે, દૂર કરી પાળા.
“ ભેખ દેખીને નજર નથી કરતા, છાપ આપો છો હરિ,
“ પાંદડી બાળી છાપ ખાવી હખીલા, પરીક્ષા તો એવી કરી,
“ સમસ્યા લેજો સમજી રે, જે દહી કાનડ કાળા
“ હારો છો જનથી નથી હરવાતા, માટે હરી ' હઠ મેલ '
“ કહે નરભો છેટાલાલ પ્રતાપે, નથી એ તલમાં તેલ,
‘ સેવાનું મુજ પાસે રે, હરિ હરિ જપ માળા.

અધિકારીઓએ આ ભજનથી પ્રસન્ન થઈ એને કર સિવાય રનાન કરવા દીધું.
એની અગણોત્તર વર્ષની વયે એ જ્યારે મરવાની અણી ઉપર હતો

સારે એણે એ પદ કૃષ્ણ પર આગ્રહા વિધે રચ્યા છે
 કૃષ્ણ મૂર્તિ દારકાથી બોડાણા અને એની પાનીનો દરવર્ષે કૃષ્ણ દર્શન માટે
 કેવી રીતે હાકોર લઈ દારકા જવાનો નિયમ હતો નિર્ધન હોવાથી દરવર્ષે
 જવામાં આવી એટલે દૂર જવાનું કાવતું નહોતું, તેથી તેઓએ શ્રીદાર-
 કેશને પોતાને ત્યાં પધારી નિવાસ કરવા વિનતી કરી
 ધણીધણીઆણી બંને ચુસ્ત ભક્ત હતા ને એક સમયે તો બોડાણાએ હાથમા
 તુળસી વાવીને દારકા સુધી મળલ કરીને તુળસી શ્રીકૃષ્ણને ચઢાવી એની આવી
 ભક્તિથી શ્રી ગુણોદય વણા પ્રસન્ન થયા દારકાના કૃષ્ણના પૂજારીઓને
 પોતાના હાથમાંથી દેવ અર્થાત્ તેમના જીવનનું સાધન, જતુ રહે તે પરવડે
 એમ નહોતું, તેથી તેમના હાથમાંથી છૂટવાને દેવને પણ ધણી સાવચેતી
 રાખવી પડી દારકાથી ડાકોઁ ધણુ દૂર છે ને બોડાણા પાસે તો માગી
 આણેલી “વેલ” અને “ધરડા ધગડા રે ધણા બેલ” આ સાધન હતા.
 પણ ભગવાનને તો ડાકોઁ જવુજ હતું તેથી પરચો બતાવ્યો, અને યોડા જ
 સમયમા “વાયુથી વિશેષ” વેગે ડાકોર પહોંચી ગયા. દારકાના પૂજારીઓ-
 ગુગળીઓને-ખબર પડી કે તે ભોડો પણ તગત એમની પાછળ ધાયા. અતે
 એમના હાથમા પડતા અચાવવાને શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિને દારકાની ગોમતીજી
 ને નામે અહીં જે ગોમતીજી છે તેમા પધરાવી દીધી ભગવાને પછી ગુગ-
 લીઓને પણ સમજાવી લીધા અને મૂર્તિ અતે ગોમતીજીમાંથી કાઢી ડાકોર-
 જમા સ્થાપન કરવામા આવી દરેક પુનેમે ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગ-
 માથી હજારો જાત્રાળુઓ ત્યાં ભેગા થાય છે

બોડાણા અને તેની સ્ત્રીની અડગ ભક્તિ, જેને લીધે ભગવાન ગુજ-
 રાતમા આવી વસ્યા તે અમર કરવાને નરભેરામે
 બોડાણાની મૂંઝનાં છસે પદ લખ્યા છે ગુજરાતને અભિમાન શ્રેવા જોગ
 પદ. આ કામ બોડાણાએ કર્યું તેથી આ પદને એણે
 “બોડાણાની મૂંઝના પદ” નું નામ આપ્યું છે.

બોડાણને શુન્દરાતનો “ તારનાર ” કહી “ વખાણવા લાયક ” પાત્ર મૂક
ગણાવતા એ કહે છે કે —

“ મહેતો, બોડાણો, પુડરિક ત્રીજા,
ચોથા શુક જતિ,

“ પાત્રમી મૂકતો કેની વખાણું,
લાબ્યો ગમા ભાગીરથી

તેમા “ પુડરિકે લક્ષ્મીવર ઘેર રાખ્યા ” હતા. શુકજીએ “ કેવળ
અમૃતપાન ” રૂપ “ શ્રીમદ્ ભાગવત ” નું શ્રવણ કરાવ્યું હતું બગિરથ
“ સ્વર્ગલુવન થકી ગગને ભૂતળે ” લાબ્યા હતા અને મહેતેજીએ કહી
કહીને “ લક્ષ્મીનો નાથ ” રાખ્યો હતો અને “ બોડાણો પ્રત્યક્ષ પ્રભુ ઘેર
લાબ્યો ” આગળ ચાલતા પરાક્રમમા એ બોડાણને બહિરાળ, હગિશ્વર,
શક્તા, ઈશ્વર અને સૂર્યથી “ સવાયો ” “ આસણી વા અધિક ” ગણાવે છે
પદો વાચવા લાયક છે

હરીદાસ (ઇ. સ. ૧૭૭૪) નો જન્મ જુનાગઢ પાસે કુતલપુર—
કુતીઆણામા થયો હતો એ ન્યાતે ક્ષત્રી હતો એને
હરીદાસ. રણુછોડજી દીવાને નોકરી આપી હતી અને તેથી એ
તેનો આશ્રિત હતો. એણે સિવવિવાહ તથા ખીન

વેદાતનાં પદ લખ્યા છે, જે મોટે ભાગે કુતીઆણા ને બરડાની આજુ-
બાજુ સાધુ, વેરાગીઓમા પ્રચલિત છે એની બાપા પ્રાતિક શુન્દરાતી છે,
અને તેમા ઉર્ફે શબ્દો ધણી છૂટથી વપરાયા છે સૌરાષ્ટ્રમા મુસલમાની
રાજ્યનું તે વખતે કેટલું પ્રબળ હતું તે આ ઉર્ફે શબ્દોપરથી દેખાય છે.

આજ નામનો એક ખીને કવિ પણ થઈ ગયો છે તેણે કાલિકા
માતાનો ગરબો રચ્યો છે તેમાં દેવી પર બદનજર કરવાથી પતાઈ રાજ્યનું
રાજ્ય નાશ પામ્યું તે વર્ણવ્યું છે

ગોવિંદરામ (૪ સ ૧૭૮૧-૧૮૧૪) ભરૂચ જિલ્લાના આમોદનો
 ઔદિવ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એણે પણ વક્ષભટ્ટની માફક
 ગોવિંદરામ “ કલિંગુગના ધર્મ ” નામે કવિતા લખી છે પણ
 તે વક્ષભ કરતા વધારે અસરકારક છે અને તેની
 પંક્તિઓ પંક્તિ-હૃદયબેદક છે

પ્રથમ “ કલિંગુગના બ્રાહ્મણના લક્ષણ ” કહી સમજાવે છે —

“ ઉત્તમ જાતિ માણસ થઇને, કરશે મદિરા પાનજી

x x x

“ કન્યાઓના પૈસા લેશે, દેશ પ્રદેશ દેશેજી

“ શાસ્ત્ર પુરાણને બણવા મેલી, વૈદા કરી ધન લેશે રે,

ક્ષત્રી પર ઉતરતા એ કહે છે કે —

“ ગૌ બ્રાહ્મણ સાધુ સેવામાં, ક્ષત્રી નિત્ય અનુરાગે રે,

“ તે સર્વે ત્યાગીને ક્ષત્રી, કરશે પાપ અનેકજી રે,

“ તેમજ દાન પુન્ય હરિભક્તિ, ત્યાગી દેશે છેક રે.

x x x

“ રાજાને રાજાના ચાકર, લાચ લોકની ખાશેજી રે,

“ જુહી જુહી સાખ્યો પુરી, અવળા ન્યાય તોળાશે રે

પછી વૈશ્યના દોષ ગણાવે છે:—

“ કેટલાક માણસ દીકરીઓને, બાળપણમાં હણશે રે,

“ પગણાવ્યાનું દામ ખરગ્યાની, દાઝે પાપ નહિ ગણશે રે.

x x x

“ કુડાં રાખશે કાટલા ધરમાં, લોકને ઠગવા સારજી રે,

“ ઝોણું દેશે અદકુ લેશે, કરે કર્મ નહાઈ રે

x x x

“ કૃષ્ણ નામનું માહાત્મ ગાધને, છીનાળા બહુ કરશેજી રે,
 “ પ્રગટ પ્રભુની નિંદા કરશે, અસહ શુર અનુસરશે રે

ત્યાર પછી—

“ શાસ્ત્ર જાતિ માણસ કહાવે તે શુર થઈ જગ કરશેજી રે,

“ અસત્ પુરૂષ શુર થઈ કરશે, દાન કૃપા ધન લેશેજી રે,

“ વેદ પુરાણ શાસ્ત્ર હરિભૂતિ, સૌને ખોટા કહેશે રે

“ ભગીની, સુતા, પુત્રની નારી, તેનો મગ નિત્ય કરશે રે

ત્વીના લક્ષણ પછી વર્ણવે છે—

“ સાસુની શિખામણ વહુઓ, અતગમ નહીં ધારેજી રે,

“ માતાને વહુ નિત્ય દયાવશે, તોયે પુત્ર નહીં વારે રે

“ દીકરા પણ વહુનો પક્ષ લખને, માત પિતાને લડશેજી રે

“ ધણીઓને વહુઓ ધક્કા મારશે, પર નગ દેખી રાજીજી રે,

આમ છતાં પણ પુરૂષ,

“ વહુને સાફ લગાડવા કાળે, જેમ કેહે તેમ કરશેજી રે,

“ નારી વશ થઈ કામ સહુ કરશે, નફટ થઈને કરશે રે

“ ધણીઆણીના ધોરે વસ્ત્ર, હાથે રાધશે હાલીજી રે,

પછી કુટુંબકલેષ વર્ણવે છે.—

“ બાળકનું ઉપરાણુ લખને, બાધ બાધ સગ લડશેજી રે,

“ તુછ પદારથ સાર બધવ, એક બીજાને નડશે રે

અતમાં કહે છે કે.—

“ ગીતામા અર્જુનને કીધું એ, કૃષ્ણ પ્રભુ શ્રી સુખજીરે,

“ અધર્મ કલિના વિંટયા માણસ, મુજથી ચારે વિમુખ રે,

“ ત્યારે હું પૃથ્વીમા પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારૂ રે,
 “અધર્મ કલિનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હજાર રે

આ સિવાય એણે બીજી કવિતા પણ લખી છે, પરંતુ તેની શૈલી
 આવી જ છે ને તે દરેકમા આ યુગમા પ્રવર્તતા અનાચાર પર કટાક્ષમય
 ભાષામા ચાપકા માર્યા છે

એક નાના કાવ્યમા અર્વાચીન હિંદુધર્મમા બનેલો આશ્ચર્યકારક
 પ્રસંગ એણે વર્ણવ્યો છે અને તે અલીખા નામના
 મુસલમાનનું વૈષ્ણવ એક પદાણને વસ્ત્રભાચાર્ય વૈષ્ણવ ધર્મમા લીધો હતો
 થવું તે છે. આ અલીખા એ મપ્રદાયના મુખ્ય “ચોર્ચાસી
 વૈષ્ણવ” માનો એક ગણાય છે.

આ યુગમા થઈ ગયલા ચોવીસ પચ્ચીસ જૈન કવિઓમાથી, તે
 સમયના જૈનો કેવી કવિતા લખતા તેના દષ્ટાંત રૂપે
 ઉદ્યરતન. ઉદ્યરતનને (મ ૧૭૬૯, ધ સ ૧૭૧૩) લખ્યું
 એ ખબત, પાઠ્ય વિગેરે સ્થળે રહીને લખતો અને
 જૈન કવિનું દષ્ટાંત. એની “શીલની નવ વાડ” ગુજરાતી સાહિત્યમા
 પ્રસિદ્ધ છે એના કહેવા પ્રમાણે આ નવ વાડો
 વડે ધણી લાલચો પરહરી શકાય છે

પહેલી વાડમા શીલવાળાને સ્ત્રી રહેતી હોય તેવા
 શીલની નવ વાડ ડોષ પણ સ્થાનમા ન વસવા ઉપદેશતા કવિ કહે
 છે કે —

“ જોહા હોવે વાસો હોજી, સહજે માગરનો,
 “જોખમ તિહા મુપકની જાતને જી
 “ તેમ બહારી હોજી, નારીની સંજો,
 “ હારી રહે શીળ સુધાતને જી.

બીજી વાડમાં સ્ત્રી સાથે સમાપણ તજવાનું કહે છે —

“ સિંધુ દેખી દૂરથી જ્યમ, ખટારો ડાઢો ગળે,

x x x x

“ તેમ પ્રતિના ચિત્ત વિચારે, વેણ મુદ્દરીના શુભી

x + x x

ત્રીજી વાડે

“ આસન છડો રે, સાધુજી નારીનું રે,

મૂર્તિ લગે સુ વિશેષ

“ કોહલા ફરીરે ગદ્ય સંયોગથી રે,

જમ જમ કણકનો વાક,

“ ત્યમ અખળાનું રે આસન સેવતા રે,

વિચારે શીજ સુરગણ પાક

ચોથી વાડમાં સ્ત્રીને નહીં નીગમવાનો ઉપદેશ છે —

“ દિનકર સામું દેખતા હો રાજ,

જગમાં નયણે ધટે જ્યમ તેજરે, મવેગી,

“ ત્યમ તરણી તનું પેખતા હો રાજ,

હીણ થાય શિયળ સહેજરે, મવેગી

પાંચમી વાડમાં “કુહ, તટપગ” જ્યાં જ્યાં “દામની”ના “કકણાદિક,”નો “સ્વર” પણ આવતો હોય તે સ્થળે ત્યાગવાનું કહે છે —

“ અગ્નિ પાસે જેમ ઝોમળે, ભાજન માહિ ભરીઆ,

“ લાખ ને મીણુ જાગે ગળી, ન રહે રસ ધરીઆ,

“ ત્યમ હાવ ભાવ નારી તણા, હામું ને રદન

“ સાંભળતા શીજ વીધરે, મન વેધે મદન.

છટ્ટી વાડમાં—

“ અપ્રતિપક્ષે જે જે આગે, કામ ક્રીડા બહુવિધ કરીશ,

“ પ્રત લઇને વિલસિત પહેલા, રખે સંભારે દિલ ધરીશ.

“ અગ્નિભર્યા ઉપરે પૂજો, મેલ્યો જિમ જવાળા વમેશ,

તેમ પહેલાનું વિષય સુખ સંભારતા, પુરૂષને,

“ વ્યાકુળ થઇને શીળ વિરાધે, પછે થાય મન ઓરતોશ

સાતમી વાડમાં “સરસ આહાર” તજવાનો ઉપદેશ છે આઠમી વાડમાં
“અતિ આહાર” તજવાનું કહે છે —

“ જ્યમ શેરના હો માપ માહિ બશેર,

“ ઓરીને ઉપર દીળે ઢાકણ,

“ ફાટે તોલડી હો ખિચડી ખેર થાય,

“ ત્યમ અતિ માત્રાએ પ્રત બગડે ધણું

છેલ્લી વાડે કવિ કહે છે કે:

“ નવમી વાડે નિવારજો રે, સાધુશ શણુગાર,

“ શરીર શોભાયે શોભે નહીં રે, અવની તળ અણુગાર

x x x

“ ધોઇને ધરણી ધર્યું રે, જ્યમ રત્ન હાર્યું કુભાર,

“ ત્યમ શીળ રત્ન હારશે રે, જો કરશે શણુગાર

અતમા સામાન્ય શિક્ષા રૂપે કવિ કહે છે કે:—

“ એકલી નારી સાથે, મારગે ન જાવું હો, વળિ વાટે વાત ન કરીજ્યે,

“ એક શેળે નર દોય, શીળવત ન સૂવું હો, સહેળે ગાળ ન દીજ્યે.

“ ન સુવાડે નિજ પાસ, સાડા છ વરસની હો, પુત્રીને પશુ હેજમા,

“ સાત વરસ ઉપરાત, સુતને પશુ ન સુવાડે હો, શીયળવતી સેજમાં

રત્નો ખેડાનો બાવસાર હતો એણે સં ૧૭૯૫ (ધ સ ૧૭૩૯)મા
રત્નો. કૃષ્ણ વિરહના “મહીના” લખ્યા છે

જીવરામ ભટ્ટ અમદાવાદ તામે ધોળકાનો રહીશ હતો. એણે પ્રેમાનંદના
“વિવેક વણુઆરા ’નુ અનુકરણ કરીને “જીવરાજ શેઠની
જીવરામ ભટ્ટ અને મુસાફરી” લખી છે. જીવરાજને માલ “વોરવા વિદે-
એનું રૂપકાત્મક શમા” એના પિતા “શિવરાજ” તરફથી મોકલવામા
કાવ્ય આવે છે દૈવયોગે “બવાળિધ”માં “દેહ નાવ” સાપડે
છે, અને ‘નિવૃત્તિ’રૂપી સ્ત્રીને વરે છે તેનાથી એને
“ભક્તિ” નામે પુત્રી અને “જ્ઞાન” નામે પુત્ર થાય છે આવા “સુસંગ”થી
જ્યારે “લિંગ દેહ ત્યાગીને એ વિદેહ પરવરે” છે ત્યારે અતમા “જીવ-
રાજ શીવરાજમા” મળી જાય છે રૂપક સમજાવતા એ “જીવરાજ”ને
લિંગ દેહરૂપે જોળખાવે છે. મુસાફરી અને તેને અગતી ચિંતા તે મોક્ષ
મેળવવાનો પ્રયત્ન છે. આ કવિતા એણે સ ૧૮૦૦ મા (ધ સ. ૧૭૪૪)
મા લખી છે.

માધવદાસ, સુરતના વાલ્મિક કાવ્યસ્થ સુદરદાસનો પુત્ર થતો હતો.
(ધ સ. ૧૭૨૧ મા) એણે સરળ ભાષામા દશમ
માધવદાસ રકષ, રૂકિમણીહરણ અને જોખાહરણ રચ્યા છે, પણ
કવિતા દમ વિનાની છે

પ્રકરણ ૭ મું.

ઝોગણીશમા શતકના પ્રથમાર્ધમાં થયેલા કવિયો.

કેટલાક કવિયો જેમનો જન્મ અદારમા શતકમા થયેલો પરંતુ જેમના
 ત્રયો ઝોગણીશમા શતકમા લખાયા છે તેમને આ
 મયા શતકની અસર શતકમા ગણ્યા છે, આ વિભાગ માત્ર શતકાનુસાર
 આ શતકમાં પાડવામા આવ્યા છે જે કે પાછલા શતકના અને
 પશુ ચાલુ ચાલુ શતકના પૂર્વાર્ધમા ગ્યાયલા સાહિત્યના વલણમા
 કોઈ રીતનો ફેરફાર થયેલો જણાતો નથી. સાહિત્યના
 મુખ્ય અગતી નજરે જેતા તે આ નવા શતકનો પૂર્વાર્ધ તે જુનો શતક
 ચાલુજ રહ્યો છે એમ જણાય છે. આ શતકનો પૂર્વાર્ધ જ લેવાનું કારણ કે
 તે અર્ધભાગના મધ્યમા બદલે તે પૂરો થયાના સમયમાજ આ પ્રાતમા ઈચ્છ
 કેળવણી આપવાનો આરંભ થયો, અને તેને લીધે જેમ હિંદના બીજા ભાગો-
 મા થયું તેમ આપણે ત્યાં પણ સાહિત્ય રુબધે મોટો ફેરફાર થવા માંડ્યો
 આ સદીના પૂર્વાર્ધમા તે શૈવ-દૈવ્ય-શક્ત-જૈન સર્વ પોત પોતાના
 સપ્રદાય ઉપર કાવ્યો લખતા અને પદો ગાતા
 કેમ છે બાબત ગયા, અને વધાગમા સાધુઓનો એક નવો વર્ગ,
 સ્તિવાય સહજનનદ સ્વામીના પ્રમુખપણા નીચે નીકળી આવ્યો,
 જેમણે વળી પોતાના મપ્રદાયને લગતા ભજનો,
 કાવ્યાદિ રચવા માંડ્યા અને આરસે વર્ષ ઉપર મીરાબાઈએ જે માળા ગુ થવી
 છોડી દીધી હતી તે ગુ થનારી, સ્ત્રી કવિયોના એક ગુચ્છે દેખા દીધી. ઇ.
 સ ૧૮૫૦ સુધીના આ સમયના આ વિશિષ્ટ લક્ષણ છે
 ભક્ત નામ ધરાવતા છ સાત મુખ્ય કવિયોમા ધીરા ભક્તનું સ્થાન

ઉચ્ચ કોટીમાં ગણ્યા છે વડોદરાના સાવલી પ્રગણ્યાના ગોઠડા ગામનો એ બ્રહ્મભાટ હતો એ કોમ સ્વચ્છદી અને વૃદ્ધમીજણ ગણ્યા છે. એની સ્ત્રી જાતનખા તામસી મીઠાજની હતી એ એની મામી થતી હતી અને મામાના મૃત્યુ પછી ધીરાએ એની સાથે નાતરૂં કરેલું કહેવાય છે. એને વાગસામાં થોડા ખેતરો મળ્યા હતા અને બાદરવાના દાકોર તરફથી તેની હદમ થતા લમ ઉપર વગ પાસેથી આઠ આનાતુ દાપુ લેવાનો-“તોરણ થોડા” નો-એને હક મળ્યો હતો આ દાપાથી એને ઠીક પેદાશ થતી એકદરે એની આર્થિક સ્થિતિ ઠીક હતી એને ન નપણુમાં કેળવણી મળેલી નહીં પણ એ તેર ચૌદ વર્ષનો થયો ત્યારે એક મસ્તકારી સન્યાસીના સસર્ગમાં આવ્યો તેને એણે પોતાના ગુરૂ ગણ્યા છે અને જે જ્ઞાન એના પદોમાં ઝળકી રહ્યું છે તેની પ્રસાદી આ ગુરૂ પાસેથી એને મળેલી એણે પોતાનાં કેટલાક પદમાં

ગુરૂ શિષ્યના ધર્મ સવિસ્તગ વર્ણવ્યા છે અધકારમાં
 ગુરૂ ભક્તિ જ્યોતિ પ્રગટાવનાર ગુરૂ ઉપનો ભક્તિભાવ આ
 પદોમાં હલકાઈ જાય છે એને નરકૃત આવડતુ નહોતું,
 1 હદીનું જ્ઞાન રહેજસાજ હતું તેમ છતાં પણ એની કવિતા ઉપર ટપકેથી
 તપાસતાં પણ માલમ પડે છે કે યોગ અને જ્ઞાનના સૂત્રોની એની સમજ,
 નરકૃતના અજ્ઞાન છતાં પણ ઉડી હતી યોગ કરતા
 અખા કરતા કવિતા જ્ઞાનને એ ચઢીઆતુ માનતો અને આત્મજ્ઞાન તરફ
 લોકપ્રિય એનું વદણ અખાના જેટલું જગજ્ઞ હવું એની
 કવિતાપરથી જણાઈ આવે છે કે એણે અખાના
 કરતા વધારે સરળ બાનીમાં, લોકોને ગમ પડે એવી રીતે, આત્મજ્ઞાન
 સમજાવ્યું છે લોકોમાં પોતાના કાવ્યની જાણ પણ
 પોતાના કાવ્ય કેવી થાય અને તે પ્રસિદ્ધિ પણ પામે એવી એક નવીન
 રીતે પ્રસિદ્ધિમાં રીતની ધીરાએ ચોજના કરી હતી એ મહી નદીને
 આજુબાં કાઢે રહેતો ને વારવાર નદીએ રનાન કરવા જતો,

તે સમયે એ પોતાના પદો કાગળના કકડાપર લખીને સાથે લઇ જતો. એ કાગળો પછી એ તુમડીમાં કે વાસની જુગળીમાં મૂકીને તેને ડુચો દેતો અને પછી નદીમાં વહેતા મૂકી દેતો. ત્યાથી તે તણાતા તણાતા ઢિનારાના ગામેમાં અથવા પ્રાતના જુદા જુદા ભાગોમાં જઈ પહોંચતા. લોકો એ તુમડી કે જુગળીને ડુચો કાઢી નાખી તેમાંથી પદ કાઢી વાંચતા.

ધીરાને શિષ્યો ઘણા હતા પરંતુ કવિની પદવી આપી શકાય એવો તો એક બાપુ સાહેબ ગાયકવાડજી એનો શિષ્ય એના શિષ્યો, થઈ ગયો. એના લખેલા અથ તો આઠ નવજી છે પરંતુ એની પ્ર્યાતિનું મુખ્ય કારણ તો એના ધીરાની કાફીઓ. લખેલા એક જાતનાં પદ જેને કાફી કહે છે તે છે. કાફી લખવામાં એ એકાં હતા ને ગુજરાતનો કેાષ પણ કવિ “કાફી” માં તો એને પહોંચે એમ નથી. એની “સ્વરૂપની કાફીઓ” માં એણે ગુરૂ શિષ્યના ધર્મ વિશે બરાબર સમજ આપી છે, અને ધન, જ્ઞાન, મદ, શરીર અને મસારના વ્યવહાર એ સર્વ કેવા ક્ષણિક છે તે બતાવ્યું છે ભાઈ અથવા બારોડ રાજકવિ અને ગવૈયાના વશને હતા તેથી એ કોમની સ્વાભાવિક પ્રેરણાથી એની કવિતામાં રસ, જીરસો આવ્યાં છે અને શૈલી પણ ચૈતન્યવાળી છે કાફીઓ. લખવામાં એણે લોક વ્યવહારમાં વપરાતા શબ્દો વાપર્યાં છે એણે કંઈ, અપરિચિત શબ્દોનો ઉપયોગ કર્યો નથી સરળ ભાષામાં પોતાને કહેવું હતું તે એણે કહ્યું છે તેથી એની “કાફીઓ” અખાના “છાપા” કરતા વધારે લોકપ્રિય થઈ છે. એ લોકોને સમજાવીને કામ લે છે, અખાની માફક ચાલખાનો માર મારી તેમની ચામડી ઉતારી નાખતો નથી એની એક ઘણીજ લોકપ્રિય કાફી દૃષ્ટાંત રૂપે આપી છે.—

* રણચક્ર, સ્વરૂપની કાફીઓ, મતવાદી, આત્મબોધ, જ્ઞાનક્રંદો, યોગમાર્ગ, પ્રત્યક્ષ માર્ગ, અવલોકણી, દુટક પદ, ગરબીઓ, ધોળ

“ કૃત્યો શુ કરે છે રે, બૃત્યો બવકૂપમા પડયો
 “ મનુષ્યદેહ રૂપી રે ખોયો મણી હાથ ચઢયો
 “ ડાહ્યો થઇ દુનીઆમાં ફરે છે, તેણે શુ સર્વ તાઈ કાળ ?
 “ તે ન જાણ્યું જે જાવું પલકમા, કેમ કરી રહેશે લાજ,
 “ ઠહાપણ તાઈ જાણ્યું રે, જ્યારે જમ હાથ ચઢયો.

x x x

“ મનમાં લે સ્તિખામણુ મારી, મમતા મૂડી પરી,
 “ કર સ્મરણુ સરજનહારનું, જનમ સફળ લે કરી,
 “ દાસ ધીરો કહે છે રે, સૌથી તું સરસ નીવડ્યો

વડોદરાની પાસેના દેવાણુના પાટીદાર નીરાત “ ભગત ”ની (૪ સ. ૧૭૭૦-૧૮૪૬), ભાષા વળી ધીરાથી પણ કોમળ નીરાંત બહા છે ડાકોરની આજુબાજુ રહેનાર લોકો પ્રમાણે એ પણ હાથેલીમાં તુળસીના છોડ ઉમાડી દર પૂનેમે ડાકોરજી જતા. ત્યાં જતા રસ્તામા એક સમયે મીયા સાહેબ નામે મુસલમાન એકજ ધમિરને માનનાર અને મૂર્તિ પૂજનો વિરોધી એને મળ્યો. તેની સાથે ચાલતા ચાલતા પોતપોતાના ધર્મ ઉપર બંને જણાએ ચર્ચા કરવા આડી અને તેણે આખરે પોતાના હિંદુ સોબતીની ખાત્રી કરી કે આપી ધમિર તો દરેકની પાસેજ રહે છે ને તેને શોધવા, તુળસી હાથમા વાળી, દર પૂનેમે ડાકોર જવું એને કાઢ અર્થ નથી. અક્ષયજ્ઞાનની શોધ. એ વાત નીરાંતને ગળે ઉતરી અને એણે તે મુસલમાનને પોતાનો ગુરૂ માન્યો આ દત્તકથા સત્ય હોય કે કલ્પિત હોય તોપણ તે ઉપરથી એક એ સાર નીકળે છે કે કવિનું મન કોઈ કારણથી મૂર્તિપૂજ ઉપરથી હડી ગયું ને માત્ર અક્ષયજ્ઞાન વડેજ મોક્ષ મળે છે એ સૂત્ર તેણે અંગીકાર કર્યું આથી કરીને એની કવિતામા આ બંને મતની ઊંચા દેખાઈ આવે છે.

નીરાતને બે સ્ત્રી ને આઠ છોકરા હતા. એમાં વૃદ્ધને હજી પણ હયાત છે પોતાનો ધણીખરો સમય એ વડોદરામાં ગાળતો. શિષ્ય વર્ગ એને સત્તર શિષ્ય હતા તેમાં વણ્ણારક્ષીબાઈ, ગીરન્નાબાઈ અને જમનાબાઈ નામે ત્રણ તો સ્ત્રીઓ હતી એના શિષ્યોમાં બાપુ સાહેબ ગાયકવાડ મુખ્ય છે. તે એની પાસે ધર્મ જ્ઞાનનો ઉપદેશ લેવા આવેલો, બે કે પ્રથમ તો તે એનો પ્રતિસ્પર્ધી થીરા ભક્તનો શિષ્ય થયો હો. વાઘોડીઆનો એનો શિષ્ય થયો. મહારામ નામે એક બ્રાહ્મણ એનો પ્રતિસ્પર્ધી હતો. ૧૮૦૧ માં વેદાંતના કેટલાક પ્રશ્નો કવિતા રૂપે એક પત્રમાં લખીને એણે મહારામને મોકલ્યા એ પત્રની રૈલી પરથી લખનારનો સ્વભાવ જણાઈ આવે છે રૈલી નમ્રતાનો નમુનો છે—પોતાને બ્રાહ્મણની “પદરજ” તરીકે જોળખાવી અતમા કહે છે કે—

“સતોને શરણે જે ગયો, તેનું તો કારણ સિદ્ધ થયું;

“નીરાત મહારામ શરણે, નિરંતર અંતર ગમ્યું.

આ પત્રનો મહારામથી ઉત્તર અપાયો નહીં અને એ પણ નીરાંતનો શિષ્ય થયો એની કવિતામાં સ્ફુરી આવતી ભાષા મિત્ર શાંતિ અને કોઈ પણ રીતની હોસાતોસાંતો અભાવ પેણું સરલ. એજ એનો શાંતિપ્રિય અને ઠંડો નમ્ર સ્વભાવ પ્રતિબિંબિત કરે છે. નીરાતની કવિતામાં ઉર્દૂ શબ્દો પુષ્કળ મળી આવે છે એ સિવાય એની ભાષા શુદ્ધ અને સરળ છે.

બ્રહ્મની વ્યાખ્યા બ્રહ્મની વ્યાખ્યા એ નીચેની બે પંક્તિઓમાં આવે છે—

“રૂપ નહીં જેને શુણ્ય નહીં, ને નામ નહીં છે એનું,

“કંઈએ નહીં સરવશ તેનું, વૃક્ષ ખીજ છે જેવું .

એના નામ, નીરાતનો અર્જન થાતિ, ચિતાનો અભાવ થાય છે.

બાપુસાહેબ ગાયકવાડ (૪ સ ૧૭૭૯-૧૮૪૩) વડોદરાના દ્વિતીય કુટુંબનો મરાઠા સરદાર હતો. ઘોડેસ્વારીમાં, કુસ્તી બાપુસાહેબ કરવામાં, તરવાર ને પટાબાજી વિગેરે ખેલવામાં પોતાના ગાયકવાડ દરબાનને હાજો એવી નિપુણતા મેળવવામાં એનો સમય જતો. આ સર્વને સાહસ્ય અથવા ધર્મ સાથે કાઢપણ સંબંધ નહોતો છતાં નાનપણથીજ દેવસ્થાનોમાં જવાનો એને શોખ હતો ને ત્યાં જો કોઈ સાધુ સન્યાસી મળે તેને ધર્મ સંબંધી પ્રશ્નો પૂછતો. તેનો જો સતોષકારક ઉત્તર મળે તો ઠીક, નહીં તો તેનો તિસ્કાર કરતો એનો નાનપણનો શોખ મોટપણમાં ધીરા અને નીરાતના ઉપદેશથી પોષાયો અને ખીલ્યો. એનો પિતા એને ગોઠડે એટલે ધીરાભક્તને ગામ, પોતાની જમીનની દેખરેખ રાખવા મોકલતો. ત્યાં ધીરાએ એને ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન આપવા માડ્યું, અને તે ધીરાનો શિષ્ય થયો અને ગુરૂની સેવા હુકો બરવા જેવા હલકા કામ સુધીની પણ દૃઢ નિશ્ચયથી એણે કરી. વડોદરે પાછા ફર્યા પછી એ ગૃહસ્થ મટીને ભગત બની ગયો એટલે કે સતના સમાગમમાં રહી તેમની સાથે ધાર્મિક વિષયોની ચર્ચા કરવામાં, બજાનો ગાવામાં અને બજાનો લખવામાં પોતાનો સમય ગાળવા લાગ્યો એમ છતાં પણ થોડો વખત તો ગાયકવાડ સરકારની નોકરી કરવી પોતે ચાલુ રાખી પણ એનું ચિત્ત કામગીર ચોટતું નહીં ને કસરો થતી, એ કસરો માથે કરાવવા એ પોતે શ્રીમત સરકાર પાસે પરભાર્યો ચાલ્યો જતો અને ત્યાં પોતાનાં પદ ગાળને સરકારને એવા પ્રસન્ન કરતો કે તેઓ બૂલની તરત ક્ષમા આપતા

નરસિંહ મહેતાની માફક બાપુ સાહેબ પણ મહાવીરોમાં બજાન કરતો. અને નરસિંહ મહેતાની માફક એને પણ વડોદરાના

બાળનની લેણ. દેડ લોકોએ બાળન આવડાનું આમ ત્રણ કરેલું. બાપુ સાહેબે એ આમ ત્રણ રહેજ પણ આનાકાની વગર સ્વીકાર્યું એના બાપને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી ત્યારે પુત્રની આ રીતભાતથી એને લાગ્યું કે આ છોકરાએ નામ બોલ્યું છે, અને તેથી એને પોતાના ધરમાથી કાઢી મૂક્યો. બાપુ સાહેબ ધણી ખુશીથી પિતાની આ આજ્ઞા પાળી બીજા ધરમા રહેવા ગયો. એની સાસુએ પણ એને ઠપકો દીધો. તેના ઉત્તર એણે નીચેના પદ્ધતિ ધટાવ્યો છે—

“અમે બગડ્યા, અમે બગડ્યા, લેજો જાણી રે,

“બાઈ અમે બગડ્યા, અમે બગડ્યા, લેજો જાણી

x x x

“પારસ સગથી પત્થર જોને બગડ્યા,

“થયો પારસ તે જાણે કોક ચાની રે,

“તમે બગડો તો બાઈ કેવા બગડજો,

“ત્યારે તો મટે ચોર્યાશીનીજ ધાણી રે

“સહજુરના સંગ થકી સેવક જુઓ બગડો,

“જેણે સત નામ લીધું છે છાણી રે

ચોડાક વર્ષ પછી એના સગાઓ એને મનાવી પોતાના બાપીકા ધરમા બોલાવી લાવ્યા.

ગુજરાત કાઠીઆવાડમા મરણ બાદ, ઠાઠડી લાઇ ગયા પછી, સ્ત્રીઓ ગાળ કુડાળ વળીને રાજઆ ગાય છે આ રાજઆ*

*રાજઆ નામ પડવાનું નામ એ હોઈ રોકે કે એમા મરનારને રાજ સાથે સરખાવવામા આવે છે. જ મ રાજના મૃત્યુથી પ્રભને ખોટ જાય છે તેમ મરનારના મૃત્યુથી કુટુંબને ખોટ જાય છે સ્ત્રીઓ એક બીજાની સાથે સાથે ઉભી રહી કૃતતા કૃતતા પરસ્પર મેલ્યા ઓઠા પણ મારે છે દાખલા તરીકે જે કોઈ બાઈ વિધવા થઈ હોય તો તેની મા-બેન, જે બાઈને સાસરામા સાસુ નણદે દીપેલું કે બ સંભારી સભારીને કૃતતા વખતે તથા છેડો વાળતી વખતે મેલ્યા મારે છે

રાજાઓ માં મરનારના શુભ વધારી વધારીને ગાવામાં આવે છે. રસ્તે જતાં આપુ સાહેબે એક આવો રાજાઓ સામળ્યા રાજાઓનું નિઃસારપણું તથા ગાનારીઓનું અજ્ઞાન જોઈ એના પર ઉડી અસર થઈ. આથી એણે “રામરાજાઓ” એ નામે એક રાજાઓ રચ્યા છે તેમાં એણે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મત્સર અને ધર્મ્યાં એ મનુષ્ય જાતિના પડ્ રિપુ ઉપર વિવેચન કર્યું છે નીરાતને ખતાવતા તેણે એ રાજાઓ પસંદ કર્યાં અને આજે પણ ઘણી જગ્યાએ સાધારણ રીતે ગવાતા રાજાઓ અને બદલે આ રાજાઓ કેટલીક સ્ત્રીઓ ગાય છે.

એણે કાવ્યનું મોટું પુસ્તક એકે લખ્યું નથી, પરંતુ એના લખેલા નાના નાના પદ ઘણા મઝાડી રાખવામાં આવ્યા છે. એની કવિતા શુદ્ધ જે કે એ જાતે મરાઠો હતો તો પણ પોતાની ભાષા, ગુજરાતીમાં છે મરાઠીના, રહેજ પણ અશ્વ વિનાની, શુદ્ધ ગુજરાતી એણે વાપરી છે. ભાષાની કેટલીક પ્રાતિક આસીયતા, ગુજરાતના અમુક ભાગે ગામમાં વપરાતા કેટલાક ખાસ શબ્દો, એણે એવી રીતે પોતાની કવિતામાં વાપર્યા છે કે જાણે એ મરાઠા કુટુંબને બદલે કોઈ ગુજરાતી બોલતા કુટુંબમાં જ ન જન્મ્યો હોય એવું લાગે છે.

એણે પોતાના બે ગુરુ-ધીરા અને નીરાતના ઉપ-શુદ્ધ શબ્દોનો સ્વીકાર. કારોનો-ઝણનો-સ્વીકાર ધણે રચ્યો કર્યો છે.

હુનીઆદારીનું સૂક્ષ્મ જ્ઞાન એની કવિતામાં ઠેર ઠેર જણાઈ આવે છે. હિંદુ સુસલમાનનો પ્રભુ એક જ છે માટે તેમનામાંથી કશાએ ન કરવાની હિંદુ સુસલમાનને કોઈએ પણ એક બીજા સાથે ઝઘડો કરવો નહીં સલાહ. એવો ઠેર ઠેર ઉપદેશ આપતા એ કહે છે કે—

“રામ અને રહેમાન તમે એક ભાઈઓ જાણજો,

“કૃષ્ણ ને કરીમ એક કહીએ

“ વિષ્ણુ ખિસમીલામા બેઠ નથી ભાળ્યો,

“ અને અક્ષાહ અલખ એક લક્ષીએ

પોતાના મનોભાવ એ નીડરપણે દર્શાવતો અને રહેણી કરણીમા પણ સ્વતંત્ર હતો અને ખરેખર અક્ષા અને અલખને એક ગણી લોકોને તેવો છિપદેશ કરવો, એ સ્વતંત્ર મગજ વગર બની શકે જ નહીં

સહજનદસ્વામીના અનુયાયીઓએ પવિત્ર ગણેલા ત્રણ મુખ્ય ધાર્મો-
માના એક, કાઠીઆવાડમા આવેલા ગઢડા ગામમા
પ્રેમાનંદ સ્વામી. પ્રેમાનંદ સ્વામી (ઈ સ. ૧૭૭૯ થી ૧૮૪૫) રહેતો
એને સંગીતનુ સારૂ ગાન હતું અને એ ગાતો બળ-
વતો પણ ઠીક. પોતાને “ગોપી” અને કૃષ્ણને “રસીઓ” સમોધી એણે
કૃષ્ણલીલા ગાઈ છે, તેથી એને “પ્રેમાનંદ સખી” પણ કહે છે

સ્વામીનારાયણ સપ્રદાયના સ્થાપક સહજનંદ સ્વામી જેમની સાથે એ
રહેતો, તેમના “વિજેગની ગરખી” જ્યારે એ ગાતો
સહજનંદને। ત્યારે શ્રોતાઓની આખમાથી આસુ વહેતા કૃષ્ણને
અનુયાયી ધરાવવાની “થાળ”નું પદ એણે રચ્યું છે ગુજરાતની
શ્રેષ્ઠ રસોઈમા શી શી વાનીઓ આવે છે તેનું એ
“થાળ”મા સવિસ્તર વર્ણન આવે છે

ભોજ અથવા ભોજલ ભક્ત કાઠીઆવાડનો રહીશ હતો. એના
વડવા અસલ ગુજરાતમાથી ત્યાં ગયલા. એ જાતે
ભોજ ભક્ત. પાટીદાર હતો અને એનો જન્મ ઈ સ ૧૭૮૫ મા
એક અમણુ ડુડુમમાં થયો હતો, અને એ પણ
ઈ સ. ૧૮૫૦ મા મૃત્યુ પામ્યો ત્યાં સધી નિરક્ષર જ રહ્યો, કારણ એને
લખતાં ખિલકુલ નહોતું આવડતું એ પદો ગાતો અને એના કિથો।
તે ઉતારી લેતા અથવા તો એ પોતે તે સ્મરણમા રાખતો અને

અબણુ છતાં બ્યારે એના શિષ્યો અથવા એના મિત્રો કહેતા ત્યારે
બહુશ્રુત. તેમને એ પદો ગાઈ સંભળાવતો. આ રીતે એના પદ
એક મ્હોડેથી બીજે મ્હોડે ગયા છે અને ગુજરાત
કાઠીઆવાડના કહેરો અને ગામડાઓમા મહોલ્લે મહોલ્લે ફરતા બિહુકોએ
તથુરા અથવા એકતારા સાથે ગાઇ ગાઇને એ પદો અમર કર્યા છે

બાર વર્ષનુ વય સર્તા સુધી તો એ દૂધ પર જ રહેલો પણ પછી ગીર-
નારમાથી એના ગામમાં આવેલા એક સાધુને એને
બોજાની અન્ન અને પ્રસંગ પાડ્યો અને જીવાનીના ઉત્સાહપૂર્ણ મન
તેની કસોટી ઉપર એ સાધુએ પોતાની છાપ બેસાડીને એને આજ્ઞા
અભ્યાસ પાડ્યો ભક્તિ તે શુ તે આ સાધુએ એને
બતાવ્યુ અને બોજલ પણ એવો યોગ્ય શિષ્ય નીવડ્યો કે એના ગામના
અને આસપાસના લોકો એને એક મત તરીકે પૂજવા લાગ્યા થોડા વખત
પછી અમરેલી પાસેના ફતેપુર ગામે એ ગયો ત્યાં એણે તપનો આરંભ કર્યો
અને દિવસોના દિવસ સુધી અજપાજપ-સોહ સોહ અથવા સોહ હસનો
જપ, માળાના મણકા મૂકી મૂકીને જપવા માંડ્યો આ તપ બાર વર્ષ પૂરું
થયુ અને એમ કહેવાય છે કે એનામા અદ્ભુત ચમત્કાર થા પરચો બતા-
વવાની શક્તિ આવી વિદ્યાના દીવાનજી નામે ગાયકવાડનો એક અધિકારી,
જેણે કાઠીઆવાડપર જય મેળવી અમરેલીમા થાણું રાખ્યુ હતું તેણે બોજ
શક્તિની અદ્ભુત શક્તિની વાત સાંભળી તે સત્ય છે કે કેમ તેની પ્રતીતિ
કરવા એને બોલાવીને એક ઝોરડીમા પૂર્યો એને દિવસમા ત્રણ વખત
ખાવાતુ આપવામા આવતું પણ એના પર દેખરેખ બહુ સખ્ત હતી. એને
ઝોરડી બહાર નીકળવા દેવાનો હુકમ નહોતો આટલી સખ્તાઈ છતાં
બોજલ તો નિર્ભયપણે નિત્ય નિયમ પ્રમાણે આસન વાળીને માળા ફેરવ્યા
કરતો આ રીતે પદરેક દિવસ ચાલ્યુ અને જો કે એ રોજ સધળુ બોજન
આરોગી જતો તો પણ ઇશ્વરકૃપાથી એટલા વખતમા એને મળ મુનાદિક

કરવાની જરૂર પડી નહોતી આથી દીવાનજીની ખાતરી થઇ કે ભોળો કોઈ ઢાંગી સાધુ નથી અને તેથી પોતાને ઉપદેશ આપવા એને વિનંતિ કરી. ભોળાએ કહ્યું કે “હું તો એક અજ્ઞાન કણુથી છુ અને અધિકારીઓને બોધ આપવાનું મારૂં ગળુ શું? વખતે મારી ગામડીઆ વાર્ણધાન આપને કોષ ચઢે ” દીવાનજીએ ઉત્તર આપ્યો “ સાધુના બોલવાનું ખોટું નહીં લાગે. ” તે ઉપરથી ભોળાએ જે દોઢસો ચાખખા રચ્યા છે તે વડે એનું નામ અમર થઇ ગયું છે એમાના કેટલાક તો દીવાનજીને સંબોધીનેજ રચ્યા હતા, પણ તેમણે મારું ન લગાડતા, જેવા શુદ્ધ ભાવથી તેમને સંબોધવામાં આવ્યા હતા તેવાજ શુદ્ધ ભાવથી તેમા કહેલા ઉપદેશનું ગ્રહણ કર્યું

એની પાછલી અવસ્થામાં એ વીરપુરમા ગહેતો ત્યાં એનું દેર છે, જેમા એની પાટુકા પૂજાય છે એના કુટુંબીઓ હજી હયાત એના અનુયાયીઓ છે અને જો કે એણે કબીર કે સહજનનદ પેઠે જુદા સંપ્રદાય ચલાવ્યો નથી પણ એના અનુયાયી હજી કાઠીઆવાડમા ધણા છે

જેમ છપ્પા સામળના, ગરબી દયારામની, પદ પ્રીતમના, પ્રભાતીઆ ચાખખા એની નરસિંહ મહેતાના અને કાશી ધીરાની તેમ ચાખખા-અત્યુત્તમ કૃતિ. નીતિના ચાખખા-તો ભોળા ભક્તનાજ કહેવાય છે

સેલૈયા આખ્યાન સિવાય એણે કોઈ પણ લાલુ કાવ્ય રચ્યું નથી. સેલૈયા આખ્યાનનો સાર એવો છે કે સેલૈયા નામે સેલૈયા આખ્યાન પુત્રના માતૃપિતાને એવો નિયમ હતો કે “એક સાધુ જમાડી પછી પોતે જમવું ” એક સમયે “ આઠ દિવસ સૂધી ” પર્જન્ય મુસળધાર થયો ને અભ્યાગત શોધ્યો જડે નહીં. અતે એક “કાઠી” સાધુ, જેના શરીરમાંથી દુર્ગંધ નીકળતી હતી તે જડ્યો. તેને ઘેર તેડી લાવી તેના મુખ આગળ “મીઠામેવા ને પકવાન” મૂક્યાં.

સાધુએ કહ્યું “હું અધોરપથી” છુ ને માણસના “હાર” વિના મારે બીજુ કંઈ અપશે નહીં. આ સંદર્ભુકત માર્ગથી નિરસાહ નહીં થતાં તે દેવતિએ પોતાના એકનાએક પુત્રનો ભોગ આપી સાધુને સતોષવા નિમિત્ત કર્યો પુત્રે પણ કહ્યું:-

“ સાધુને હાથે મારૂં મૃત્યુ સુધરશે,

“ ટળશે જન્મમરણની જાળગરે.

આમ કહીને પુત્રે પણ પોતાના પ્રાણ આપ્યા. માતાએ પુત્રને “ખાડણિયા” માં લાવી ખાડી સાધુને જમાડવાની તૈયારી કરી. “જમવા ટાણે જોગેશ્વર જોડ્યા” કે હવે તમે વાંઝીઆ થયાં છો તે મારે “વાંઝીઆનું ખાણુ વર્ણિત છે” સતીએ ઉત્તર આપ્યો કે:-

“ પચ માસનો ગર્ભ અમારે,

“ અમે નથી વાંઝીઆ મોરા નાથ રે.

એમ કહીને જ્યારે ઉદર ચીરવા માડ્યું ત્યારે હરીએ એનો હાથ પકડ્યો અને પોતાને ખરે સ્વરૂપે “પરબ્રહ્મ” પ્રગટ થયા આવી ભક્તિથી પ્રસન્ન થઈ હરીએ સેલૈયાને સજીવન કીધો.

હોરી. ભોળા ભક્તે થોડીક હોરીઓ પણ રચી છે, જેમાંની:-

“ નાથ મોરી અરજ સુણો અવિનાશી,

“ હું તો જનમ જનમ તોરી દાસી

એ ૫ કિતઓથી શરૂ થતી હોરી ધણી લોક પ્રીય છે

સાધુ વેળે દુનીઆને કમનાર ઢોંગીઓ ઉપર એને સાધુઓના ઢોંગ બહુજ તિરસ્કાર હતો અને તેમને એણે નિર્દય રીતે ઉધાડા પાડ્યા છે તેમના ઉપર રચેલા એના આખખા બહુજ સખત-કડક છે -

- “ હુનિયા ભરમાવા ભોળી, ચાલ્યો બાવો ભણતિ ચોળી રે,
 “ ફોરા ધાગા ને ચીટ્ટી કરે બાવો, આપે ગુણકારી જોળી રે,
 “ અનેક જાતના એવા બને છે, કોઇ કણ્ઠથી કોઈ કોળી રે, ૬.
 “ નિત્ય નિત્ય દર્શન નિયમ ધરીને, આવે તરિયા તણ્ણ ટોળી રે,
 “ માઈ, માઈ, કહી માન દીયે પણ, હૈયે કામનાની હોળી રે, ૬.
 “ ચેલા ચેલીને ભેળા કરી બાવો, આય ખીર ખાડને પોળી રે,
 “ ભોળ ભગત કહે ભવસાગરમા, બાવે માર્યાં બોળી રે ૬

ખીજી ચાખખામા એ કહે છે:-

- “ જોઈ લ્યો જગતના બાવા ધર્યાં ભેખ ધૂતીને બાવા,
 “ પ્રેમદાઓ ધણી પાણી ભરે લા, નિત્ય નિત્ય બાવો જય નહાવારે,
 “ રાડી છાડી ઘેર નર ના હોય તો, બાવોજી ખેસે ગાવારે, જોઈ.
 “ લોકના છોકરા તેડી રમાડે, બાવો પરાણે પ્રીતડી ચાવારે,
 “ ગૃહસ્થની સ્ત્રી જ્યારે રીસાય છે ત્યારે, બાવોજી જયજે મનાવારે, જોઈ.
 “ સિદ્ધાઈ દેખાડી શાણા સમજવે, પણ હવાલ છે હાવારે,
 “ રાખો ચોળી પણ ગડિના ગસિયા, ખોળે હરામનું બાવારે જોઈ
 “ ધૂપ ધરીને ધ્યાન ધરે બાવો, ભોળાને ભરમાવારે,
 “ ભોળ ભગત કહે ભાવે સેવો એને, જમપુરીમા જવારે, જોઈ.
 “ પ્રાણીઆ ” ને મારેલો નીચેનો ચાખખો પણ બહુ પ્રસિદ્ધ છે.-
 “ પ્રાણીઆ ભજી લેની કિરતાર, આ તો સ્વપ્ન છે સંસાર,
 “ ધન દોલત ને માલ ખજાના, પુત્ર ને પરિવાર,
 “ એત્રાથી જાશે તું એકલો, પછે આશે જમના મારરે, પ્રા.
 “ હૈયો મેડીને અજળ ઝરખા, ગોખ તણે નહોં પાર,
 “ કાઠી ધવજ ને લક્ષ્મીપતિ, તેના બાધ્યા રજાં ધરખારરે પ્રા.

“ ઉપર કુલ્લા કરફરે, ને હેઠે શ્રીફળ ચાર,
 “ ફીક કરીને એને કાઠડીમા ધાલ્યો, પછે વાસે પડે પોદાર રે. પ્રા०
 “ સેજ તળાથુ વિના સુતો નહિ, જીવ હુન્નર કરતો હુન્નર,
 “ ખોરી ખોરીને ખૂબ જળાયો, જેમ ભોદુ ગાળે હુવારે પ્રા०
 “ સ્મશાન જમને એહે ખડકી, ને માથે છે કાષ્ટનો ભાર,
 “ અગ્નિ મેલીને ઉભા રહ્યા, અને નિશ્ચય કરે અગારે પ્રા०
 “ સ્નાન કરીને ચાલી નીકળ્યા, નર ને વળી નાગ,
 “ ભોળ ભગત કહે દશ દી રોધને, પછે મેલ્યો વિસાગરે પ્રા०

ભોળ ભગતની ભાષા સરકારી નથી, ગામડી છે એને સુચિશ્લિલ
 વર્ગનો સસર્ગ નહીં હોવાથી, તેમજ એને અધ્યાસ
 એની શૈલી નહીં હોવાથી, એની ભાષા નથી કેળવાયલી કે નથી
 મૃદુ કંકશ અને પ્રાતક શબ્દોથી, તળાથા કાઠીઆ-
 વાડી લક્ષણોથી ભરેલી છે એના ઉદ્દગાર, જેવા અતરમાથી નીકળ્યા તેવાજ
 હોવાને લીધે—તેનાપર તેને ધડીને કોઇ રીતે આકર્ષક બનાવવાની ક્ષિયા
 નહી થયલી હોવાથી એના કાવ્ય વાચનારના કે સામળનારના મગજપર,
 જાણે વરાળથી ચાલતા હયોડાના ધા એરણુપર પડતા ન હોય તેવી અસર
 કરે છે, તેટલાજ જોરથી વાગે છે. એની ભાષા ગામડીઆ જેવી જડી છે
 ખરી, પરંતુ તેવીજ મનના મેલ વગરની છે

મનોહર સ્વામી (ઈ સ. ૧૭૮૮-૧૮૪૫), અસલ તો જીનાગઢનો
 નાગર પણ ત્યાંથી નેરકરી અર્થે ભાવનગર પાસેના
 મનોહર સ્વામી. ઘોધા બંદરે ઈ સ ૧૮૨૮ માં ગયલો જોગણીસમા
 શતકના આસ્થામાં ઘોધા બંદર કાઠીયાવાડના નાગર
 બ્રાહ્મણોનું એક મોટું મથક હતું એ નાગરેજીએ ત્યાંથી સદ્ગત ગૌરીશ કર
 ઉદયશંકર જોગા સી. એસ. આર્મની આગેવાની નીચે ભાવનગર તરફ

પ્રયાણ કયુ ને એ રાજ્યની નોકરીમાં રહી, રાજ્યને ધણુ ઉંચે દરજ્જે ચઢાવ્યું. મનોહર સ્વામી સારો લહીઓ હતો ને કોઈના લખેલા અક્ષર જોઈ

જોઈને તેવા અક્ષર કાઢવામાં દુશીયાર હતો. એના

કવિ સન્યાસી, ઉપર એક સમયે ખોટો દસ્તાવેજ બનાવવાનો આરોપ

આવ્યો હતો પણ ખાત્રીલાયક પુરાવાને અભાવે એ

છૂટી ગયો એ સંસ્કૃત ને શરસી ભાષા સારી રીતે જાણતો હતો. અકબરના

સમયમાં થયેલા ઉપનિષદના શરસી ભાષાતર ઉપરથી એણે ઉપનિષદોનો

અભ્યાસ કર્યો હતો સેકડો વર્ષ અગાઉતુ જુનાગઢ વૈષ્ણવ અને

સ્માર્તના ઝઘડાતુ કેન્દ્ર ગણાતું હતુ એને એ ઝઘડાને લીધે બંને સપ્રદાય

ઉપર અભાવ-અણુવિશ્વાસ આવ્યો, અને તેથી ઈ સ. ૧૮૩૮ માં એણે

સન્યસ્ત ધારણુ કર્યું એ ભાવનગરમાં નીલકંઠ મહાદેવમાં સમ્મિદાનદ નામ

ધારણુ કરીને રહ્યો ને પાછળથી ગૌરીશંકર ઓઝાનો શુક થયો એણે ભગવદ્-

ગીતા અને 'રામ ગીતા' પર ટીકા લખી છે ને શુજરાતીતુ બાકરણુ લખ્યુ

છે વલ્લભાચાર્યના મંપ્રદાય વિરુદ્ધ એણે સંસ્કૃત અને શુજરાતીમાં કવિતા

લખી છે. ફક્ત દેખાવ કરવાનેજ મદિરે જનારા ઢાગીઓને ખરા સુધારકોની

પેઠે એ ધિક્કારતો મૂર્તિપૂજકોના ઉપર એને તિરસ્કાર હતો. તિરથ-

જત્રાએ જવાથી કાંઈપણ પૂન્ય થાય છે એમ એ માનતો નહીં પોતાને

ઓળખવાથી-સ્વરૂપતુ જ્ઞાન થવાથીજ-મોક્ષ મળે છે એવી એની માન્યતા

હતી એના કેટલાક પદ સરળ ને કેટલાક કઠણુ અને તત્ત્વજ્ઞાનથી ભરેલાં

છે. પણ બધાં પ્રાન્તિક ભાષાના લક્ષણરહિત અને વ્યવહાર નિરીક્ષક અને

સંસ્કારી માણસના રચેલા હોય તેવા છે

સદ્ગુરુ વગર મોક્ષ નથી એ ઉપરના એના પદમાંથી

મોક્ષનો માર્ગ નીચેની પંક્તિઓ દર્શાવત તરીકે આપી છે —

“ કામી, કાંધી, લોભી કોઈ, દાતા દીન જણાય,

“ કંઈ રાગી કંઈ ત્યાગી કોઈ, સુખી દુઃખી દેખાય.

“ કંઈ પડીત, કંઈ જાણ્યા જોશી, છળીયા બલીયા થાય,
 “ કંઈ ધરવારી, કંઈ ભીખારી, કંઈ નાચે કંઈ ગાય
 “ કંઈ પાખડે પથ ચલાવે, પ્રભુ ચંદને પૂજાય,
 “ શિષ્ય તણે સશય નવ ટાળે, ધૂતીને ધૂન ખાય
 “ દેહાકૃતિને બ્રહ્મ ઠરાવે, ચૈતન નવ લહેવાય
 “ અધ, અધની પાછળ ચાલે, ઉભય કુવામા જાય
 “ દૃઢ વિશ્વાસ ધરીને જે કોઈ, સદ્ગુરુ સરણે જાય,
 “ તેના સશય, તર્ક, વિપર્યય, હૃદય ગ્રંથી ભેદાય.
 “ સન્નિવૃદ્ધ આનંદ રૂપ લહીને, નિજ પદમા લય થાય,
 “ મનોહર જન્મ મરણુ ભય ભાગે, સશય દૂર પલાય

ગુજરાતીમા લોકપ્રિય રામાયણુ લખનાર ગીરધર વડોદરાના માસર
 ગામનો દશાલાડ વાણીઓ હતો એનો બાપ ગામનો
 ગીરધર. તલાટી હતો એનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૮૭ મા થયો

હતો અને અવસાન ઇ. સ. ૧૮૫૨ મા દરજી ઉપજે
 એવી રીતે થયું હતું એના બેન વડોદરે પરણી હતી તેણે એને ત્યાં બોલાવી
 નોકરી અપાવી હતી એણે વલ્લભવિજય નામે ગોરજી પાસે સરકુત તથા હિંદી
 શીખીને પોતાના ગુજરાતીના જ્ઞાનમા વધારો કર્યો હતો. થોડે સમયે એને
 વૈષ્ણવ મહારાજ પુરુષોત્તમજીનો મેળાપ થયો તેમના પ્રસંગથી એ બકિત
 માર્ગી થયો અને એણે કૃષ્ણ ભક્તિના પદ લખવા માંડ્યા - ગીલાલ નામે
 મહારાજ સાથે એ જત્રા કરવા ગયો પાછા ફરતા શીનાચળના દર્શનની એને
 ઇચ્છા થઈ પરંતુ રંગીલાલજી મહારાજ રાધાવલ્લભી હતા તેથી તેમણે એને
 ત્યાં જવા આમ્રા આપી નહીં. આ નિષેધથી એને ધણું લાગી આવ્યું અને
 તેથી મહારાજ પાસેથી પોતાને તણુએ આવી થોડાજ સમયમા પ્રાણુ છોડ્યા

એના ગ્રંથ ૧ તુલસી વિવાહ (ઇ. સ. ૧૮૧૫), જેમા એણે દરવર્ષની

કાર્તિક સુદ એકાદશીએ કૃષ્ણનાં તુલસી સાથે ચર્તા
 એના પ્રથમ, લગ્ન ગાયા છે ૨ રાજસૂય યજ્ઞ (૪ સ ૧૮૩૧)
 ૩ ગોકુલ લીલા ૪ રાધા વિરહના બાર મહિના. ૫
 રામાયણ. ૬ અશ્વમેધ ૭ મંથુરા લીલા અને કેટલાક છૂટક પદ એના ગ્રંથો
 હોયી પકિતના નથી.

રણછોડ ભક્ત જે ૪ સ. ૧૮૦૪ મા હયાત હતો તે ખેડા જિલ્લાના
 કપડવંજ તાલુકા તોરણા ગામનો વાણીજો હતો. એના
 રણછોડજીના બન્ન. ગ્રંથ-રામાયણ, રાધા વિવાહ, રણછોડજીનો ગરબો
 (જેમા ખોડાણીની ભક્તિથી શ્રીરણછોડરાયે દારકાનો
 ત્યાગ કર્યો હતો, તે હકીકત છે) એની રોલી એટલી સરળ છે કે છેક સામાન્ય
 માણસ પણ સમજી શકે. એના છૂટક પદમા અમરેવનું પદ બહુ રમુજ છે.

કાઠીઆવાડના ઇતિહાસમા રણછોડજી દીવાનનું નામ પ્રસિદ્ધ છે
 (૪ સ ૧૭૬૮-૧૮૪૧) યુવાવસ્થામા એણે કલમ
 રણછોડજી દીવાન. કરતા બરછી વધારે ચલાવેલી અને જે કે જાતે
 નાગર બ્રાહ્મણ હતો તો પણ યુદ્ધ કરવામાં એકી
 હતો જુનાગઢ, જામનગર અને કચ્છના રાજ્યને એની તરવારનો સારો
 અનુભવ થયલો ૪ સ. ૧૮૦૫ મા દર્નલ વોકરે જ્યારે આ પ્રાંતમા
 પેશકચની રકમ નક્કી કરીને ત્યાંથી અધાધૂતી દૂર કરી ત્યારે રણછોડજી
 દીવાને તરવાર ખીટીએ લટકાવી કલમ હાથમા પકડી સર જોન માલકમ
 અને મીસીસ પોરટને જેવા ઇંગ્લેજ લેખકોએ પણ રણછોડજીની બાહોશી
 નો ઇશારો કર્યો છે બ્લેકવૂડ નામના “એડીનબરો
 ઇંગ્લેજ લેખકોના અને મેગેઝીન” માં એના ઉચ્ચ ગુણોની પ્રશંસા કરવામાં
 આવે અભિપ્રાય. આવી છે. મીસીસ પોરટને એને સંખ્યાબંધ કારકુનો
 થી વિટળાઈ ને ઇસની માલીઆ પર દ્રક્ષિયા મંડપ

હેઠળ આરામ હોતો નોથો હતો. “ઝગઝમાટ થતા દીપક જેવો બુદ્ધિ પ્રભાવ ઝળકતો હતો. કવિઓ, વિગ્નાનીઓ અને સાહિત્ય રસિક પુરુષોનો એ આશ્રયદાતા ગણાતો. બાળ સી હત્યા અને સતીના ચાલ બધ પાડવામાં એણે સરકારને સહાય કરી હતી.”

હરસીમાં “તારીખે સોરઠ” (સોરઠનો ઇતિહાસ) અને “રૂકાતે બુનાબુન” (વિવિધ પત્રો) એ બે ગ્રંથ એણે
 એના ગ્રંથ. લખ્યા છે. પ્રજામાં ‘શિવ રહસ્ય’ના બાષાતર ઉપરાંત બીજા ગ્રંથો પણ લખ્યા છે. ને ગુજરાતીમાં શિવગીતા ચડીપાઠના ગરબા વિગેરે લગભગ બારેક પુસ્તકો લખ્યા છે.

ગુનાગઢના બીજા રહીશોની માફક એને પણ વૈષ્ણવ મતના વક્ષી સંપ્રદાય પર અભાવ હતો. એ સંપ્રદાયની ગંધ પણ વૈષ્ણવ સંપ્રદાય એને ગમતી નહીં, અને તે પણ એટલે સુધી કે એના કુટુંબમાં એ સંપ્રદાયની સાથે દૂરમાં દૂર સળધ રાખતું નામ પણ પાડવામાં એને પ્રતિબંધ હતો.

હરીરામ સુરતનો ઔદિગ્ય આહુ હતો. એણે હરીરામ સીતા તથા રૂકિમણી જેવી રાણીઓના સ્વયંવર અને કૃષ્ણ વિરહના પદ ઘણી સાદી શૈલીમાં લખ્યાં છે.

હરીભટ્ટ વડોદરાનો રહીશ હતો (ધ સ ૧૮૨૯) દાતા હરીનો પંથ એણે ચલાવ્યો. દહેવાય છે. એના રચેલા કૃષ્ણ ચરિત્રના

હરીભટ્ટ. પ્રસંગ અને હાલરકુ પ્રખ્યાત છે. એતુ હાલરકુ ને વધારે પ્રસિદ્ધ છે તે નીચેની પંક્તિઓથી થર થાય છે:-

“માંતા જૈશોદા બોલીવે જમવા લાલને,

“આલો લાડકવાયા લાથ તમને પાંધ;

“તેમ તેમ રીસાઇને રગ રસિયોજી આવે નહીં,
 “પાછળ દોડે તેમ તેમ નટવર નાસી જાય
 માતા જશોદા બોલાવે

અમદાવાદનો જૈન જતિ વીરવિજય જે ઈ. સ ૧૮૪૯ માં હયાત
 હતો તેની “હિત શિક્ષા છત્રીશી” ગુજરાતી સાહિત્ય-
 વીરવિજય. ત્યાં પ્રસિદ્ધ છે એમા નીતિ વિષયક ને વહેવાર
 બોધ છે નમુનારૂપે નીચે ત્રણેક કડી ટાકી છે:-

“વેશ્યા સાથે વણજ ન કરીએ,
 “નીચસુ નેહ ન કરીએજી રે;
 “ખાપણુ આવે ધરધન જાવે,
 “જીવિતને પરહરીએ; સજ્જનો.

x x x
 “ગુરુ, જોગી, રાજા, પડિતને,
 “હાસી કરી નવ હસીએજી રે,
 “હાથી, વાધ, સરખ, નર વઢતા,
 “દેખીને દૂર ખસીએ- સજ્જનો

x x x
 “અમ વખાણી વખોડી ન ખાવું.
 “તડકે બેસી ન જમવુજી રે,
 “મ્મદા પાસે રાત તજીને,
 “નરણા પાણી ન પીતુ- સજ્જનો

સામાન્ય કોટીના પરચુરણ કવિયો જેમના લખાણુમા કાષ્ઠ ખાસ
 જાણુવા જેવું નથી તેવાઓ નીચે જણાવ્યા છે.
 સામાન્ય કવિયો, બધા લગભગ એક સરખી કોટીના છે કેટલાકમા

કેઈ મોઈ સ્થળે નૈસર્ગિક સ્થિતિ, કટાક્ષ કે યુદ્ધિ, અમકારા મારતા જણાય છે પણ તેવી એકલ ડોકલ કૃતિ પણ સામાન્ય કોટીથી ઉચ્ચ પક્તિએ જન્મ તેવી નથી.

પુરુષોત્તમ જયુસર પાસેના ઇખરવાનો રજપૂત અને નીરાત ભક્તનો શિષ્ય, મીઠો, લીમડીનો ઠાઠો, મુકુંદ, કાઠીઆવાડનો પ્રજ્ઞોરો બ્રાહ્મણ, દયાળ, રતનદાસ^૧, રઘુનંદન, હરગોવિન્દ^૨ (ઇ. સ ૧૮૪૧ માં એતુ મૃત્યુ થયું હતું) ચાંતે ભટ્ટ મેવાડો અને અર્ચના ભવાનીનો ભક્ત રઘુનાથદાસ^૩, કૃષ્ણરામ^૪,

૧ નીચેની લીટીથી શરૂ થતું એતુ “ચલૈયાનુ ચરિત્ર” પ્રસિદ્ધ છે
 “ શેઠ સમાજશા સાધુને સેવે,
 વાણીઓ પાળે પ્રત

૨ એના સુરતમાના માતાના સ્થાનકના ગરબા કોઈપણ સુરતવાસીને હર્ષ લેખ્ય કરાવે તેવા છે, કારણકે બહારના લોકો સુરતના સાધારણ સ્થાનકને પણ માહાત્મ્યવાળું ને પવિત્ર ગણે છે તે એના આ ગરબા પરથી જણાય છે

૩ એની નીચેની પક્તિઓથી શરૂ થતી બે ગરબીઓ સ્ત્રીઓમાં લેણી પ્રસિદ્ધ છે -

૧ “આધવજી સદેશો કહેજો સ્થામને

૨ “તમે અનવયા, અમે જાણીએરે

૪ આ કવિનું કલ્પકાલનું વર્ણન વાદરથ અને માર્મિક છે । હાલુઓના ચાલ રીત રિવાજોને એમાં હસી કાઢ્યા છે એમાંથી થોડાક દૃષ્ટાંત આપ્યા છે જેનાં જોવામાં આવતા આપણા કેટલાક રિવાજોને એ ધિક્કારે છે -

“મસ લખુશકા લીંટ, દેખતા જ્યાં હીસે,

“એ ટેકાણે ઇંટ, માડી પગાળી પીરસે

× × × ×

“એક નોતરે ચાર, જમવા કાળે જતા,

× × × ×

“નમસ્કારની રીત, તજ સલામો કરતા

× × × ×

“હીકરીઓના દામ, રૂફે લાગ્યા રસીઆ,

“વૈભવ થઈને વેધ, અળજાને આરાધે

દેવાસાહેબ, હુઝારખાસેદ, નારીયો રામૈયો, બુટીઓ બંદત, શાતિકાસ^૫ બંધાન
બંદા^૬ (ખજાતનો કાનફટા ધર્મનો સાધુ), રાવો બંદત^૭, નીમાનદ, પોથો,
દુર્ગાદાસ, ડાકોરનો નાથ સ્વામી, જૈન કવિ દાનવિજય^૮, રવિદાસ, મધુસૂદન

* * * *
‘દય, એકાદશ, ખાર, વર્ષે ગર્ભજ ધરતી

* * * *
“ નાગી ચૈને નહાય, વિખાણુ ત્યા પણુ વાચે,
“ શીચ કરવાને ભય, એક કળશીએ પાચે

* * * *
“ વિવાહ મગજ દીન, બુઢુ ગાતી બામા,
* * * *

“ ફેટે કંઈ કપાળ, મૂછી ઉર ઉધાડા

લખતા લખતા કટાળી જઈ એ કહે છે કે -

“ ફેટલા કરે વિખાણુ, જળીના જનના કહે,
“ બજન પડે ભગણુ, વાણી વળતી વડે

૫ એની “ કૃષ્ણ ગોપી લીલા ”ની ગરબીઓ સ્ત્રીઓમા ઘણી પ્રસિદ્ધ છે
નીચેની પંક્તિથી શરૂ થતી ગરબી અવારનવાર સાંભળવામા આવે છે

“ આવો મારે ઘેર માણુવા હોજી રાજ, આવો મારે ઘેર માણુવા

૬ એણે “રામ” અને “કૃષ્ણ” બંને અવતાર ઉપર લખ્યું છે “ આ રાણાજી
રામની સાથે રાગ ન સાખીએ,” આ લીટીથી શરૂ થતો ‘રાવણુ મહોદરી સવાદ’
ઉત્તમ છે

૭ “ બેડો બાઈ બુડતો તારોરે, અબે આઈ પાર ઉતારોરે,”વાળું એવું રૂપક
જેમા અબા ભવાનીને પોતાનું હુબહુ વહાણુ તારવા વિનંતિ છે, તે, આ અપ્રાસદ્ધ
કવિનું એકજ હાથ લાગેલું પદ છે, રૂપક ઉત્તમ છે ને અતમા “ અબે આઈ ”
આજને તારે છે

૮ એજ એકથી ઉલટા અઢાર સગપણુપર એણે એક વિચિત્ર કવિતા લખી છે.
એક વેરયાને જોળીઆ પુત્ર પુત્રી હતા ધ્યાનક પાળવા નહીં પરવડવાથી એણે તેમને
એક પેટીમા બંધ કરી પેટી તસ્તી હોદી દીધી. જે મનુષ્યોએ તેમને બચાવી

દાસ, જીવણ, રઘુરામ^૬, કુબેર, લખમીદાસ, રૈવાશકર^{૧૦}, વાસાવડનો દેવીદાસ, રામકૃષ્ણ, રાજે, જીખણુ ભક્ત, ચોખણુદાસ, અભિવિજય, કુમુદચંદ્ર, ગોવિંદદાસ^{૧૧}, જશવિજય, વજ્રજો^{૧૨}, કૃષ્ણદાસ^{૧૩}, જીવણુદાસ^{૧૪},

વહેતી લીધા, એકે છોકરા ને બીજાએ છોકરી લીધી બે મોટા થયા ત્યારે તેમના લગ્ન થયા એમને પછીથી ખબર પડી કે અમે તો બાઈબહેન થતા આ કર્મનો પશ્ચાત્તાપ કરીને પુત્ર સ્ત્રીને છોડી ચાલતો થયો ને કર્મચોગે એની મા જ્યાં વેચા-પણું કરતી ત્યાં પહોંચ્યો ને મા દીંગાને એ બીજાની કાળખ નહીં હોવાથી એ બેએ સસાર માડ્યો અને માને પુત્રથી એ પુત્ર થયો જ્યારે એની બહેન-પત્નીને એ જ્યાં છે તેની ખબર પડી ત્યારે તે પણ ત્યાં આવી ત્યાં આવતા એને ખબર પડી કે એની મા એની સાસુ થઈ હતી છોડીએ ત્યાર પછી પોતાની માને તેની સાથે પોતાનું વિચિત્ર સગપણ જણાવતા કહ્યું કે એની મા, એની સાસુ, બાબી, રોકડા વિગેરે થઈ હતી -હું જણું પછી આ પાપકર્મ નિવારવા સસાર છોડી સાધું થઈ ગયા

૬ એણે પણ પ્રેમાનંદની જેમ “ નરસિંહ મહેતાની હુંડી ” લખી છે

૧૦ આ કવિ પોતાના “ ચંદ્રાવળા ” માટે પ્રસિદ્ધ છે

૧૧ પારિભટક પુષ્પ માટે કૃષ્ણ અને તેની સ્ત્રી સત્યભામા વચ્ચે નારદ ઋષિએ કરાવેલો ઝઘડો જે આ કવિના “ સત્યભામાનું રક્ષણ ” નામે કાવ્યમાં ચિતર્યો છે તે નીચેની રીતે થાય છે -

“ નારદ સ્વર્ગે ભોવનથી આવ્યા, એક પુષ્પ અનુપમ લાવ્યા ”

એ ઝઘડો સ્ત્રીઓમાં એટલો પ્રિય છે કે એની ‘બરોબરી કરે એણે બીજી’ થઈ નથી પતિની સાથે રીસાએલી, ઝઘડો કરતી સ્ત્રીની જીભ કેવી ચાહે છે તેનું એમાં આબેહૂબ ચિત્ર છે સત્યભામાના વાળાણ આગળ કૃષ્ણ પણ હારી જાય છે.

૧૨ રામ અને સીતાના ચરિત્ર વિષયમાં લખનારા જે શ્રોતાક કવિઓ થઈ ગયા છે તેમાંનો એ એક છે એનો લખેલો રામને સીતાનો સંદેશો બહો મનોવેધક છે

૧૩ એણે “ કર્મ વિપ્રક ” નામે કવિતા લખી છે કવિ દશપતરામ તેને “ કમકથા ” કહે છે

૧૪ એણે “ જ્ઞાન કંકડો ” લખ્યો છે

વાધજી^{૧૫}, અને રાજગમ^{૧૬}, આ ટીપમા લગભગ બધા ન્હાના ન્હાના કવિયો આવી જાય છે

અસલ અયોધ્યાથી આવેલા સહજનદ સ્વામીને! શુજરાત કાઠીઆ-
વાડમા ચલાવેલો પથ જો કે પ્રાચીન નથી તોપણ
સ્વામીનારાયણને! આ બને પ્રાતોભાથી ધણા લોક એમા ભળ્યા છે
પથ-એનાં ધન- વડતાલ, અમદાવાદ અને ગદડા એ ત્રણ આ પથના
લાગવગ અને નિયમો. મુખ્ય સ્થળ છે, અને એ પથના સર્ત્સંગીઓપર આ
સ્થાનો બ્હોળી સત્તા ભોગવે છે સ્વામીએ સાધુઓની
એક જુદીજ સરચા ઉભી કરી તેને માટે ખાસ નિયમો કર્યા છે, અને
પોતાના પથનો વ્યવહાર તેમજ ધાર્મિક આશય બર લાવવામા આ નિય-
મોતુ લગભગ સૈનિક પદ્ધતિ અને ચોકસાઈથી પાલન કરવામા આવે છે
એ ત્રણે ગાદીઓ ધણી શ્રીમત છે એની સ્થાવર જગમ મિલકત પુષ્કળ
છે અને રોકડ નાણાની મ્હોટી રકમો એના ભંડારોમા પડી રહેલી કહેવાય
છે. ગાદીઓની વ્યવસ્થા બહુ દરકસરથી ચલાવવામા આવે છે એ પથમાં
સુભાએ કારીગર વર્ગ મોટા પ્રમાણમા જોડાયો છે અને ધર્મને અગે કામ
કાજ કરવું એ પણ સદાચાર અને મોક્ષ મેળવવાનો માર્ગ છે એવો એમને
સતત ઉપદેશ મળતો હોવાથી જરૂરીઆતી કામકાજ આ વર્ગ તરફથી સેવા
રૂપે કરવામા આવે છે. અને એ રીતે ધનનો વ્યય બહુજ ઓછો થાય છે.
સહજનદે ભક્તિ તો કૃષ્ણની-હરિનંજન પ્રતિપાદન કરી છે પણ એ ભક્તિની
રીત જેવી સ્પષ્ટી તેવીજ કપરી છે, વક્ષભ સપ્રદાયની સેવા પૂજામા ખાન
ખાન, વિલાસ અને મોજશોખના જે તત્ત્વો અનાયાસે દાખલ થઈ ગયા છે
તેની વિરુદ્ધમાજ જાણે આ સપ્રદાય હોય ન થયો હોય એમ લાગે છે.
એ પથના અનુયાયીઓમાંથી જેઓ સાધુના વર્ગમા દાખલ થાય છે અથવા

૧૫ એણે “વાધવાણી” લખી છે

૧૬ “રામકથા” નો કર્તા

તો મદિરમાં રહી સેવા પૂજા કરવાનું પસંદ કરે છે તેઓ. કચન અને કામનીની લાલચમાં ન સંપડાય તેના પહેલા પગથીઆ તરીકે તેમને ઓળખાતા સર્ગ-ઓની સામે જોવાનો પણ-નિષેધ કરવામાં આવ્યો છે. કોઈ સાધુ અથવા પાળાથી (મદિરમાં સેવા કરનારથી) મદિરની બહાર એકલા જઈ શકાતું નથી, બેથી ઓછી સંખ્યામાં બહાર જઈ શકાતું નથી કે જોથી તેઓ પરસ્પર એક બીજા પર નજર રાખી શકે દીક્ષા પાણીએ જવું હોય તોપણ બે જણે જોડે જ જવું જોઈએ બીજો કડક નિયમ એ છે કે રોટલી, દાળ, ભાત, શાક, અથવા મીઠાઈ જે કોઈ એમને આપવામાં આવે તો સર્વ ભેગા કરીનેજ ખાવા પડે છે એટલે સ્વાદ હ્રિય વશ થાય આ પથની સાદી રહેણીકરણથીજ ગરીબ વર્ગ એ તરફ વધુ ખેંચાયો છે અને તેમનો કંઈક અંશે તેથી ઉદ્ધાર પણ થયો છે કાઠીઆવાડમાં તો સુસલમાનોએ (ખોળઓએ) પણ સહજનદ સ્વામીની કદી ધારણ કરી છે. આચાર અને વિચાર બંનેમાં સહજનદ સ્વામીના પયે આ લોકોને શુદ્ધ બનાવ્યા છે આ ધર્મની વિશેષતા તો એ છે કે કાઠીઆવાડની કેટલીક તોફાની અને હુટકાટનોજ ધ ધો કરનારી જાતિઓ એના ઉપદેશને પરિણામે પોતાનો ધ ધો છોડીને સુધારાની હારમાં આવી ગઈ છે આ પથના આ પથના કવિઓ સાધુઓ, જે કે કેટલાક તો ગરીબ અને હલકા વર્ગ-માંજ જન્મેલા ને ઉછરેલા હતા છતાં પણ વિદ્વાન હતા એ સત્સંગી સાધુઓના સાહિત્યમાં એક જુદોજ વર્ગ પડી ગયો છે, અને એમાંના એક પ્રેમાનંદ સ્વામી વિશે અગાઉ કહેવામાં આવ્યું છે. બીજાઓમાં પ્રહાનંદ, સુકતાનંદ, નિષ્કુલાનંદ, મજુકેશ્વરનંદ, અને દેવાનંદ સુખ્ય છે.*

* રા ઈ ઇ મરાઠવાળા બી એ એ સહજનંદના અનુયાયી કવિઓ વિશે “સુજ્ઞાતી” પત્રના બે અંકમાં (તા ૨૧-૨૮ જુલાઈ ૧૯૧૨) એક લેખ લખ્યો છે એઓ સહજનંદના સમકક્ષીન આ કવિઓના ચાર ભાગ પાડે છે ૧ સુકતા-

અક્ષાનંદ જન્મે હલકી વર્ણનો ભાટ હતો એનો જન્મ કુમરપુર પાસેના
એક નાના ગામડામાં થયો હતો, અને એને લાડુ ખારેટ
અક્ષાનંદ કહેતા એનું અચપણ જીવનભરમા વ્યતીત થયું. જાતે
ખારેટ હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે કવિતા તો કરી
જાણતો હતો એક વખત કાઠીઆવાડમા ફરતા ફરતા એ ગઢડે જઈ પહો-
ચ્યો, ત્યાં એને સહજનંદ સ્વામીનો મેળાપ થયો, અને તેમના ઉપદેશથી એ
તરત તેમનો શિષ્ય થયો એને ઝોછામા ઝોછી ત્રણ ભાષાઓનું ગ્હાન હતું
અને ત્રણે ભાષામા એણે જુદે જુદે નામે કૃતિઓ કરી છે ચારણીમા (ભાટ
ચારણીની ભાષામા) લાડુ નામે, હિંદીમા શ્રીગ નામે અને ગુજરાતીમા
અક્ષાનંદ નામે એણે પોતાના પદ્યથી જુનાગઢના નવાખને પ્રસન્ન કરી ત્યાં
એક મુસલમાન નવાખની ગજ્યધાનીમા સ્વામીનારાયણનું મંદિર બાંધવા
રૂઝ મેળવી હતી. વડોદરાના સયાજીરાવ ગાયકવાડ પણ એને સાઈ માન
આપતા ઇ સ ૧૮૪૮મા મૂળીના મંદિરનો એ મહત્ત હતો તે વખતે
એનું અવસાન થયું *

એની સાહિત્ય સેવા માટે એમ કહેવાય છે કે કેટલાક ગ્રંથો ઉપરાંત
એણે આઠ હજાર પરચુરણ પદ લખ્યા છે ઉપદેશ એનો
ઉપદેશ એનો ખાસ ખાસ વિષય હતો, અને તેની સચોટ અસર થવાને
વિષય. જે દાખલા દલીલ દર્શાવે છે પોતાના પદોમા
વાપરતો તે ઉપરથી એના આપણા રીતરીવાજ,

નંદ, અક્ષાનંદ, પ્રેમાનંદ, નિધુજીનંદ, મજુકેશનંદ, દેવાનંદ, અને આધારાનંદ,
૨ અચિત્યાનંદ, (કૃષ્ણાનંદ), દયાનંદ, જ્ઞાનાનંદ, ભૂમાનંદ, ચક્ષાનંદ, સુખાનંદ,
અને અયોધ્યાપ્રસાદ ૩ નિત્યાનંદ વાસુદેવાનંદ, શીતાનંદ, અચિત્ત્યાનંદ ૪
ઝોપાલાનંદ, મુક્તાનંદ, નિત્યાનંદ ત્રીજા અને ચોથા વર્ગે મસ્કૃત ગ્રંથોના લખ્યા
છે બીજા વર્ગે પરચુરણ પદો અને ભજનો લખ્યા છે

અને પદોનો સંગ્રહ કરીને “અક્ષાનંદ કાવ્ય” નામે પુસ્તક ૨૧ ૨૧
શ્રીમતીલાલ ત્રીભોવનદાસ ફોજદારે બહાર પાડ્યું છે

દેશાચાર્ય, સાસારિક ગુચ્ચણો વિગેરેની સમજ અને વહેવાર જ્ઞાન કેટલા માટે હતાં તે માલમ પડી આવે છે^૧ શબ્દ અને શબ્દયોજના ઉપરનો એનો કાચુ એટલો પ્રશ્ન સાપાત્ર છે કે એના પદ વાચતા વારને વાંચકના મનપર અવર્ણનીય^૨ આનંદ અને શાંતિનો ભાવ છવાઈ રહે છે દષ્ટાંત તરીકે આપેલું નીચેનું પદ ઘણું લોકપ્રિય છે, અને પોતાના વાચકોના હૃદય-પર જે ઉપદેશ એ ઠસાવવા માગે છે તે એમા વર્ણવ્યો છે —

“આ તન રગ પતંગ સરીખો, જતા વાર ન લાગેજ,
 “અસખ્ય ગયા ધન સપત્તિ મેલી, તારી નજરે આગેજ.
 “અગે તેલ કુલેલ લગાવે, માથે છોગા ધાલેજ,
 “જેયન ધનનું જોર જણાવે, છાતી કાઢી ચાલેજ,
 “જેમ ઉદરે દારૂ પીધો, મસ્તાનો થઈ ડોલેજ,
 “મગરૂરીમા અગ મરોડે, જેમ તેમ મુખથી બોલેજ
 “મનમાં જાણે મુજ સરીખો, રસીયો નહોં કોઈ રાગીજ,
 “બહારે તાકી રહી બીલાડી, લેતા વાર ન લાગીજ.
 “આજ કાલમા હું તું કરતા, જમડા પકડી જશેજ,
 “બહાનંદ કહે ચેત અગાની, અત કનેતી ચારોજ

મુક્તાનંદ (જન્મ ઇ સ ૧૭૬૧, મૃત્યુ ૧૮૨૪) પહેલાં તો રામાનંદનો મુખ્ય શિષ્ય હતો. સહજનંદ જ્યારે રરતા રરતા મુક્તાનંદ કાઠીઆવાડના માંગરોલ માં આવ્યા ત્યારે રામા-નંદના હાથ નીચે એ મુખ્ય અધિકારપર હતો.

સહજનંદ પણ આ મુરના હાથ નીચે આઠ નવ મહિના રજા ત્યારપછી એઓ રામાનંદની જગ્યાએ શરૂ નિમાયા મુક્તાનંદ તે વખતે એમનો શિષ્ય

૧ આને માટે એના શુ ગારના પદ ખાસ જોવા

૨ એના કૃષ્ણ કીર્તનના પદો વાચવાથી આ વાત માલમ પડી આવશે

થયો. ત્યારથી તે મુક્તાનદનુ અવસાન ગઢડામાં સહજનનદના દેહત્યાગ પાળી
 એ મહિને થયું ત્યાં સધી સહજનનદનો એના ઉપર
 જ્ઞાન-એનો ખાસ ધણો પ્રેમ હતો અને તેઓ એને નિત્ય માનની દૃષ્ટિએ
 વિષય જોતા જેમ બ્રહ્માનદનો ખાસ વિષય ઉપદેશ હતો
 તેમ મુક્તાનદનો વિષય જ્ઞાન હતું સાધુ થયા પહેલાં
 એનું નામ મુકુન્દદાસ હતું એ નામે એણે “મુકુન્દ બાવળી” નામે પદ
 લખ્યા છે તેર વર્ષની નાની ઉમરથી એનું વૈરાગ્ય તરફ આકર્ષણ થયું હતું,
 અને જ્યારે તેથી એણે જોયું કે મારા માબાપ અને સસાર ત્યાગ કરવા દે
 એમ નથી ત્યારે એ ગાડા થઇ જવાનો ઢોળ કરી પોતાના ગામ કાગદાથી
 નાસી ગયો વાંકાનેર ને સરધારમાં જુદા જુદા સાધુ-
 સસાર ત્યાગ. એની સંગતમાં રહીને એ છેલ્લે માગરોલમાં રામા-
 નદનો શિષ્ય થઇ રહ્યો રામાનંદે પ્રસન્ન થઇને એને
 પોતાના હાથ નીચે મોટા અધિકારપર નીચે

નવ હજાર પદ ઉપરાત એના બીજા ધણા ગ્રંથો છે પણ તે સર્વમાં
 “ઉદ્ધવ ગીતા” મોખરે છે સતી ગીતા (ધ. સ.
 સતી ગીતા (૧૮૨૪) પણ પ્રથમ પાત્ર છે. સતી ગીતામાં
 કવિએ સ્ત્રીના વિધવા-સધવા આદિ વિભાગો પાડીને
 તેમના ધર્મ-કર્તવ્ય આરીકાથી વર્ણવ્યા છે “સુવાસણીથી ધતર નારી” ને
 એણે “વિધવા” ગણી છે ને તેના લક્ષણ નીચે પ્રમાણે જણાવે છે-
 “જ્ઞાન વૈરાગ્ય કે બકિતને બળે, ન બળી પતિ સંગ જોય,
 “ધર્મ બાળ્યાને બળે, ન બળી પતિ સંગ કોય
 “સુદર સુતનું બળ ગ્રહી, પતિ સંગ ન બળી હોય,
 “એ રીતે તન નવ તળે, વિધવા કહાવે સોય
 “જો વિનતા વૈરાગ્યવતી, વિષય થકી ઉદાસ,
 “શ્રી હરીને નિજ પતિ ગણે, ત્યાગે અન્ય સુખની આશ.

“ પ્રાકૃત નર અતિ તુછ જાણી, ન પરણી જે નાર,
 “ તેપણુ વિધવા જાણવી, જે થવા ઈચ્છે ભવપાર.
 “ જે વનિતાને તપજ વહાણુ, દંડ મતિ નિષ્કામ,
 “ જાળપણથી હરી બજે, જીર ધરે પ્રભુ સુખ નામ *
 “ તે સર્વે વનિતાઓ વિધવા સન્યાસી સમ એહ,
 “ મુકતાનદ કહે માનની સર્વે, સાબળો ધરી નેહ

કાવ્ય જરા લાખુ છે તેમા ધણીજ સૂક્ષ્મ રીતે પરણેલી અને વિધવા
 સ્ત્રીઓએ જે જે વિવિધ દર્શન્ય કરવાં જોઈએ તે સવિસ્તાર વર્ણવ્યા છે.
 એક દરે કાવ્ય રસિક, બોધક ને જ્ઞાન આપનાર છે અને સૌથી ગુણુ વિશેષ
 તે એની સરળ ભાષા છે

નિષ્કુળાનદ જે ઈ. સ. ૧૮૨૧ મા હયાત હતો તે કચ્છનો વતની
 હતો. જ્ઞાતે વિશ્વકર્મા બ્રાહ્મણુ હતો અને સાધુ થયા
 નિષ્કુળાનદ પહેલા એનું નામ લાલજ હતું. એ પણ સહજનદનો
 સોળતી હતો એણે વીશ કાવ્ય થયે ત્રણુ હજાર પદ
 લખ્યા છે એની કવિતાનો વિષય વૈરાગ્ય હતો એના વૈરાગ્ય વિષેના લોક-
 પ્રિય પદમાથી નીચેની થોડીક પંક્તિઓ આપી છે —

“ જનની જીવે રે ગોપીચંદની, પુત્રને પ્રેર્યો વૈરાગજ,
 “ ઉપદેશ આપ્યો એણી પેરે, લાગ્યો સસારીડો આગજ. જનની.
 “ ધન્ય ધન્ય માતારે મુવતણી, કહ્યા કહણુ વચનજ,
 “ રાજ સાજ સુખ પરહરી, વેગે ચાલીઆ વનજ જનની

x x x x

* યુરોપમાની ખ્રીસ્તી ધર્મની સાધ્વીઓ (nuns) ની માફક હિંદુ સ્ત્રી
 પણ આજીવત કૌભાર્યવ્રત પાળી, જાણ્યારી રહી, ઈશ્વરને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણુ
 કરે એ વિચાર કવિએ કેવી હિંમતથી આપણા સસારની રિચતિ જોઈ ઉપદેશ્યો છે
 તે વાચકે સ્પષ્ટતા લેવાનું છે

“ભલોરે ત્યાગ ભરથરી તણો, તણ સોળસે નારણ;

“મદીર ઝરખા મેલી કરી, આસન કીધલા બહારણ જનની

મજુકેશાનદના લેખોનો મોટો શ્રાગ હણ પ્રસિદ્ધ થયો નથી વડ-
તાલમા એની હસ્તલિખિત પ્રત છે જે થોડા પદ
મજુકેશાન : પ્રસિદ્ધિમા આવ્યા છે તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે
એને ખોટા ગુરૂ પ્રત્યે ધણો તિસ્કાગ હતો —

“નર તન પામી, હાર્યો જીતી બાણ મૂઠ અગાની,

“ખોટા સત તણી શિખામણુ તે અતરમા સત્ય માની

સહજનદી પથના નહિ એવા લોકોમા પણ એ પથનો જો કોઇ-
પણ કવિ બહુજ પ્રસિદ્ધ ને લોકપ્રિય હોય તો તે
દેવાનદ છે રખડતા બિહુકો ગામે ગામ ને શહેરે
શહેર એના ભજન ગાઇ માગી ખાય છે એની ગર-
બીઓ દયારામની પેઠે આશો માસની સુંદર, રણીઆમણી, અજવાળી રાત્રે
અદનીમા સુરત, વડોદરાની બીઓ તાલસુર સાથે
એની ગરબીઓ ગાય છે નીચે આપેલી પકિતઓથી શરૂ થતી ગર-
બીઓમાની કોઇકને કોઇક તો ગુજરાતના વતનીએ
કોઇ બિહુક અથવા ભરથરીને મ્હેડે જરૂર સાબળી જ હશે, એટલુજ નહીં
પણ એમા જણાવેલા સત્ય અને યથાર્થ ભાવની તેમજ એમા રહેલી તીખાશ
અને તમતમાટની એના મનપર અસર થયા સિવાય રહી નહીં હોય

૧

“કર પ્રભુ સગાયે દલ પ્રીતડીરે,

“મરી જાવુ મેલી ધનમાલ, અતકાળે સગુ નહીં કોઇનુરે

“સસ્કારે સખંધી સર્વે મળ્યારે,

“એ છે જૂઠી માયા કેરી જાળ, અતકાળે.

૧૭૧

“ માઈ માઈ કરીને ધન મેળવ્યુરે,
“ તેમા તાર નથી તલભાર, અતકાળે
“ સુખ સ્વખા જેવું છે સસારતુરે,
“ જાતા ન લાગે વાર, અતકાળે

૨

“ દુનીઆમા ડાહ્યો ડહાપણુમાં દુઃખ પામે

૩

“ અશાની તારા, અતરમા દેખ વિચારી,
“ અત સમે કોઈ કામ ન આવે, સગાકુટુબ નરનારીરે અશાની.
“ જોખન ધનતું જોર જણાવે, ફાટી આપે ફરતો,
“ કાલ કરાલ કઠણુ શિર વેરી, દિલમા નથી ડરતો રે અશાની
“ માલ ખજાના મદીર મેલી, મુઆ ભૂપ મદમાતા,
“ આન શુકરના ફેહ ધરીને, ધર ધર ગોઆ ખાતારે અશાની
“ આજ અમુલખ અવસર આવ્યો, હરિ બળ્યાતું ટાણું,
“ દેવાનદ કહે ફેહ મનુષ્યનો, ન મળે ખરચે નાણુરે અશાની

મુળજીભટ્ટ (સં ૧૮૮૧)મા હયાત હતો. એના પિતાનું નામ ભાદ-
ભટ્ટ. એ અમદાવાદનો હતો એણે નરસિંહ મહેતાના
મુળજીભટ્ટ પિતાનું શ્રાદ્ધ લખ્યું છે

મીરાબાઈ સિવાય પશુ બકિતદીપ જ્વલત રાખનારી ખીજી સ્ત્રી
કવિયો થઈ ગઈ છે અને તે છેલ્લા શતકના અત
સ્ત્રી કવિયો. ભાગમા થઈ ગઈ છે એ વાત ખરી છે કે મેવાડની
રજપુત રાણીની કોટીમા એમને મૂઠી સ્થાય નહિ
તેમજ તેના અને એમના વચ્ચે સમયનો જે લાંબો અંતર પડ્યો છે તેથી

મીરાબાઈએ ઉપસ્થિત કરેલો ભક્તિભાવ આ પાછલા સમયના મુકાબલે ઉતરતી કોટીની સ્ત્રી કવિયોએ ચાલુ રાખ્યો એમ કહી શકાય નહીં. મીરાની કૃતિ સાહસિક, અપૂર્વ અને નૈસર્ગિક હતી જે ભાવયુક્ત કાવ્યશક્તિ એની કૃતિમાં તરી આવતી જોવામાં આવે છે તેને જન્મ આપે કે પોષે એવું, એની આસપાસના તે સમયના સાહિત્યના સંજોગોમાં કાંઈપણ નહોતું કેવળ અંતરની ઉર્મિથી અને ધાર્મિક-તીવ્ર લાગણીઓથી પ્રેરાયલા એના હૃદયમાંથી કાવ્યના

મિષ્ટ ઉદ્ગારો સહજ નીકળી પડ્યા પરંતુ આ તેમનું પ્રશ્નસાચુક્ત પાછલા સમયની સ્ત્રી કવિયોને એમ નહોતું. એમની કામ.

રચનામાં દર્શાવેલા ભાવોથી જે વાતાવરણમાં તેઓ ઉછરી હતી તે વાતાવરણ ભરેલું હતું. જે કૃતિમાં તેમણે ભાગ લીધેલો કહેવાય તેજ કૃતિઓ ધડવામાં, તેમના પુરૂષ વર્ગના સહચારી બંધુઓ-પુરૂષ કવિયો, મશ્ગુલ હતા આ સંયોગોના મીરાબાઈના સમયમાં અભાવ હતો, છતાં પણ એ સ્ત્રી કવિયોને ધન્યવાદ ધરે છે, કારણ કે સ્ત્રી કેળવણીના વિષયમાં તો તે સમયે અધિકાર હતો, તે છતાં કેણું જાણે કેવા સાધનોવડે એમણે એવી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી કે જેથી તેમણે પોતાના મનપર પ્રકાશ પાડ્યો એટલુંજ નહીં પણ આસપાસના મનુષ્યનાં મનનો અધિકાર પણ દૂર કર્યો શુદ્ધ કાવ્યના ઉત્કૃષ્ટ ધોરણે જોતાં તો દીવાળીબાઈ, રાધાબાઈ, કૃષ્ણાબાઈ, પુરીબાઈ, ગવરીબાઈ, એમના પદ મધ્યમ પદ્ધતિના ગણાય, પરંતુ હુનીઆના બધા દેશોમાં જે કામ (કાવ્ય રચવાનું) ધણી થોડી સ્ત્રીઓએ કર્યું છે તે કામ તેમણે કર્યા બદલ તેમને પ્રશ્નસાપાત્ર તો ગણવા જોઈએ

દીવાળીબાઈ ડોહાના આદ્યજનની પુત્રી હતી એની કવિતા ઉપરથી

જણાય છે કે વિધવા થયા પછી ધણું ખર્ચ એ

દીવાળીબાઈ. પોતાને પિયર આવી રહી મ ૧૮૪૭ નો ભયકર

કાળ, જેને સુડતાળો કહે છે તેમાં એના બાપને

પોતાના બંનેના પેટ ભરવાના સાસા પડ્યા ત્યારે એને એક વૃદ્ધ સાધુને
સોંપી પોતે ક્યાંક ચાલ્યો ગયો. કવિતામાં આ સાધુને એ “દાદાગુરુ”

એના શુદ્ધ

ને નામે જાણખાવે છે થોડો સમય ગાલવા ગામમાં
ગૂઢી એ બંને પછી વડોદરે આવ્યાં આ સાધુ સાથે
એણે ધણી વખત અયોધ્યાની જત્રા કરી હતી સાધુ
રામભક્ત હતો તેથી એની સગતમાં દીવાળીખાઈ પણ રામભક્તિ તરફ
વળી એનાં વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય તથા દૃઢભક્તિથી એના ધણા અનુયાયી થયા
તેમના એકે એને રામ મંદિર બધાવી આપ્યું એણે તો ફુનીઆનો ત્યાગ
કર્યો હતો છતાં એના ચરિત્રની નિંદા કરનારા પણ જોઈતા નહોતા પણ
આ નિંદા કરનારામાંના એકનું અકસ્માત અને અચાનક એવી રીતે મૃત્યુ
થયું કે લોકોને એમજ લાગ્યું કે આ બાઈની ખોટી નિંદા કરવાનું એને
ફળ મળ્યું આવી રીતે એના શીલપરનો કાધ નીકળી ગયો, છતાં પણ
દીવાળીખાઈને એમજ લાગ્યું કે વડોદરાના રામમંદિરમાં રહેવાથી ભક્તિ
કરવામાં વિઘ્ન આવશે તેથી એ વડોદરા છોડીને

જાના

અયોધ્યા નિવાસ કરવા ગઈ. સાધુએ એને આપ્યું
રામાયણ શ્રિખલ્યું હતું તેથી એની કવિતામાં રામ
ચરિત્રનાજ પ્રસંગો આવે છે. શ્રી રામચંદ્રનો જન્મ, વિવાહ, રાજ્યાભિષેક
વિગેરે પ્રસંગો એણે લગભગ પાંચશે છુટક છુટક પદોમાં વર્ણવ્યા છે. સ્ત્રી
લક્ષણનું એણે ધણુંજ આબેહૂબ ચિત્ર આપ્યું છે વૃદ્ધાવસ્થામાં રામના

સ્ત્રી લક્ષણનું

આબેહૂબ ચિત્ર

પિતા દશરથને જ્યારે જણાયું કે પોતાની ત્રણે રાણીઓ
ગર્ભવતી થઈ છે ત્યારે એણે પ્રસન્ન થઈને ત્રણેને
આહે તે માગવા કહ્યું દશરથ સમાન વૃષ્ટિની રાણી-
ઓ, ને તેમણે માગ્યું ત્યારે શું? એ જણીતી
વાત છે કે ગર્ભવતી હોય ત્યારે સ્ત્રીઓને માટી રાખ વિગેરે કચરા જેવી
હાનિકારક વસ્તુઓ ખાવાની આકાંક્ષા* રહે છે, એજ સ્ત્રી હૃદયની દુર્ભજતાને

* આ ભાવને “અભાવો” કહે છે

આધીન થઈ જ્યારે તેમથી એકે “ માટી,” બીજાએ “ નળિયુ,” ત્રીજાએ “ રાખોડી ” માગી ત્યારે દશરથ રાજાને કેટલું આશ્ચર્ય ઉપજ્યું હશે આવા સ્ત્રી સ્વભાવના ધણા દેશાતો એની કવિતામાંથી આપી શકાય એમ છે. રાજ્યાભિષેક સમયે કયા રગની સાડી પહેરવી તે માટેનો રામસીતાનો સવાહ સ્ત્રી લક્ષણુનું તાદસ્મ ચિત્ર છે એક પછી એક રંગ ગણાવીને અતે સીતાજી “ ગુલાબી ” રંગજ પસંદ કરે છે આ ચિત્ર સ્ત્રીની દલમજા ચીતરી શકે

ઉચ્ચ કક્ષાથી જોતાં તો વિષય વિચારને લખને, એની કવિતા વિશુદ્ધ છે, કારણ એનો નાયક રામ જેવો ચારિત્ર્યવાન પુરુષ એના પદ વિચારમાં છે આથી કૃષ્ણલીલા જેવા વિલાસમય વિષય પસંદ વિશુદ્ધ અને કરનાર કવિયોની કૃતિના મુકાબલામાં એની કવિતા ભાષામાં સરળ મનને એક જાતની તાજગી બહે છે એની ભાષા સાદી છે. એની કવિતામાં એવો ઉપદેશ છે કે રામ ભજનથી મુક્તિ મળે છે. તે રામ “ નીચ ને ઉચ ” જોતા નથી. એને તો “ નીતિવાન ” જ વહાલા છે એને “ દાન દખણા ” પણ જોઈતા નથી. અને રામની દૃષ્ટિમાં શ્રીમત કે ગરીબ, પરણેલા કે ધરભંગ થયેલા સૌ સમાન છે

રામભક્તિમાં દીવાળીબાઇ એવી લીન થઈ ગઈ હતી કે પોતાને વૈધવ્ય પ્રાપ્ત થયું તોજ રામભજનનો અવસર મળ્યો એમ વૈધવ્ય સ્વામત ગણીને નીચેના પદમાં વૈધવ્યનું સ્વાગત કરે છે. એની કવિતા, એના વિશુદ્ધ અને સાદા જીવનનું પ્રતિબિમ્બ છે:-

“ મટે ભવે ભવના દુઃખ, રામજી કહીએ,

“ આજ તમ પામ્યા સુખ ”

“ થઈ વિધવા પામ્યા ભજન, ”

“ એવી વિધવા જુગોળુગ, ”

“ દીવાળી કરીએ તમારૂં ભજન ”

રાધાબાઈ વડોદરાની દક્ષણી બ્રાહ્મણી હતી એ અવધૂતાનદ નામે સાધુની શિષ્યા હતી ને રાધા કૃષ્ણની ભક્ત હતી.
 રાધાબાઈ વડોદરામાં એ રામનાથના દહેરામાં રહેતી પરંતુ એ વારંવાર ઉત્તર હિંદુસ્તાન તરફ તથા દારકાની જગ્યાએ જતી એ સ. ૧૮૯૦ માં જીવતી હતી, ત્યાર પછી લગભગ વીસ વર્ષે એનું મૃત્યુ થયું એનો વહેરો જૌર વર્ણનો એના સૈદ્ધર્થ અને હતો અને શરીર સુદર હતું એ હમેશા વસ્ત્ર સફેદ રાખતી થતું લોકોનું પહેરતી. સાજ (વાજ) ઉપર એનો કાપુ સારો આકર્ષણ હોવાથી ને ઠઠ મધુર હોવાથી એનું ગાયન ધણ જ મીઠું લાગતું, અને તેથી ઘણા દેખણો એના અનુયાયી થયા. એની ગરબીઓ ને પદ હજી લોકોમાં ગવાય છે.

એની કવિતામાં ખમી ભાષાની છે એ ભાષા નથી શુદ્ધ ગુજરાતી કે નથી મરાઠી કે નથી હિંદી એ ત્રણેનું વિચિત્ર મિશ્રણ એવી કવિતાની છે, ને એ ત્રણ ભાષાનું ગાન ન હોય તો એની કવિતા ભાષા મિશ્ર. એકાએક સમજવી મુશ્કેલ પડે છે, એણે કૃષ્ણજીવનના કેટલાક પ્રસંગો વર્ણવ્યા છે, તથા વિદોબા, કરંભાબાઈ, મીરાબાઈ, શાનેશ્વર, તુકારામ આદિ સંતોના દ્રઢ ચરિત્ર લખ્યા છે. એવી કવિતાના નમુના પરથી એની ભાષા કેવી મિશ્ર હતી તે સમજશે. -

“તુકારામ બડા સારા ભક્ત,

“થઈ ગયા બડા સચકત,

“જનકુ બધે સંખળા જકત,

“જે છંદુઓ હે રકત.

તુકારામ તોબ્યા.

એણે મુસાફરી ઘણી કરેલી હોવાથી કેટલાક સ્થળોનાં સવિસ્તર વર્ણન એકી-કવિતામાં દર્શાવે પડે છે એની કવિતામાં એ કે સૌમ્ય નથી પરંતુ

તેમા જોમ અને સરળતા છે એનું મૃત્યુ ઇ. સ. ૧૮૫૭ માં થયું હોય એમ અનુમાન થાય છે

કૃષ્ણાખાઈ વડનગરની નાગરેણુ હતી. એના “કૃષ્ણના હાલરડા” અને “સીતાજીની કાચળી” ગુજરાતના સ્ત્રી વર્ગમાં પ્રસિદ્ધ
કૃષ્ણાખાઈ, છે “કાચળી”ની વાત જાણીતી છે. પચવટીમાં રાવણનો મામે ભારીય સુવર્ણ મૃગને વેષે આવ્યો ને સીતાજીની દૃષ્ટિએ પડ્યો. સ્ત્રીની સ્વાભાવિક નિર્બળતાને વશ થઈને આ મૃગને મારીને એના “ચર્મ”ની કાચળી સીવડાવવાની સીતાજીને “રઠ લાગી” રામ મૃગને મારવા તેની પાછળ ગયા ને થોડી વારમાં રામ સકટમાં હોય એવા અષ્ટ સખળાયા સીતાએ ધાર્યું કે રામ સકટમાં હશે તેથી લક્ષ્મણ જોને એનું રક્ષણ કરવાનું કામ રામ સોંપી ગયા હતા તેને પોતાના ભાઈની સહાયે જવા સીતાએ કહ્યું રામે જતી વખતે લક્ષ્મણને આજ્ઞા કરી હતી કે —

“લક્ષ્મણ બાપ તું મઢીએ રહેજે, મૃગને લાવુ મારી

તે ઉપરથી લક્ષ્મણે રામની સહાયે જવા ના કહી સીતાએ તેને મેણા ટાણાં “વચનબાણ” મારીને રામની પાછળ મોકલ્યો, એટલે રાવણને સીતાનું હરણ કરવાનો માર્ગ મોકળો થયો. આ કવિતામાં રામ અને સીતા અને સીતા અને લક્ષ્મણ વચ્ચેના સંવાદો એવી તો સરળ ધરમથુ ને જોડે જોડે અમદદાર ભાષામાં મૂકવામાં આવ્યા છે કે તેમાં સ્ત્રીહક, પતિનું એ હકને અનુકૂળ વર્તન અને નાના ભાઈનું આજ્ઞાકિતપણું એ સર્વના આબેહૂય ચિત્ર દેખાય છે

પુરીખાઈએ સીતાનો વિવાહ પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે.

પુરીખાઈ- તેનું નામ એ “સીતા મંગળ” આપે છે. એની ભાષા સાદી ને પ્રોઢ છે.

ગવરીખાઈનો જન્મ સ. ૧૮૧૫ (ઇ. સ. ૧૭૫૯) માં થયો હતો.

એ કુમરપુરની નાગર બ્રાહ્મણી હતી પાંચ ૭ વર્ષની
 અવરીબાઈ હતી ત્યારે એના લગ્ન થયલા ને લગ્ન પછી થોડે
 દિવસે એના પતિનું મૃત્યુ થયું હતું, તે ઉપરથી એણે
 ધર્મરત્ને જ પોતાનો પતિ ગણ્યો. ખતથી લખતા વાચતા શિખીને ભાગવત
 બંને તરવગાનના પુસ્તકોનો એણે અભ્યાસ કર્યો. જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય એ ‘પામી’
 હતી ને સમાધિ ચઢાવી જાણતી એની સાધુવૃત્તિથી
 રાજાએ તરફતે કુમરપુર, જેપુર અને કાશીના રાજાઓનું લક્ષ એના
 સમાન. તરફ ગયું હતું પોતાને વતનથી એ કાશી જઈને
 વસી હતી, ને ત્યાં એનું મૃત્યુ થયું. સ્ત્રી કવિઓમાં
 વેદાત્મી કવિ એ એકલીજ છે ને પુરુષ વેદાત્મી કવિઓમાં અખા સાથે એને
 ઝૂકી સહાય, પણ અખાની શૈલી કરતા એની શૈલી સરળ-વગર ભણેલાથી પણ
 સમજાય તેવી-પરબ્રહ્મના વિશ્વમાં વ્યાપકપણાનું ઉદાહરણ આપતા, એ તેને
 “કુલનની ખાસ” તથા “સુરજમે તેજ”ની ઉપમા આપીને સમજાવે છે. †
 ગવરીબાઈએ આશરે છસે ખાવન પદ રચ્યા છે.

ગુજરાતી સાહિત્યના રાજ્યાસનને દીપાવતા ત્રણ મુકુટમણીમાં દયારામ
 અતિમ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય સૈન્યનો મોખરો જોમ
 દયારામ નરસિંહ મહેતાએ અને મધ્ય પ્રેમાનંદ દિપાવ્યા છે,
 તેમ તેનો પાછલો ભાગ પણ દયારામે તેવીજ ઉત્તમ રીતે
 મશરૂની કર્યો છે. ગુજરાતના કાવ્ય સાહિત્યને ઉચ્ચતમ શિખરે પહોંચાડવામાં
 આ ત્રણે કવિ સમભાગી હતા, અને દયારામની
 ગુજરાતી સાહિત્યમાં કવિતા તે એ પ્રાચીન સરકારી ગુજરાતી કાવ્ય
 દયારામનું રચાન. સાહિત્યના ઝાખા પડતા દીપનો અતિમ પ્રકાશ છે;

૧. “ગુજરાતની સ્ત્રી કવિયો” એ વિષયપર એક ધણો રસિક નિબંધ આ
 સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ ખી એ એ રાજકોટમાં ત્રીજી સાહિત્ય પરિષદમાં વાંચ્યો
 હતો. આ વૃત્તાંતમાં તે નિબંધની પણ સહાય લીધી છે.

એવી અરબીઓ તથા એના પદ તે એ ક્ષીણ થતા પ્રદીપની એલવાતા
પહેલાની દીપ્તિ છે

દયારામનુ જીવન-સાહિત્ય વિષયક તેમજ સમાજ-વિવાદનો વિષય
અથ પદ્ય છે સ્ત્રીજાતિ સાથેના એનો સંબંધ શુદ્ધ-
એની રહેણી માનસિક-નહોતો એમ કહેનારા પણ છે, જ્યારે એજ
સંબંધ સામાજિક ગૃહવ્યવસ્થાને અંગે આવશ્યક
હતો એમ કહી એનો અભાવ કરનાર વર્ગ પણ છે. સાહિત્ય જીવનમાં એની
ગુણના કાવ્યો કવિ હોઈ, ઇંગ્લેન્ડના વિલાસી પણ સરકારી કવિ બાયરન
અને હિદી બકત કવિ મુસ્તાસ સાથે કરવામાં આવે છે

દયારામનુ જૂન નામ દયાશ કર હતું, પણ એણે જ્યારે શિવમાર્ગ છોડી
વિષ્ણુ માર્ગ સ્વીકાર્યો ત્યારે તે બદલ્યું એમ કહેવાય
કિશોરાવસ્થા ને છે એનો જન્મ નર્મદાતટે આવેલા આદ્ય ગામમાં
અલ્પાસ ૪ સ ૧૭૬૭ મા થયો હતો એ માટે સાંકેતરો
નાગર હતો એની તેર વર્ષની વયે એના માબાપ
મૃત્યુ પામ્યા હતા માતા કરતા પિતાનું મૃત્યુ એક વર્ષ પહેલું થયું હતું તે
સમયે એને મણિત તથા વામના લખવાનું સાધારણ જ્ઞાન હતું એના પિતાનો
વિચાર એને વડોદરે સરકૃત સ્થાપવવા મોકલવાનો હતો તેવામાં જ તેનું
મૃત્યુ થયું ત્યાર પછી ઓગણીસ વર્ષની વય અંત ત્યાં સુધી કવિ પોતાની
મર્યાદાને ત્યાં રહ્યો હતો. તેના અવસાન પછી એણે કોઈક માનિવાસ કર્યો.

* આ કવિનું જીવન વૃત્તાત મેળવવા પુષ્ટ જ્ઞાન પ્રયત્નો થયા છે કેવિ નર્મદા-
શ કર તેમાં સૌથી અગ્રરથાને છે બીજા બેમાં ગ બા હરગોવિંદ દાસ દાટાવાળાએ
પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં આવેલા કવિ જીવન વૃત્તાત રા હરગોવિંદ સૂર્યરામ દેસાઈએ
આપેલું ચરિત્ર વધારે વિસ્તારવાળું છે, ત્રીજું એમણે પોતે જાતે જ વૃત્તાત મેળવવા
મહેનત બીધેલી રા વિજયનદાસ ચૌધરી લખેલી “દયાગમની જીવનકથા” આ ત્રણ
વૃત્તાતપત્રો ઉપબન્ધી કાઢેલી છે એમાં નહિ કોઈ રચણે સ્પષ્ટતાથી વધારે કર્યું છે

આ સિવાય હાલમાં એ જ નવા વૃત્તાતો બહાર પડ્યા છે, પણ તેમાં કંઈ
ખાસ જીવ જીવ નથી

બા ક.

દત્તકથા એવી છે કે કવિની આઠ વર્ષની વયે એનો વિવાહ થયો હતો, પરંતુ તે કન્યાનું એ વર્ષમા મૃત્યુ થયું, ત્યારપછી એના લગ્ન થયાં કેાઠએ કવિને કન્યા દીધેલી નહીં, તેનું એક કારણ નહોતું એની નિર્ધનતા હતી એની પોતાની ઇચ્છા પણ પરણવાની નહોતી એ જન્મ પર્યંત કુમારોજ રહ્યો હતો.

ચૌદ વર્ષની ઉંમર પછીનો જુવાનીનો કાળ એણે પોતાના આદર્ય કૃષ્ણની માફક સ્વચ્છ દૃષ્ટિ ગાળેલો આદોદની સુવતીઓ તરફથી વસ્થાન ગુજરાતમા પોતાના સંદર્શાદિ માટે પ્રસિદ્ધ છે વળે તોફાન ગૌર, અગે સમૃદ્ધ, કાન્ધુ તરતા પણ આવડે, મનોહર, લાવણ્યપૂર્ણ, સાહસિક અને એ સિવાય આકર્ષણ કરે

એવા ખીજ ગુણવાળી આદોદની સુદરીઓ હોય છે આ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે તોફાન મસ્તી કરવામાં જ્યારામને આનંદ મળતો, અને પોતાના જેવાજ ચેષ્ટાખોર જુવાનીઓએને ભેગા કરી નર્મદાના ઘાટ પર પાણી ભરવા જતી સ્ત્રીઓપર કાકરા નાખીને અથવા તેમને ખીજ રીતે ચીડવવામા તે પોતાનો સમય વ્યતીત કરતો * શરમાળ સ્ત્રીઓ તો આ કુચેષ્ટા પ્રતિ લક્ષ આપતી નહીં, પરંતુ કેાઠક સમયે આ જુવાનીઓએનો નાદ ઉતારે એવી સ્ત્રીઓ પણ નીકળી આવતી. એક દિવસે એક સોનારણુનું ખેડું જ્યારામે ફાડ્યું સોનારણુનો મિનસ મથો, ને જ્યારામનું ઘોતીયું પકડી ખેડાની કીમત માગી એની પાસે તો ખોટી ખદામ પણ નહીં એટલે એ પોતાની જૂલ સમજી ગયો ને ઘોતીઓનો પક્ષો છોડવવા કાલાવાલા કરવા લાગ્યો, પણ સોનારણુ એકની બે ચર્ધ નહીં આથી જ્યારામને એના ખીજ ન્યાતીલાઓએ ચઢાવીને કહ્યું કે “શુ નાગર સોનારણુથી ગાજ્યો જાય ?” જુવાન જ્યારામને આથી પાણી ચઢ્યું ને

* સ્ત્રીઓ પ્રત્યે આવા અટગાળા કરવાનો “ધ ધો” માત્ર આદોદમાજ છે એમ નથી પણ દરેક જગાએ ઘાટ યા કૂવા પર જુવાનીઓની ટાળીઓ ભેગી થઈ જ્યારામની માફકજ પોતાનો અવકાશનો સમય ગાળવામા મગા લે છે

આવેશમાં ને આવેશમાં એણે સોનારણને તમાચો ખેંચી કાઢ્યો. આ ખચર કોપએ જમને સોનારણના ધણીને કરી, એટલે તે હાથમાં હથોડો લઈને દોડતો આવ્યો, એટલામાં દયારામ ધોતીઉં છોડાવી નાંઠો સૈને એમજ લાગ્યું કે એણે નદીમાં ઝપલાની આપધાત કર્યો હશે, પરંતુ એ તો ચાદોદની પાસે આવેલા કરનાળી ગામમાં બરાબ રહ્યો હતો ત્યાં એને કેશવાનદ નામે સાધુનો ભેટો થયો. પોતાને શિષ્ય બનાવવાની એણે કેશવાનદને વિનંતી કરી. એની યુવાન વયનો વિચાર કરીને સાધુએ એને ચેલો મુડવાની ના કહી. એનું ના કહેવાનું કારણ બીજું જ કદીને દયારામે સાધુઓના ભોખાળાની લાવણી જોઈ કાઢી આ લાવણીમાં સાધુઓ જીવાન છોકરાઓને ચેલા મુડતા આવડે. ખાય છે તેનું કાગળ એવું જણાયું છે કે સાધુઓ ધણાખરા યુવતિઓની સગનમાં રહે છે. હવે જો શિષ્ય જીવાન હોય તો ખુદ સાધુનો ભાવ કયો યુવતિ પૂછે? આ લાવણી સામળી કેશવાનદ હસ્યા ને બોલ્યા કે “છોકરો બેવકૂફ છે સાધુના અને તેનું પરિણામ. સદ્ગુણનો પ્રતાપ એણે જોયો નથી કોઈ દિવસે તે પણ એને બતાવીશ” આ વાત પછી બે એક મહીને દયારામ તરતો તરતો કરનાળી ગયો ત્યાં કેશવાનદે એને પકડીને ગતના યોગદ્વારા શ્રીકૃષ્ણના સાક્ષાત્ દર્શન કરાવ્યા આ ચમત્કારથી કવિ કૃષ્ણનો દૃઢ ભક્ત થયો ને કેશવાનદને પોતાના ગુરૂ ગણીને “ગુરૂ મોટા, ગુરૂ મોટા,”નું પદ બનાવ્યું.

કવિનો ચેલાખોર સ્વભાવ એની પુખ્ત વય થઈ ત્યાં સુધી ગયો નહીં મહાશુનો યોગ હોય છે ત્યારે ચાદોદમાં નર્મદા સ્નાનનો એનો સ્વભાવ. મહિમા ગણાય છે એવે એક પ્રસંગે ગાયકવાડ ફતેહ-સિંહરાવના કુટુંબની સ્ત્રીઓ ચાદોદ નહાવા આવી. બ્યારે જનાનાની સ્ત્રીઓ સ્નાન કરવા જવા નીકળી ત્યારે પુરૂષોને દૂર રાખવા ચોકી પહેરા મુકાયા. દયારામના ટીખળી સ્વભાવવાળા મનમાં આ કુકમ

તોડવાનું સ્કૂરી આવ્યું, એટલે એ એક નાનો છોકરો જેનો કંઠ મધુર હતો ને જે સીતારની છેડ કરી જાયતો તેની સાથે જઈને ધાટ પર બેસી રહ્યો. દયારામે તથુરાને છેડ કરી ને છોકરાએ ગાવું શરૂ કર્યું. જનાનાની સ્ત્રીઓ આ ગાવાખજવાથી એટલી પ્રસન્ન થઈ કે તેમણે આગળ આવીને આ બે જણને બિશુક ખાણે સમજાવે સોનામહેરની દક્ષણા આપવા માડી, તે ન હોતા દયારામે કહ્યું કે, “આપનારની પાત્રતા સિવાય હમે દક્ષણા હોતા નથી” રાણીએ આથી હોઝલ કાઢી નાખી સોનામહેર આપવા માડી. દયારામે મોટા મનથી તે દક્ષણા છોકરાને અપાવી આ સમાચાર વડોદરે પહોંચતા એને રાજ્ય તરફથી આમત્રણ થયું તે આમત્રણ એણે સ્વીકાર્યું પણ ખરૂં, પરંતુ એવામા કાંઈ રાજખટપટ હતી ને એ વડોદરે ગયો પણ કાંઈ સત્કાર થયો નહીં. તે દિવસથી એણે રાજ્ય અથવા રાજ્યાધિકારીઓ પર વિશ્વાસ નહીં રાખવાનો નિશ્ચય કર્યો.

કવિની કાતિ નૈસર્ગિક રીતેજ આકર્ષક હતી એ ગૌર વર્ણનો, ઉચ્ચે,
એકવડી કાઠીનો ને મજબૂત બાધાનો હતો. એનો
એની કાતિ કંઠ પણ સુરીક્ષો હતો આવા નૈસર્ગિક આકર્ષણ
વાળી કાતિ ઉપરાત એની બીજી ટાપટીપથી એ
સ્ત્રીવર્ગના મન હરી લે તેમા શું આશ્ચર્ય ?*

જે વર્ગને આપણે “કક્કડ” ગણીએ છીએ તે વર્ગમા એના
“પોષાક” બાબતમા એને મૂઝી શકાય. પાંધડી એ નડીઆદથી

* કવિ નર્મદાસકર એને નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે—“દયારામ (મારાથી) પાતળો અને મૂઠ એક ઉચ્ચો હતો મ્હોડું ગોળ નહિ પણ લાંબું, મારા જેવુંજ, નાક પણ મારા જેવુંજ સીધું પણ છેડેથી આણીઆણું, આખ માજરી પણ ઘણી ચંચળ; કપાળ લમણાથી ઉચું થવું જઈને જરાક બહાર પરવું, મુઠ ભરાવ ને ઉચેથી વાંકી પણ થોભીઆ નહીં રંગે ધણ વણીથી જરા ગોઝે નાજુકાઈ ઘણી હતી પાન ખાંચ તો મળાની રતારા જણાઈ આવે.”

પોષાકમાં રંગાવી મગાવતો ને સાધારણ રીતે પાધડીની
 ફકકડપણુ, ગગાઈના ચારથી આઠ આના લાગે સારે એ
 પાધડીની રંગાઈ પાંચ રૂપીઆ આપતો રેશમી
 ઠારતુ દસપાર રૂપીઆની કિંમતનું ધોતીઈ અને પારીક દાકાની
 મલમલના અગરખા, ખાચપર તથા પીટપર ચીકન બરાવી એ પહેરતો,
 દરજીને સીલાઈ પણ મનમાની આપતો અગરખાની સીલાઈ એ ત્રણ
 રૂપીઆ સુધી આપતો, પરંતુ જો સીલાઈ બરાબર ન થાય તો દરજીની
 કમખમી આવી લાગતી. ધોતીઆની પાટલી ચીપતા અડધો કલાક
 થતો દુપટ્ટો અને બરેલા જોડા સફાઈપિધ ગળેનો આવી મુઘડતા અને
 રસિકતાની સ્ત્રીવર્ગપર છાપ બેઠા સિવાય ગહેજ નહી, અને એનું ચરિત્ર
 લખનાગએએ ચાર પાંચ કુશીન ધરની સ્ત્રીઓના
 તેથી થતું સ્ત્રી દર્શતો એવા આખ્યા છે કે જેમા તે સ્ત્રીઓ પોતાની
 વર્ગનું આકર્ષણ ઉત્તમવચ્ચામા કવિ સાથેનો પૂર્વસબ્ધ સ્વીકારતા
 સ્વરમાયલી નહીં ચાળીસ વર્ષની વય સુધી તો
 એનું ફકકડપણુ ને વિધથીપણુ ગણુ નહોતું, પરંતુ ત્યારપછી એ ઠાવકો થયો
 હતો, અને રતનખાઈ નામે બાળવિધવા સોનારણુ જે એની મંગી હતી
 તેની મોખતમાજ છ દમીપર્યત રહ્યો એ બાઈ
 દયારામ અને એનું ધગ સાચવતી. એના કારી મદવાડમાં-અને
 રતનખાઈનો સંબંધ દયારામને વારવાગ મદવાડ આવતો-એ બાઈ એની

* એના કેટલાં ન્યાતીલાં આ એનો આ વિષે એવો બખાવ કરે છે કે કૃષ્ણના
 અગાઉ અષ્ટ સખા હતા, દયારામ નવમો હતો અને એન ગસલીલાના દર્શન
 કરાવવાનું કૃષ્ણે આ સસારમા મોકલ્યો હતો.

૧ દયારામ ઠાવકો થયો તેનું નામનીએ પ્રમાણે છે એક સમયે એ વડોદરામા
 પોતાના કોઈ બાળખીતાને ત્યાં ઉતર્યો હતો તેની સ્ત્રી શુદ્ધ ભાવે એની સેવામાં
 રહેતી પણ દયારામના મનમા તુલોજા ભાવ આવ્યો, ને બાઈને છડવા થયો તેણે
 બ્રમ પાડી, એટલે દયારામ નાકો આ અતુભવપરથી એની આખ ઉધડી

આકરી કરતી એના મૃત્યુ પછી કેટલેક વર્ષે બાઇએ દેહત્યાગ કર્યો કવિના જીવનના આ પ્રસંગની સરખાત જો કે અનીતિમય સંબંધથી થઈ હતી, પરંતુ પોતાના બંનેના સંબંધને અંગે કવિએ પોતાના જીવનના જે કેટલાક પ્રમંથો લખ્યા છે, અને જે એના શિષ્ય વર્ગે સાચવી રાખ્યા છે, તે ઉપરથી જણાય છે કે પોતાની પાછલી વર્તણૂકથી એ ડાઘ કાઢી નાખ્યો હતો, એ બાઇના માથાપ એને નવ વર્ષની મૂકીને મરી ગયાં હતાં, અને એજ અસ્તામા એ વિધવા પણ થઈ. એના સાસરીઆએ એને ઘણું દુઃખ દીધું હતું નર્મદા તટે એના ને દયારામનો મેળાપ થયો હતો અને સારી મઠી લોકવાયકા છતાં પણ એ બંને જણા ત્રીશ વર્ષ સુધી સાથે રહ્યા હતા દયારામ કહેતો કે “પૂર્વજન્મમા એજ હમારી સ્ત્રી હતી પણ ધણીપ્રત્યે કટુ વેણુ કહેવાને લીધે મલિન થવાથી વિખુટી પડીને બાળપણામા વિધવા થઈ રહી છે.” યાતિ ભેદને લીધે રતનબાઈ કવિ માટે રસોઇ કરતી નહિ^૧, પણ તે સિવાયનું ધરતું સર્વ કામ એજ કરતી દયારામના કોંઈ સ્વભાવથી તેમજ એને વારંવાર આવતા મદવાડથી^૨ એ જલદી તાતો સ્વભાવ ઉજ્જેરાઈ જતો આથી રતનબાઈને^૩ અવારનવાર એના હાથનો માર ખાવો પડતો ને તે એ સાંખી જતી. પરંતુ એક સમયે એવું થયું કે એના માર અને અળથી કટાળી જઈ રતનબાઈએ એનું ધર ત્યાગી દીધું દયારામની સ્થિતિ આ વખતે

૧ રસોઇના કામમા દયારામ એકડો હતો, ભાતભાતની રસોઇ બનાવી બાઈને, ને પોતાની તથા રતનબાઈ બેની રસોઈ એજ કરતો

૨ દયારામને થયેલા ફરવોનું વર્ણન કરવા બેસીએ તે એક ચોપડી બરાબ

૩ એક સમયે રતનબાઈ દયારામને દોરી જતી હતી, એની આખે જીખ વળાડી હતી તેથી રતનબાઈના ખસા ઉપર હાથ મૂકી એ ચાલતો, એવામા એ સરી પડ્યો એટલે એનો મિલસ ગયો, ને બાઈને ફટકો પડ્યો, પરંતુ રતનબાઈ એટલી બધી હતી કે પોતાને થયેલી ઇબને ન ગણકારતા એનો પગ જે મોઝકાઈ ગયો હતો તેના પર પાટો બાંધવા મઠી પડી

ખરેખરી દયામણી થઇ પડી એક મિત્રના સમજવવાથી બાઇ પાછી આવી,
પરંતુ પાછા આવવાનું સુખ્ય કારણ એ હતું કે એ બાઇના વિશેષથી
દયારામ ધણો હીઝરાયો ને રતનબાઇને એમ સમજવવામાં આવ્યું કે જો
એ પાછી નહિ આવે તો દયારામ દેહત્યાગ કરશે દયારામના અંતિમ
મંદવાડમાં બાઇએ એની ધણીજ ચાકરી ઉઠાવેલી મૃત્યુના સાત આઠ
વર્ષ અગાઉ દયાગમ આપુ દેખતો ને છેલ્લા એ વર્ષે તો આખો છેલ્લો ગઈ
હતી રતનબાઇ વિશે લખતા કવિએ એને પોતાના
રતનબાઇની ઉત્તરા- “સુખદુઃખની બાગીએણું” જણાવી છે ત્રણ ત્રણ
વસ્ત્રો કષ્ટમય, વખત એણે બાઇને બંધી જત્રાએ કરાવી હતી.
શોચનીય જત્રામાં પણ એ બાઇએ એની એવી સેવા ઉઠાવી હતી
કે એ પોતાને એનો “ઝોશી ગણ” માનતો મરણ
અગાઉ પણ કવિએ પોતાના શિષ્ય વર્ગને આ બાઇની બલામણુ કરેલી,
પરંતુ દુર્ભાગ્યે કવિના સગાએ એના મરણબાદ રતનબાઇને દુઃખ દેવામાં
કચ્ચાશ રાખી નહીં કવિ નિર્ધન હતો છતાં પણ એને થોડું એક રકમ
આપી હતી આ પેસા પણ કવિના પિત્રાએ લઇ લીધા કવિના મૃત્યુ-
બાદ થોડ વર્ષે મટ્ટ અને ગરીબાઇમાં આ બાઈ મરણ પામી

પોતાની રહેણી કરણી જનસમૂહમાં નિંદાપાત્ર ગણાય છે તે વાતથી
કવિ અગાત નહોતો કેટલાક તો એને મ્હોડા મ્હોડ
લોક વિરૂદ્ધ વર્તનને કવિએ કહેલો પૂછતા કે “યુવાન સ્ત્રી સાથે તમે એકાતમાં રહીને
ખુલસો. તમારી પૂજા તેમને શા માટે કરવા દો છો?” તેનો એ
ઉત્તર આપતો કે “મારી પાછળ મારી નિંદા થાય
છે પણ એમ તો શ્રીકૃષ્ણની નિંદા પણ એની પાછે કયા મથુરામાં નહોતી
થતી ? હું ના દહીં છું છતાં સ્ત્રીઓ મારે ત્યાં આવી ફુલ ધરાવે છે; ખજ
દાખે છે ને પૂજા કરે છે પરંતુ મારૂ હૃદય તો શુદ્ધ છે આ સસારના
પાપપુન્યમાંથી એમને તારવી, કૃષ્ણ સાથે એમને સંબંધ જોડી આપવો

એ મારે ધર્મ છે” નીચેની પંક્તિઓમા એ પોતાના વ્યભિચારની વ્યાખ્યા
! આપે છે —

“દયાની ખ્યારી, કૃષ્ણજી કહાવે, કૃષ્ણની ખ્યારી આ દાસી,

“રમુ, રમાડું, પ્રેમે પોદું, જારી કૃષ્ણજી, નહીં તો ઉદાસી-

“એ વ્યભિચાર નિત કરીએ રે, એથી બવસાગર તરીએ રે,

ભીસ અને ત્યાગ સ્ત્રીવર્ગના સસર્ગથી જે અભયાદ રાગ ઉત્પન્ન
કરવાનો એનો બોધ થાય છે તેના અનિષ્ઠથી એ અજાણ નહોતો અને,

“જે કોઈ જન કલ્યાણ ચાહો, તે સ્ત્રીની મંગત તજજો રે,

વાળી ગરબીમા “સ્ત્રી મંગત”નો ત્યાગ કરવાની એ સલાહ આપે છે.

રીશ વર્ષની વયથી તે એ ચાળીશ વર્ષે પહોંચ્યો ત્યા સુધીનો સર્વકાળ
દયારામે પ્રવાસમાજ કાઢ્યો છે બદ્રિકામ્બ, જગન્નાથ-
દયારામના પ્રવાસ. પુરી, ગમેશ્વર અને દારકા એ ચારે ધામની એણે
ત્રણ ત્રણ વખત જત્રા કરી હતી શ્રીનાથદારાની તો
એણે સાત વખત જત્રા કરી હતી, ચાગ વખત “જમના પાન” દ્યું હતું.
હિંદુઓમા “સુકિત” મળ્યા સમાન ગણાતું એક કાર્ય એણે દ્યું હતું કાશીથી
પતિતપાવની ગંગાજના જળની કાવડ ભરીને તે જળથી એણે રામેશ્વર
મહાદેવને સ્નાન કરાવ્યું હતું કબોદીથી કાકેર તો એ વારવાર જતો ને
તે પણ પગપાળોજ કાકેરના પ્રસિદ્ધ ઇન્દારામ ભટ્ટે ગોમતીના ધાટપર
એના પદ સાબળ્યા ને પ્રસન્ન થઇ એને જત્રા જવાનો ઉપદેશ કર્યો આ
ઉપરથી દયારામ જત્રા કરી આવી ઇન્દારામજીને મળ્યો, ઇન્દારામે એને
આશ્વિય આપી કે “તું કવિ તરીકે પ્રસિદ્ધ થઈશ” ઇન્દારામ ભટ્ટજી એને
“નરસિંહ મહેતાનો અવતાર” કહેતા વૈષ્ણવ સપ્રદાયપર એને દૃઢ આસ્થા
હતી અને એ પહેલી વખતે શ્રી નાથદારા પહોંચ્યો તેજ સાબળા શ્રીનાથ-
જના રાણગાર અને આબુલખાનુ વર્ણન એણે એવી રસિકતાથી માણુ કે

મહારાજે એને ખોલાવી કીમતી ઉપરાણા આપ્યાં * શ્રીનાથદ્વારામા એણે ત્રણ માસ શ્રીહાકોરજી સમક્ષ ગાઇ વગાડીને કાઢ્યા, અને ત્યાં આવેલા યાત્રાળુઓ એના ભક્તિ સંગીતથી એવા મોહિત થતા કે એનાપર ભેટોના વર્ષાદ વરસાવતા, પરંતુ આ સર્વ ભેટ એ શ્રીનાથજીને અર્પણ કરી દેતો.

આ પ્રવાસોમા એને જે જે હાડમારીઓ વેઠવી પડેલી તથા જે જે ચમત્કાર એણે જોયલા તેની કાર્ષક હકીકત એણે પ્રવાસમાં સકટા પોતે આપી છે “મહાકાળેશ્વર મહાદેવના દર્શન કરીને અમે દશ બારજનો નાશક આવવાને નીકળ્યા પાંચ દિવસ સુધી તો માર્ગમા કાંઈપણ વિઘ્ન નડ્યું નહીં પણ ‘ઝે’ દિવસે મધ્યાહ્નના, બ્યારે આશીરગદથી વીશ કોશના અંતરપર ભોજન કરવાને મુકામ કરી બેઠા હતા, ત્યારે કેટલાક યાત્રાળુઓનું ટાળુ આવ્યું તેઓ પણ ત્યાંજ મુકામ નાખીને પડ્યા, અને ભોજન કરીને અમારી સાથેજ ઝટપટ નીકળ્યા થોડે સુધી તો સૌને હચકત નડી નહીં પણ ‘છ’ સાત કોશપર આવેલા વગડામા સૌ જન આવતાજ જોતજોતામાજ યાત્રાળુએ જ અમને ઘેરી લીધા ને હુટવા માડ્યા ” .. “હમાગમાના ત્રણ જનને કસાઈ પેરે મારી નાખ્યા, ને હમને કેદ કરીને પોતા સાથે પકડી ચાલ્યા, તે કેદ હૈદરાબાદમા પકડી ગયા ”. “હૈદરાબાદમાં આ હુટાગઓએ કેટલીક લૂટ ચલાવ્યા પછી ત્યાંથી નાહા, ને હમને પણ આશીરગદ લઈ આવ્યા મારી પાસે મારા છૂટકા માટ પાટસે રૂપિયા માગ્યા ”. .. “પણ મેં જણાવ્યું કે હું બ્રાહ્મણ છું, નળાપો

* એમ પણ કહે છે કે શ્રીનાથજીના હુડમથી મહારાજે એને ત્રણ માસ નાથદ્વારામા રાખ્યા શ્રીનાથજીએ પ્રસન્ન થઈ એક સમયે એને સ્વપ્નમા રાસલીલા, જેના નરસિંહ મહેતાએ પણ દર્શન કર્યા હતા તે, બતાવી શ્રી કૃષ્ણ દુપાના આ નિર્દેશથી એના હૃદયમા ધણીજ આનંદ થયો ને એ આનંદોર્મિથી એણે રાસલીલાનું એક તાદૃશ ચિત્ર પોતાના પદના ઉતારી ગાયુ કે મહારાજે એને આ કીમતી ઉપરાણા આપ્યાં હતા.

ને નમાયો છુ, માફ કોઈ સગુ વહાલુ નથી તેમ મારા સ્ત્રી છોકરા પણ નથી કે જે મારા છૂટકારા માટે પૈસા આપે જેમ નરમ મેહેતાની હુંડી કૃષ્ણે ભરી તેમ તે આ મારી હુંડી સીકારશે, તે વના મારા કોઈ વાલી વારસ નથી. આ વાત કોઈએ માની નહીં એમ કરતા પાંચ માસ વીતી ગયા ને કૃષ્ણે મને સ્વપ્નમા કહ્યું ‘કેમ તારે તો ઘેર જવુંતુંની’ એક દિવસે વૃદ્ધાવનમા મારા મનમા એમ આવ્યું કે હવે ઘેર જાઉં તો હીક, એમ મે જાત્રામા. ધાર્યું તેથી આ મકટ આવ્યું છે એમ મારા પ્રભુ કૃષ્ણે જણાવ્યું સ્વપ્નમાજ મે કાલાવાલા કરીને ઉધમા જ પ્રાર્થના કરીધી કે, ‘શ્રીજી શરણે પડ્યાને શીદ સતાપો.’ પછી આખ ઉધડી, ને આન કરી ધ્યાન કર્યું તે પછી લુટારાના નાયક પામે ગયો ’ “મે વિનવી વિનવીને મારી હકીકત કહી, પછી તેના આગળ બજન કરવાને બેઠો આનાજી ખુશ થયો ને કહ્યું કે ત્રણ દિવસ પછી રજા આપીશ.’ .. “રાત્રીના નાયક રોજ માગ બજન સાબળતો ” . “ગમે તે કારણ હો, માગ બજનથી પ્રસન્ન થઈ કે મારી વિનવણીથી કે કૃષ્ણ તેના અતરમા વસ્યાથી, આનાજી આગડીઆએ ત્રીજે દિવસે મને જવાની રજા આપી તે વેળાએ મને પગ ખરચી માટે પદર રપીઆ પણ આપ્યા ’

મદ્રાસ ઇલાકામા બાલાજીનો મહત્ત યાત્રાજીએ પાસે જળાતકારે પૈસા લેતો. તે સંબધમા એ લખે છે કે “દર્શન કરીધા પછી મહત્તે અમને ધણી પીઆ હતા, અને કેટલા દિવસ સુધી જવાની આગિયા આપી નહીં, ત્યારે હમે રતોવઈ નીકળીને ચાલ્યા ગયા—ત્યારે અમારી પછાડી માણસો દોડાયા અને હમને પકડવામા આવ્યા, અને અમારી પાસે પૈસા છે કે નહીં તેની ખોળખાળ કરીધી ને ચાર દિવસ સુધી જવા દીધા નહીં ” આ પછી રાએ શ્વરમા અનુભવેલા અમતકારની એ હકીકત કહે છે. “પછી રાએશ્વર ગયા ત્યાં એક શિવમહત્ત બાવા સાથે વાદવિવાદ થયો. તેનું કહેવું એહવું હતું કે શિવજી મોટા છે અને કૃષ્ણ તો કેવળ બાલચારી છે હમારે વાદવિવાદ

થયો હતો ને હમે સિદ્ધ કરી શક્યા કે હરિ અને હર જગતના દીકામા નિરાળા છે પણ એકજ છે. શિવજી તો જોગી છે, ને એક જોગટાને બજવાથી આ સસારી જીવોનું કલ્યાણ નહીં થશે. . બાવાજી હમારા પર ઘણાજ ક્રોધાયમાન થયા, ને હમને મારવાને આવ્યા પણ તેઓએ પોતાનો હડ કાઢ્યો તે હડ હવામા અદ્ધરનો અદ્ધર રહી ગયો; અને બાવાજી નીચા થઈને ઉભા રહ્યા-સમામા પ્રત્યક્ષ દેખાતું હતું કે શ્રીકૃષ્ણે તે હડ પકડી રાખ્યો હતો. પછીથી તે બાવાજી નમી પડ્યા ને કબૂલ કરીધું કે હરિને હર એકજ છે” આ પ્રવાસ પૂરો કરતા એને સાત વર્ષ થયા

જો કે દયારામ પાકે વૈષ્ણવ હતો પરંતુ ભગતડાઓની પેઠે મહારાજોનું ગાયુ ગાવાની અથવા તેમને પોતાનું મરતક નમાવવાની વૈષ્ણવ મહારાજો એ વિરુદ્ધ હતો. એણે પાકી મરજદ લીધી હતી, * તરફ આગ્રીતિ. પરંતુ તેથી કાઈ મહારાજો તરફનો એનો અણુમો આજો થયો નહોતો પોતાની સત્તા દયાગમ પર ખેસાડવા જતા આવી રીતે એ સમયે મહારાજોને માનભગ થવું પડેલું એના ગુરુ બુદ્ધિકાંઠાવાળા પુરુષોત્તમજી મહારાજ હોમોઈ આવેલા. કેટલાક વૈષ્ણવોના ભરમાવ્યાથી એમણે દયારામના દર્શન બધ કર્યા આ શિક્ષા વૈષ્ણવને માટે બહુ બારે કહેવાય દયારામે ઉત્તરમા મહારાજની નિંદાનું એક પદ બનાવી મોકલ્યું આ પદ એના દર્શન બધ કરાવનાર વૈષ્ણવોની જાણમાં આવ્યું અને તેમણે મહારાજને બતાવ્યું મહાગજ એના આ સાહસથી આશ્ચર્ય પામી એને ઘેર મળવા ગયા, પરંતુ દયારામે એમને આવતા જોઈ બારણા બધ કરી દીધા અને મહારાજે બાધેલી તુલસીની દીડી તેમને પાછી મોકલી. મહારાજને પણ પોતાનો દોષ માલમ પડ્યો એટલે પોતાની બુલ સ્વીકારી એને કહી પાછી બાધી.

* પાકી મરજદ લેનારથી બીજા કોઈનું પણ રાધેલું ખવાય નહીં ને કોઈનો સ્પર્શ પણ થાય નહીં સ્પર્શ થાય તો સ્નાન કર્યા પછી શુદ્ધ થવાય છે

બીજે સમયે એક મહારાજ ડબોઈ પધારેલા સધળા વૈષ્ણવો મહારાજને ભેટ ધરાવવા ગયા પણ કવિ ગયો નહીં, મહારાજોને ત્યારે મહારાજે પોતાની પાસે તેડવા એને ત્યાં એક પ્રમટપણે અનાદર મેવક મોકલ્યો. કવિએ કહ્યું “જે મારી ગાદી મહારાજની ગાદીની બરાબરની હોય તો આણું” આથી મહારાજને માહું લાગ્યું પણ એની વાત સ્વીકારી. મહારાજ પાસે જતા અગાઉ દયારામે પણ પોતાની ગાદી મહારાજની બરાબર નખાઈ છે કે નહીં તેની તપાસ કરાવી પછી એ મહારાજ પાસે ગયો, પણ જેવો એ ગાદી પર બેસવા જાય છે કે એક સેવકે ગાદી ખસેડી લીધી દયારામનો મિળસ હાથથી ગયો, મહારાજના મ્હોડા પર તેમનો તિરસ્કાર કયો ને પોતાની કડી તોડી નાખીને જે સેવક એને તેડવા આવ્યો હતો તેના હાથમા આપી ને કહ્યું કે “લે, ગોસાઈ બાવાને આપ કે લે, તારી બે દમડીની કડી” મહારાજને પોતાનાં કૃત્ય માટે પશ્ચાત્તાપ થયો ને દયારામને ધેગ મળવા ગયો. પણ એમના હાલ પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબના પુરૂષોત્તમજી મહારાજના જેવાજ થયા. કવિ તો પોતે માનતો તેજ પ્રમાણે કહેતો કે કડી તો દેખાવનું ચિહ્ન માત્ર છે એથી જ કાંઈ કોઈ વૈષ્ણવ કહેવાય નહીં ગુરૂ કેવા જોષ્ઠએ તે વિષેના એના વિચાર શુદ્ધ અને એના જમાના કરતા ધણા આગળ વધેલા હતા-પોતાના શિષ્યવર્ગને આડે રસ્તે દોરવવા માટે ધર્મ ગુરૂઓજ જવાબદાર છે એમ એ સારી પેઠે સમજતો.

કોકરોલીના એક વિષયી મહારાજનું એણે દર્શાવ્યું છે, તેમા એ કહે છે કે “એ પુરૂષોત્તમજી સ્ત્રીઓમાં મસ્તાના સાદ મહારાજોનું વિષયી માફક ફરતા, ને અનેક સ્ત્રીઓના અગ પર હાથ પહોંચાડે. નાખતા, જે જેવાથી હમને ધણો સતાપ થતો હતો. આ ગુરૂ થઈને પોતાની પુત્રી.. .. જેવી સ્ત્રીઓપ્રતિ તેમની કેમ વૃત્તિ થઈ જાય છે; અને શી ઠાકુરજી તરફ તેમના નેત્ર કેમ

કરતા નથી એવા પાપીઓને શ્રી હાકુરજી યોગ્ય શિક્ષા કરે છે તે અમે નજરે જોઈ છે.. .. તે મહારાજ તો એમ જ સમજતા હતા કે આ સૌ વહુ દીકરીના હમે જ ધણી છીએ તે પ્રમાણે ગણીને ઉદ્દેપુરના ભાયાતની રાણી દર્શને પધારી તેની હઠા ઠીધી ને ઠાઠક અતપચારી પણ ઠીધી-જે વાતની ખબરો તેના દરબારને થઈ તેથી મહારાજને પકડવાને સોસો સ્વારો મોકલ્યા-આ વાતુંની ખબરો મહારાજને થવાથી તેઓને નાશીને તુરત ને તુરત કાકરૌલી આવવું પડ્યું. . અમને તે દિવસથી જોસાઈના ફૂલ ખાગકો પ્રતિ બહુ અભાવ આવ્યો છે ”

મહામંજી ઉપર એને તિરસ્કાર હતો તેથી એને કાંઈ વૈષ્ણવ સમ્રદાય આમ છતાં વૈષ્ણવ ઉપર અનારથા હતી એમ નહોતું. વક્ષલામાં રચામન કરેલા પ થ ઉપર એની કેવી દંઢ આરથા હતી તે એના એ વિષેના ગ્રંથ જોવાથી જણાઈ આવે છે.

મોટે ભાગે એ પોતાનો સમય હોમોઈ વડોદરા અને કાકોરમાં વ્યતીત કરતો એ એક વખત સુરત પણ જઈ આવેલો; પરંતુ એનો જુદે જુદે નાનપણમાં એ ભરૂચમાં રહેલો એ વાત, એનું ચરિત્ર રચ્યો નિવાસ લખનારામાંના કેટલાક, માનતા અચકાય છે

દયારામ પૈસે ટકે તો નિર્ધન કહેવાય. એના સિધ્ધા અવારનવાર જે કાંઈ ભેટ એને કરતા તેજ એની આવક. કંઈ દયારામની નિર્ધનતા મધુર હતો તેથી એને બેઠકોના આમત્રણ આવતા. આ રીતે એની વાર્ષિક રૂપીઆ બસેની આવક ગણી શકાય, પરંતુ એ એવો ખર્ચાળ હતો કે મળતું તેટલું વાપરી નાખતો પોષાક અને રસોઈની એની રસમતા ઉચ્ચ હતી, વળી એના પ્રવાસોનો ખર્ચ પણ ધણો હતો. હિંદુઓમાં મરણ બાદ જમણવાર કરવાનો રિવાજ છે. દયારામે પોતાની જીવિતાક્રયા* કરવા વિચાર કર્યો.

ડબોઇ, ચાંદોઇ, ઉમરેડ, ભર્ય વિગેરે સ્થળોના એના શિષ્યોના જાણવામાં એ વાત આવી એટલે તેમણે આશ્રય તરીકે ભેટની જે રકમ મોકલી તે બે હજાર રૂપિયાની થવા ગઇ, પરંતુ એણે તો ચાર હજારનો ખર્ચ કર્યો. “મને સારે મીઠ, નહીં તો કઢીર” જેવો એનો સ્વભાવ હતો, તેથી એના મનથી સમયે પુજામાં એના અથ સિવાય ખજૂર કાઢપણું રહ્યું નહોતું એનો ક્રિયાખર્ચ પણ રતનબાઈ પાસે જે થોડું ધણું હતું તેમથી થયો. ગળ્યાશ્રય મળત તો તો દયારામ તે રિવકારત પણ એ આશ્રય મેળવવા શ્રામતને અથવા રાજને મસ્તક નમાવવું પડે એ વાત એનો અભિમાની આત્મા સ્વીકારે એમ નહોતું. “આ મસ્તક તો શ્રેષ્ઠને જ નમવા યોગ્ય છે” એમ એ કહેતો એણે તો ગાયુ છે કે —

‘ ચિત્ત તું શીદને ચિતા કરે,

“ કૃષ્ણને કર્ણ હોય તે કરે

કવિને ધણા શિષ્ય હતા. ગુજરાતના દરેક ભાગમાંથી અને દરેક પ્રાંતમાંથી, સુશિક્ષિત માની નામરથી તે અઘણું એની દયારામનો મુખી, એના શિષ્યો હતા.^૧ દયારામના બે ભાવિક શિષ્ય વર્ગ ક્રિષ્ણ આદ્યારામ પડ્યા અને કાલાબાઈ સાહેબરો અને સારા અધિકારપર હતા તેઓએ કવિના ચરણ

* સાધારણ રીતે મૃત્યુ થયા ૨૪૭૪ જન્મસુવાર ૬ વામાં આવે છે, પણ કેટલાક લોકો-મેટા ભાગે શ્રીમતી-પોતાના જીવતા પણ આવી ૪ મસુવાર કરે છે.

૧ તેમના પ્રસિદ્ધ નીચના છે —

જેશી રણછોડ, ઔદિચ્ય, મનોર ૧૪, ભર્યનો લાડવાણું જો, ગીરભરકર જેશી અને લખમીરામ દેસાઈ, બ્રાહ્મણો, નિમદાસ વાલ્મીજી, દેસાઈ અમીન, પાટીદાર, વસંતરામ, અને લલ્લુભાઈ વાયરય, મોહનભાઈ પાટીદાર, પ્રીતમલાલ ગરોળા વાણીયા અને નારણ, સોની

ની સેવા કરવા સંસારનો ત્યાગ કર્યો હતો. એનો છેલ્લો શિષ્ય રણુછોડ હતો. પંદર વર્ષની ઉંમરે એ સાઠ વર્ષના દયારામનો શિષ્ય થયો. દયારામ પાસે રણુછોડે એની કોઇક ગરબીઓ ગાઈ સભળાવી કવિ એના કંઠની મીઠાશથી તથા ગાવાની ઢબથી એટલે પ્રસન્ન થઈ ગયો કે એને પોતાના શિષ્યવર્ગમાં દાખલ કર્યો, થોડેક સમયે એને શિષ્યોમાં મુખ્ય કરીને રાખ્યો. રણુછોડ નાની વયનો હતો ને માથે દેવું હતું નેથી જ્યારે એના શેણદારોએ એને સતાવ્યો ત્યારે દયારામે વચ્ચે પડીને એનું દેવું પતાવવાનું માથે લીધું ને પતાવ્યું પણ ખરું એણે રણુછોડ તથા ગીરજાસ કરને પોતાની ગરબીઓ ગાઈ આજીવિકા મેળવવાની રજા આપી હતી. દયારામ પાસે એના અથ અને એનો તથુરો એ મિવાય ખીજ કાષ્ટ પુજી નહોતી મરણુ સમયે એણે અથો રણુછોડને અને તથુરો વસતરામ નામે શિષ્યને આપ્યા તથુરાની વસંતરામ દેવની પેઠે પૂજા કરતો. દયારામના છેલ્લા મદવાડમાં રણુછોડ, વસંતરામ, ઘેલાભાઈ અને રતનખાઈએ, અંતરની લાગણીથી તથા પૂજ્ય યુદ્ધિથી કવિની આકરી ઉઠાવેલી તેનું વર્ણન કવિના મિત્ર ચીમનલાલે તે નજરે જોનાર પાસેથી લખી લઈને આપ્યું છે. કવિની છેલ્લી ધડીએ, રણુછોડ અને વસંતરામે એના મ્હો આગળ ગાઈ વગાડીને અને ઘેલાભાઈ તથા રતનખાઈએ, એના મળમૂત્ર ઘેલને બને તેટલાં શ્રાંતિ અને આરામ આપીને, સાચવી હતી એમણે જે સેવા ઉઠાવી છે તેવી તો દયારામનાં અંતર્નાં સગા પણ ન ઉઠાવે વડોદરા, ડભોઈ, ડાકોર, જ્યાં જ્યાં કવિ જતો. ત્યાં ત્યાં એના શિષ્યો એનો ધણો જ સત્કાર કરતા. શિષ્ય વર્ગનો આવો ભક્તિભાવ છતાં દયારામમાં સ્વેજ પણ અહ ભાવ આવ્યો નહોતો. એના મરણુ પછી એની પાદુકાની પૂજા કરવાની રણુછોડે આચાર્ય માગી આમ કરવાથી નવો પથ સ્થાપન કરવા જેવું થાય તેથી દયારામે કહ્યું, “અલ્યા ગાડા, હું તે કોણુ અણુતીમાં કે મારી પાદુકા પૂજાય ” આમ કહીને ફરીથી એવી વાત ન કાઢવાની આજ્ઞા આપી.

એમ કહેવાય છે કે વડોદરાના હરિભટ્ટે થોડા સમય સુધી દયારામ
 સાથે સરસાસરગી કરેલી એ પશુ દયારામના
 દયારામને જોઈને પદ અને ગાથાઓ જોડતો આથી દયારામ
 અતિરેખાઈ. ધણી ચીડવાતો. વળી એક બીજાના સિધ્ધો પોત-
 પોતાના ગુરૂનાં વખાણ કરતા. આથી પશુ હરિભટ્ટને
 ધણી પ્રસિદ્ધ મળી ગઈ. દયારામે અંતે હરિભટ્ટને
 મ્હોત કરવા એક દિવસમા સો પદ રચ્યાં હરિભટ્ટ તેમ કરી રાખી નહીં.
 વળી જ્યારે વડોદરાના જાણીતા સાહુકાર હરિ-
 હરિભટ્ટને પરાજય. અંકિતની દુકાને એક દિવસે એની “માનીતી મોહન
 તણી, એ વાસલડી રે” વાળી ગરબી અચાઈ ત્યારે
 સાંભળે એકે અવાજે દયારામને વખાણીને કહ્યું કે “દયારામને હરિભટ્ટ નહીં
 જોઈયો.” દયારામ ગાથા જળવવામા એકો હતો,
 દયારામની માવા અને એક વખતે એની મા વિદ્યાની પશુ કસોડી
 બાળવવામાં નિપુણતા. જઈ. એક વખતે એના સિધ્ધો રણુછોડ તથા
 ગીરભસ્ટરનું એનાજ પદોનું કીર્તન, નરધાં સાર ગી
 સાથે ચાલતું હતું, દયારામ પશુ ત્યાં જોઈ હતા ગીરભસ્ટરની નરધાંપર
 એવામા ખોટી ચાપ વાળી. એતામા કોઈ એક અવાજ પશુ હતા, તેમણી
 મા ન અમાયુ, એટલે, તેણે ગીરભસ્ટરની બૂલ જાહેરમા ખૂબી તેને
 કરાડી દેશે. દયારામ મા સાંભળી રાખી નહોતો, એટલે એણે કહ્યું “બૂલ
 તો બહાણી પશુ ચાપ તો ગીરભસ્ટર કોણ? વળી મા કંઈ એવી ખોટી
 બૂલ ન કહેવાય. “માવાજીએ કહ્યું “હસ્તાદી મેળવી હોય તેનાવી બૂલ
 કેમ જાય?” દયારામે પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે આવાને કહ્યું “હસ્તાદ
 હો તો આવી જાઓ, એઈ.” આવાએ આજ્ઞાવાન સ્વીકારી નરધા પકડ્યા.
 દયારામે ગાતું ચડે કર્યું કવિએ બહુ રસે બૂલવવા મહેનત કરી - એણે
 આવાની કુસંગત આજળ એણે માત્ર નહોતો. સમય જતો ગયો તેમ તેમ

આ રસિક ઝંધડો જોવા લોકોની હઠ વધતી ગઈ રાત પૂરી થવા આવી પશુ કોઈ કોઈથી હઠે નહીં. દયારામને લાગ્યું કે બાવાજી માન મૂકાવશે પણ અતે એણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરીને એક અટપટો રાગ તેવાજ અટપટા તાલ સાથે ગાયો બાવાજી શુભવાઈ પડ્યા ને દયારામનો જય લોકોએ તાળીઓ પાડી, પણ દયારામે સમાજી લઈને કહ્યું “બાવાજી, તમારી દસ્તાદીમા બાકી નથી. તમારા જેવો બજાવેયો મેં આજ પર્યંત જોયો નથી.” અને જેવા આવેગને વશ થઈ એણે આહવાન આપ્યું હતું તેવાજ આવેગને વશ થઈ પોતાના ગળામાંથી સોનાની કડી કાઢી બાવાજીને ભેટ કરી.

મરણ અગાઉનાં બાર વર્ષ દયારામે સતત મદવાડમાં કાઢ્યા હતા, જે કે યુવાવસ્થામાં પ્રવાસથી એનો બાધો ઠીક રહેલો સામાન્ય દયારામનો અસાધ્ય મનુષ્યથી એનો આહાર બમણો હતો, પરંતુ પાછલા મદવાડ. બાગમાં તો કોઈ કોઈ સમયે ફરત અચ્છેર દૂધપરજ રહેતો એના વ્યાધિઓ વિષે અગાઉ લેખ કર્યો છે; પરંતુ એતું મનોબળ એવું હતું કે એ જ્યારે તથુરો બજાવવા બેસતો ચા જેવા પૂજામાં રોકાતો, ત્યારે પાચ-છ કલાક સુધી દરદને બૂલી જતો ને પોતાના કામમાં ચિત્ત પરોવેલું રાખી શકતો. આ કામ પૂર્ણ થયે વખતે દરદ ઉભળતું ને અમને લીધે એને સૂઈ જવું પડતું. એના મિત્રો અને ક્ષિપ્તો જ્યારે એને ઔષધ લેવા માટે આગ્રહ કરતા ત્યારે એ ઉત્તર આપતો કે “દેહના સુખ દુઃખો દેહને ભોગવવા જોઈએ. તે ન ભોગવે તો શુ અમર જીવ [આત્મા] તે ભોગવશે કે ?”

દયારામના જીવન ચરિત્રોમાં એના છેલ્લા મદવાડના છેલ્લા પદર દિવસનો વિમતવાર હેવાલ આપવામાં આવ્યો છે. એને અસહ્ય દયારામનો અંતિમ દર્દ થતું ને રતનબાઈની ધણી માવજત છતાં પણ એને શાંતિ વળતી નહીં. સ્મૃતિ રહી ત્યાં સુધી તો

હાઠાર સેવા એણે જતેજ કરી, પરંતુ આખરે એને રણછોડ અને ખીજાઓ
જે પદો ગાતા તે શ્રવણ કરવામાંજ પોતાની છેલ્લી ધડીઓ વીતાડવી પડી
એને સારણગાઠ અને ભગદર જેવા વાધિઓ હતા

મહવાહની પીડા અને તેની વારંવાર પીડા પણ ધણી થતી, તે છતાં
અવસાન ક્રિયા માટે પણ પદો રચી એ આશ્વાસન લેતો. દિનપરદિન
સૂચના એની શક્તિ ક્ષીણ થતી ગઈ અને જ્યારે એને અંત

કાળ પાસે આવતો લાગ્યો, ત્યારે પોતાની “અવસાન
ક્રિયા” બાબત સૂચના આપી કે “હું અસાવધ થાઉં તે પહેલાં મને જમના
પાન, ગંગાસ્નાન કરાવીને શુદ્ધ કરજો; ને ગોપીચંદન મારે અંગે લગાડજો.
આ દેહને મુકીને જીવ, પરમાત્માની સમક્ષ જાય તે પછી રમણુરેતી,
જમનાજીને પછો ને ગોવરના જુકાને એકઠો કરીને તેની ભોમ કરજો ને
સકળ તીર્થના જળની ભરેલી સીરોધ છે તેમાનું જળ છાટજો, ગોપીચંદનના
જુકા ભભરાવજો ને તુળસી કાઢ તથા પાદકા પાથરી, તે પર આ દેહને
સુવાડજો મારો ઓછવ કરજો કોઈપણ રહતા નહીં” એના શબને આગ કેણે
ઝૂકવી તે બાબત પણ એ સૂચના આપી ગયો હતો એને શાલ ઓઢાડવા
માટે એની આગ્રા લાઇ રાખી હતી તે પ્રમાણે સામાન્ય રીતે વપરાતા કપડાને
બદલે એના શબપર શાલ ઓઢાડવામાં આવી હતી સામાન્યતઃ આવી રીતે
શાલ જે શ્રીમત કે કુલીન હોય તેનેજ ઓઢાડવાનો ચાલ છે. દયારામને એવો
હાઠ પસંદ નહોતો, પરંતુ ઘેલાભાઈએ ધણીજ આજ્ઞાવતાથી આ આગ્રા ગુર
કનેથી લઈ રાખી હતી. એની છેલ્લી ધડીઓ એણે સાતિમા કાઢી હતી,
અને અચેતન અવસ્થામાં એ “આ ક્ષણભરુર દેહનો નિત્યનો ત્યાગ કરી,
અવિનાશી સુખ લેવાને ગયો x x x x x ક્ષોધના ૧૫૦ થી
૨૦૦ માણસો, આ રતનરૂપ કવિની હાઠીને સ્મશાનમાં લાઇ ગયા હતા.”
ઈ.સ ૧૮૫૨ ની નવમી ફેબ્રુઆરીએ સવારે નવ વાગે એણે દેહ છોડ્યો.

દયારામને સવારમાં વહેલા ઉઠવાની ટેવ હતી. સવારે પાંચેક વાગે

ખીજનું જોડી, નિલકર્મેથી પરવસરી લઈત માહી
 દયારામનું નિત્યકર્મ લેતો, અને પછી દરેક વાગ્યા સુધી ખીજની છબી
 અને બાલમુકુન્દજીની મૂર્તિની સેવામાં શેકાએલો રહેતો
 ઝાડા પિંજાબની હાજત ઉપરાસાપરી ચાય એવો એનો શેગ હતો છતાં સેવા
 પૂર્ણના આ ચાર કલાક એને બિલ્કુલ અડચણ આવતી નહિ, એ એક
 આશ્ચર્યની વાત છે. પોતે સેવામાં બેઠો હોય તે વખતે એને કોઈપણ દુખ-
 ખીરી કરે તેની બહુ ચીડ હતી જો મેઘ એ પૂજામાં બેઠો હોય તે વખતે
 તેના ભંગાણુ પડે એવી રીતે વર્તેલું તો તેનું આવી બન્યું સમજવું, મેઘ
 કોઈ વખતે તો એ તેને ફટકાવો કાઢતો રસોઈની માટે સીધું સામાન રતન-
 બાઈ તૈયાર કરી રાખતી, અને અગીઆરેક વાગતે એ રસોઈ કરવાની
 શરૂઆત કરતો. રસોઈ પૂરી થયે બંને જણુ એકી વખતે જમવા બેસતા.
 પાછલે પહોંર એ પોતે એકલોજ કામ કરવા-એટલે પદ રચવા-બેસતો, અને
 બ્યારે એવી રીતે એ એકાતમાં બેઠો હોય ત્યારે એની પાસે કોઈને જવાની
 રજા નહતી સધ્યાકાળે ડબોઈના માણસો એની પાસે આવી બેસતા અને
 તેમની સમક્ષ એ પોતાનો ભક્તિભાવ પૂર્ણપણે દાખવતો, અને તેમની
 સોજતમાં નાચતો, તાળીઓ પાડતો, ફૂલો અને ગાતો આ બાવદરેનના
 ભાર નીચે કોઈ કોઈ વખત એ એટલો બધો દયાઈ જતો કે તેની અસરથી
 એની આંખમાંથી દડ દડ દડ દડ આંસુ પડતા

સ્વભાવે દયારામ મિનગળ હતો, એટલે કે જરા જરામાં મિનગળ ખેમઈ
 દેતો. યુવાવસ્થામાં જરા અહકાર પણ કીનામાં હતો,
 કવિની પ્રકૃતિ પણ મ્હોટપણે એ દરેક થયો હતો સ્વતંત્ર સ્વભાવ
 હોવાને લીધે લક્ષ્મીથી એ લક્ષ્મીતો નહોતો જોઈ
 આ સ્વભાવને લીધેજ એણે કોઈને પણ આત્રણ કે હરીજન માટે મસ્તક
 નમાવેલું નહોતું. પૈસા હોય ત્યાં સુધી કીના કીપો હોય કોઈ મહિતો કીની
 આવી હકીકત પ્રકૃતિને લીધે કીની ખાસે કીની સિવાય બીજી કંઈ પણ

નહોતી. પોતાના પુસ્તકની કિંમત અધિકી સ્થાયી એમ નથી, એ એને ખુબર હસી.* એનો આવો ચિન્નજ છતાં પણ એનું ચિત્રમણ સોદુ હતું વળી રતનખાધને એ ગાળ દેતો, મારતો, કાઢી ચૂકતો તે છતાં પણ એ એને વળગી રહેલી, તે ઉપરથી એમ લાગે છે કે એનામાં કાંઈક લક્ષણવિશેષ- કાંઈ એવા સદૃશ્યો હોવા બોધએ, કે જેથી લોકોની એના પર પ્રીતિ થાય.

એની મુખમુદ્રા નેસર્ગિક રીતેજ આકર્ષક હતી. તેમાં એ જાતે તથુરો
 યા ખીબુ કોઈ સાજ પકડી ગાતો વગાડતો ત્યારે
 એની હાસ્ય તેમાં વધારો થકને એની આકૃતિ એવા જેવી લાગતી.
 એની એક છબી રતનખાઈ પાસે હતી, પરંતુ તે છબીની

* એણે રણછોડને પોતાના પદો ગાવાનો ધધો કરવા આજ્ઞા આપેલી તે વખતે કહેલું કે “ તારે મારા પદો ગાવાનોજ ધધો કરવો ખીબે નહીં કરવો આ મારા મધો તને વારસામાં આપુ છું જેઓ આ મધોનું હારદ સમજે છે તેને તો એ કરોડોની કિંમતના છે ” પોતાની રચેલી નિવિતા લાખો કાળ રહેશે કે કેમ તેની એને શંકા હતી એના છેલ્લા મદવાડમાં “ નહીં સુવાચાથી દયાશખને ખાદીએ બેસાડયો ત્યારે એવ ઇટ-એ ભાગેલી હતી તેને એ જોયા કરતો હતો.....

જે ત્રણવાર વસતરામે પૂછ્યું કે ‘ આમ શું જુઓ છો ? ’ ત્યારે દયારામે કહ્યું, જેવી આ ઢેકાળાની અસદશા છે તેવી મારા જાન્યની અવદશા થયે. જો કે એ ઢેકાળો છ માસ થયા અહીંયાનો અહીંયા પર્યો છે, પણ તેનામાંથી કરગસ કરગસ ખસતી જઈને આજે એ મોટો છતાં સૂઝતો થઈ ગયો છે. મારી કવિતા ... આજે મોટા મધોમાં રહી છે તે વહેંચાઈને, બગડીને, કિલકિલ ચક્ર જરો ” . વસંતરામે કહ્યું કે “ મારા દેહમાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધી આપના મધો હું સાચવી રાખીશ ” કવિએ કહ્યું “ પણ તું કેટલા વર્ષ જીવીશ તારા સરણ પળી શી દશા મધો તે મેલ્યું બાણ છે ? ”

આ કવિની એ શોકપ્રિયતા હાલ જોવામાં આવે છે તે પરથી તો એની આ શંકા ખરી પડે એવા કાંઈપણ અિદ્ન જણાતાં નથી

* દયારામ કિશ્કસમાં એક જ વખત જન્મતો

પૂજ કરી પછી એ જન્મતી તેથી એણે કાઠને તે આપવા ના કહી. એની ખીજ છબી જે નકલ ઉતારવા માટે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે તે ખૂણા છબીની નકલ છે, તે નકલ એના છેલ્લા માનીતા શિષ્ય રણુછોડ પાસે હતી

એણે ઘણા ગ્રંથ લખ્યા છે જેનાથી એની આટલી બધી લોકપ્રિયતા છે, તે તો એની કૃતિનો નાનો જેવો ભાગ કહી એના ગ્રંથ શ્રદ્ધા. કૃષ્ણ અને વ્રજની ગોપીઓની ગરબીઓ તો એના ખીજ ગ્રંથો સમક્ષ કાઠ બિસાતમાં નથી. એની તુલના કાઠ એની ગરબીઓથી થઇ શકે નહીં: એ ગરબીઓ તો મહાસાગરમાં ટીપા જેવી છે. તે તો એના મોટા ગ્રંથો જેમાં એનો ઉડો અભ્યાસ, વિકૃતિ, પોતાનો આશય સમજાવવાની ખુબી, ધર્મ આદિ દૃશ્યમાન થાય છે, તેના ઉપરથી કરવાની છે એણે ગુજરાતીમાં ઉડતાળીશ અને વ્રજમાં એકતાળીશ ગ્રંથ લખ્યા છે એ ઉપરાંત ગુજરાતીમાં સાત હજાર, વ્રજમાં બાર હજાર, મરાઠીમાં બસે, પંજાબીમાં ચાળીશ, સંસ્કૃતમાં ૫૬૨ અને ઉર્દૂમાં ૫ ચોતેર ૫૬ લખ્યા છે આમાંના ઘણાજ થોડા પ્રાપ્ય છે. એના ગુજરાતી ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે

૧ ગીતામાહાત્મ્ય	૧૧ શ્રીકૃષ્ણસ્તવન ચ દ્રિકા
૨ રસિકવૃક્ષભ.	૧૨ શ્રીહરિભક્ત ચ દ્રિકા
૩ અન્નમિલ આખ્યાન	૧૩ શ્રીહરિભક્ત રત્નમાળા
૪ વઠનાસુર આખ્યાન	૧૪ શ્રીહરિનામવેલી.
૫ પ્રેમરસ ગીતા	૧૫ શ્રીગુરૂદેવ ચ દ્રિકા
૬ પ્રબોધ બાવની	૧૬ પ્રેમપ્રશસા
૭ કાળચાનસાર	૧૭ શિક્ષા તથા પરીક્ષા
૮ પ્રત્યોત્તરમાલિકા	૧૮ ભક્તિપોષણ.
૯ શ્રીકૃષ્ણનામ માહાત્મ્ય મંજરી	૧૯ ભક્તિદંડત્વ
૧૦ શ્રીકૃષ્ણનામ માહાત્મ્ય માધુરી.	૨૦ સ્તવનમાધુરી.

૨૧ સત્યભામા વિવાહ
 ૨૨ રૂઢિમણી વિવાહ
 ૨૩ દશમલીલા.
 ૨૪ રાસ પચાધ્યાયી
 ૨૫ ભ્રાંતિભજન
 ૨૬ અન્યાયમર્દન.
 ૨૭ મોહમર્દન.
 ૨૮ ઇશ્વર નિરીક્ષણ
 ૨૯ પ્રુષ્ટિય રહસ્ય મણીદાય
 ૩૦ ચિંતામૂર્ચિકા
 ૩૧ પ્રમેય પચાવ તથા સ્વાત કરણ
 સમાધાન
 ૩૨ શ્રીકૃષ્ણનામામૃતધારા
 ૩૩ ક્ષમાપરાધપોડશી.
 ૩૪ પદ્મકલ્પ વર્ણન

૩૫ બારમાસ.
 ૩૬ ભક્તવેલ
 ૩૭ ચોરાશી વૈષ્ણવનુ ઘોળ
 ૩૮ શ્રાદ્ધલુ ભક્ત વિવાદ નાટક.
 ૩૯ બાણાધરી અતરનિષ્ઠ સવાદનટક.
 ૪૦ મનમતિ સંવાદ
 ૪૧ શ્રીપુરપોત્તમ પચાગ.
 ૪૨ શ્રીચમુના સ્તવન
 ૪૩ શ્રીકૃષ્ણ અષ્ટોત્તરશ્લોકનામ
 ચિંતામણી
 ૪૪ શ્રીકૃષ્ણનામાવાલિ
 ૪૫ વિનય બત્રિશી
 ૫૬ અષ્ટપટરાણી વિવાહ.
 ૪૭ જોખાહરણ
 ૪૮ નરસિંહ મહેતાની હુડી

સહગત રા. રા. હરીલાલ હર્ષદરાય ક્રુવ કહે છે કે, ભરત નાટ્યશાસ્ત્ર પ્રમાણે
 દ્યારામે લખેલા નાટક “નાટકો” કહેવાય નહીં, એ તો માત્ર સવાદોજ છે.

કેટલાક કહે છે કે એણે ૧૩૫ ગ્રંથ લખ્યા છે, ત્યારે વળી કેટલાક એના
 રચેલા ગ્રંથોની સંખ્યા ૨૦૮ ની પણ આપે છે એના
 એનાં શીલ્પ પદો. રચેલા પદની સંખ્યા પણ સવા લાખની કહેવાય છે.
 આ પદમાર્ના ધણા તો લખાયાજ નથી, કારણ એને
 આવેશ આવતો ત્યારે એ રચીને બોલતો જો કોઈ શિષ્ય પાસે હોય ને લખી
 લે તો ઠીક, નહીં તો પછી એ પદ અદ્વ્યથા હજી ડોહોઈ આદિની જીજ્ઞાસે
 કો એની રચેલી કેટલીક એવી ગરબીઓ છે કે જે છપાઈ ચાલ્યા પ્રસિદ્ધ
 થઈ નથી એણે હિંદીમાં ધણા ગ્રંથ લખ્યા છે. પણ
 એના કિલ્લો ગ્રંથો. “શતસૈયા” પરથી એનું મસ્કૃતનું વિશાળ ગાન અને

વક્ષની સપ્રદાયના વેદાંતમા ઝોની નિપુણતા જણાઈ આવે છે એ મ થમા એણે “ શુદ્ધાદૈત ” મતનું એણે સરસ રખેલીકરણ કર્યું છે, કે સ્માત્મભયથીજ જા-
બ્યાસ કરી વિદ્વતા સંપાદન કરનાર આ ઠવિ માટે માન દ્રુપદ ચમા સિવાય
સ્હેણ નથી આ પુસ્તક પર એણે શુજરાતીમા ટીકા લખી છે તે પણ ઝોની
શક્તિ માટે આપણા મગજ પર પડેલી છાપને દલીભૂત કરે છે.

ઝોની ધણી ખરી ગરબીઓ, પદો, દ્રુકા છે કેટલાક તો ચાર લીટીમાંજ
સંપૂર્ણ થઈ જાય છે એના મ થો માટે પણ એમજ
ઝોની ધણી કવિતા છે દક્ષાત તરીકે સામળા અને પ્રેમાનદના દરેકના
દૂંધી. મ થોની સખ્યા તો દયારામના મ થ જોટલીજ ચામ,
પણ આપણે તો પુસ્તકની સખ્યા કરતા તેમા સમા-
યલી યુક્તિપ્રભા વિશે વિચાર કરવાનો છે

ઝોની કવિતાના ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય ૧ ધર્મસંબધી (ધર્મ અને
વેદાંત વિષય) ૨ નીતિસંબધી ૩ સુગારસંબધી.
એના મ થોના એના ધણા મ થોનો સમાવેશ પ્રથમ વિભાગમા થઈ
જાય વિભાગ. શરૂ છે એની ધાર્મિક માન્યતા અને સિદ્ધાંત સમજવા
ધમ્મનારે રસિકવક્ત્રી અને શતસૈયા જેવા એના
ધર્મ શબ્દી મ થો જેવા જોડા. એનો ધર્મ, પછી તે ધર્મરખર
આરથા કે તરજમન કે વેદાંત, જે કહેા તે બધાનો
પાયો હરિની ભક્તિ ઉપરજ રમાયો છે ખીણ સર્વ એનાથી હેઠ છે.

સુધી મતના કવિયો હાફેજ અને મૌલાના રૂમીની માફક એ
પણ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનો ઉપદેશ આપે છે? સ્વાર્થનો અભાવ જોવો

● રા ત્રિપાઠી કહે છે કે એના મ થો સચળવાને આ શ્રેય કુચીવૃક્ષ છે.

૧ “ દયારામ અને કાફેજ ”ના ત્રિભંજમા આ લખનારે આ બે કવિઓની
સુધના કરી છે

સફી કવિઓના હોય તો તે આશ્ચર્ય માથકના વિશુદ્ધ પ્રેમમાજ
કાવ્ય સાથે જોવામાં આવે છે. માથકને મળવાને આશ્ચર્ય સાહસ
મળતાપણુ.

પ્રિયતી જગા ભો જીવવું પણ હરિને માટે, જે કાષ્ટ
કરવું તે પણ હરિને માટે, હરિમા તમે ઓતપ્રોત થઈ જાઓ. સસાર
માયાનુ રચાન છે તેથી ક્ષણિક સુખ આપનારો મોજશોખ છોડી હરિ-
ભક્તિમાં મન મેળવો. આ ભક્તિના નવ પ્રકાર છે. અવશ્ય, કીર્તન, સ્મરણ,
પાદસેવન, અર્ચન, વદન, દાસત્વ, સખ્ય ને આત્મનિવેદન (કેટલાક પરા-
ભક્તિ અથવા પ્રેમભક્તિ નામે દશમો પ્રકાર ઉમેરે છે) કવિએ આ નવે
પ્રકાર સમજાવ્યા છે રા ત્રિપાઠીએ લખેલા ‘દયારામનો અક્ષરદેહ’ નામે
અથ સિવાય શુભરાતીમા દયારામનો વેદાત સમજાવી શકે એવો ખીજો અથ
નથી. વલ્લભાચાર્યના ‘શુદ્ધાદૈત’ નો સિદ્ધાંત સમજવામાં પણ એ અથ
સહાયરૂપ થઈ પડે છે.

દયારામની નીતિ સખધી કવિતા એની શૃંગાર વિષયની ગરમીઓ
કરતાં સખ્યામાં વધી જાય છે પરંતુ એ ખાસ લક્ષમાં
નીતિ સખધી લેવાનું છે કે દયારામ જ્યારે નીતિ, જ્ઞાન કે વૈરાગ્ય
પર લખવા બેસતો ત્યારે જાણે શૃંગારનું એને કાષ્ટ
ભાનજ નથી એમ લાગતું. એની નીતિ સખધી કવિતાની ખરી ખુશી
તેના શબ્દ લાક્ષિત્યમાં છે. નીતિનો વિષય શૃંગારને તદ્દન પ્રતિકૂળ છે, પરંતુ
તેથી એની નીતિ સખધી કવિતામાં શબ્દલાક્ષિત્યની સ્હેજ પણ ન્યૂનતા
આવી નથી. શબ્દોની ચોજના ને વિચાર દર્શાવવાની શૈલીમાં એની નીતિ
ભક્તિની કવિતા, જે શૃંગારથી એ આટલો બધો ભોક્ષિય થયો છે, તેના
જેટલી જ, ઝમકદાર છે. આ વિષયમાં એ કેટલો ભોક્ષિય છે તે, નીચે એની
ગરમીઓની જે દૂધ આપી છે તેપરથી જણાશે. આજે પણ મિહુકો,
આજો, બરમી, હિમેરે આ ગરમીઓ ગાઈ પોતાની આજીવિકા મેળવે છે—

- ૧ વૈષ્ણવ નથી થયો તુરે, શીદ શુભાનમા લૂએ.
હરિજન નથી થયો તુરે.
- ૨ કૃષ્ણો શુ કરે છે રે, ભૂષ્ણો ભવકૃપમા પડ્યો,
મનુષ્ય દેહ મેધિારે, ખોયો મણિ હાથે ચઢ્યો.
- ૩ ગર્ભવાસ રાખ્યો રે, કિરપા તને બહુ કરી,
સદા સુખ આપ્યુરે, તેને કેમ ગયો વિસરી
- ૪ સાચુ તે સગપણુ રે, સમજ મન સ્યામતણું,
બાકી સહુ જૂઠું રે, કશુ નહિ કામતાણુ
- ૫ શ્રી વલ્લભ વિઠ્ઠલ, શ્રીજી, સ્વામી, સામળીઆ વહાલા,
સધણુ સમજો છો, અતરજમી, નદલાલારે
- ૬ વ્રજ વહાલુ રે, વૈકુંઠ નહીં આવુ,
મને ન ગમે અતુલુજ થાવુ, ત્યા નદકુવર ક્યાથી લાવુ,
વ્રજ વહાલુ રે
- ૭ જે કોઈ જન કલ્યાણુ ચહો, તે સ્ત્રીની સગત તજજોરે.
- ૮ જે કોઈ પ્રેમ અક્ષ અવતરે, પ્રેમરસ તેના ઉરમા હરે,
સિંહણુ કેઈ દુધ હોય તે, સિંહણુ સુતને જરે,
કનક પાત્ર પાખે સહુ ધાતુ, ફાડીને નીસરે— પ્રેમરસ
સકરખોરનુ સાકર જીવન, ખરના પ્રાણુ જ હરે,
ક્ષાર સિંધુનું માછલુ જ્યમ, મીઠાં જળમા મરે—પ્રેમરસ
સોમવેશી રસ પાન શુદ્ધ જે બ્રાહ્મણુ હોય તે કરે,
વમજવશીને વમન કરાવે, વેદવાણી ઉચરે— પ્રેમરસ
ઉત્તમ વસ્તુ અધિકાર વિના મળે, તદપિ અર્થ નવ સરે,
મત્સ્યભોગી બગલો મુકતાદળ, દેખી ચચુ ના મરે—પ્રેમરસ.

શૃંગાર સંબંધી ભાગથી દયારામને અમરપદ પ્રાપ્ત થયું છે એમા મોટે ભાગે ગરબીઓજ છે ને એ ગરબીઓમાં ગીત કાવ્ય શૃંગાર સંબંધી અથવા ગેયકાવ્યના સર્વ લક્ષણો છે દરેક ગરબી રાગ-તાલ-સૂરમા ગાઇ શકાય છે, બધેકે એવી રીતે ગાવા માટેજ યોગ્ય છે અને દરેક ગરબી વિચાર, ભાવ અને સંજોગોમાં એક સંપૂર્ણ કાવ્ય છે

દયારામે શારીરિક સંબંધ બતાવતો શૃંગાર લખવામા હદ કરી છે એની પ્રશ્ન સા કરનારાઓ કહે છે કે એની એ એના શૃંગારનો નૃગારી ગરબીઓમા એક જાતની ભક્તિનો ભાવ ખુલાસો કરવામાં રહેલો છે તેમના મત પ્રમાણે તો તેમા સ્ત્રી સંબંધમા આવ્યો છે. જે ઉલ્લેખ કરવામા આવ્યો છે તે સ્ત્રી નહીં પણ ઇશ્વર છે. તેની અપ્રતિમ ભક્તિ કરવામા પ્રાપ્ત થતો આનંદ દર્શાવવા શારીરિક, લૌકિક નૃગાર સિવાય બીજો માર્ગ નથી. ફારસી શાઓરોએ પણ ઇશ્વરની ભક્તિ સાધી અને મારૂક સંબોધનોથીજ ગાઈ છે ફ્રેંચ કવિ પોલ વરલીને પણ ઇશ્વરભક્તિ ગાઈ છે ને ઉધાડો. શૃંગારપદ પણ લખ્યું છે સ્વીનબર્નનું પણ તેમજ છે પરંતુ આ બંને કવિઓએ બ્યારે શૃંગારના કાવ્ય લખ્યા ત્યારે તેમનો આશય ઇશ્વર પ્રત્યે ભક્તિ દર્શાવવાનો હતો એમ કેાણુ માનશે ? તેમ હાફિઝ પણ બ્યારે સાધી અને મારૂક વિશે ગાય છે ત્યારે એનું લખાણુ ધાર્મિક વિષયનું છે એમ કહેવું એ વાદ્યસ્ત છે; અને દયારામની ગરબીમાંની ગોપીઓ તે વ્રજમાની દેવતાઇ અશ્વવાળીજ ગોપીઓ હતી એ વાત સ્વીકારતાં ધણુ આવડો ખારો, તો પછી એ ગોપી એટલે ઇશ્વર તે તો કેમજ કબૂલ કરશે ?

એની ટેટલીક ગરબીઓમા તો ઉધાડો શૃંગાર છે તેમા દર્શાવેલો ભાવ જે સ્ત્રીલ પદ પુરૂષનો ન ગણીએ તો જાઠ નાયકનો ગણ્યા સિવાય તો આલે

ચૂંક

નહી ખૂચાતું કંઈ એમજ નહી, તેથી ત્યાં મરખીઓમા વપરાયલા
શકે એવી બહુમિશ્રિ સજ્જો રૂપકમાં છે એમ લેા ગમે તેવી દલીલથી પણ
પ્રતિપાદન શક શકે એમ નહી

દર્શાવત.—નીચેની બે પ કિતઓ બસ છે —

“ ગોળ પોતાને ખૂણે ખાઈએ, કરીએ દોઢા અદોઢાજ,
“ પ્રગટ કરી બળરે બેઠા શુ, લાગે છે અતિ મીઠો ?

૨૧. ત્રિપાઠી લખે છે કે “એની ગરબીઓ પ્રજ્વલિત લાવાના પ્રવાહ જેવી શૃંગાર અને તજજન્ય ભાવથી ભરપૂર છે અને કાવ્યમાં પ્રદર્શિત થતી લપટતા બે દોષરૂપ ન ગણીએ તો એની ગણના મહાન કવિમા થવી બેઠએ સ્વછદ્વૃત્તિ પોષક મનસ્વી તરંગોને એણે એવા મોહક રૂપમા મૂક્યા છે, અને એવી ભાષામાં ચિતર્યા છે કે તે ભાષા માત્ર લોકપ્રિય અને કવિત્વમય લાગે છે એટલેજ નહીં પણ એ ભાષાની નવીજ સૃષ્ટિ બધે કવિએ કૃત્યમ ન કરી હોય, એમ લાગે છે અને તેમા જનસમાજ એની પાછળ મને કે કમને ધસડાઈ જાય છે એણે શુજરાતના સ્ત્રી પુરુષોને બિજાબિજા રાગોતુ બાન કરાવ્યું છે ને એ રાગોતુ પ્રેમલેણુ સંગીત એના મનોભાવમા સર્વને સમભાગી કરે છે. જે જે એણે લખ્યું છે તેમાં કાષ્ઠક સૌજન્ય અને અસ્પૃશ્ય સરળતા છે ”

ઉદાહરણ શુભાશનાં ઇયારામના ઉદાહરણ શૃંગારના દક્ષત તરીકે નીચેની
દર્શાવત પ કિતબિવાળી ગરબીઓ આપી શકાય. —

- ૧ “આવોની મારે ઘેર માણુવા, હોજી, રાજ આવોની મારે ઘેર માણુવા
“પ્રેમરસ પ્યાલો પીવા ને પાવા, બેબન તુરિને પલાણુવા, હોજી રાજ.
“પડતી રાતે પ્રધારજોતી પ્રીતમ, કોઈ નથી મેહું બાણુવા, હોજી રાજ
૨. “કર્મ અમે લપટાણુ વાલસણુ, કર્મ અમે લપટાણુ ?

રૂઢિ

૩. “વળતા વહાલભરે, મથાળાં લલિત્યાળાં લોચન

✱ ✱ ✱ ✱

રમીશુ રાતડીરે, આવળે અલખેલાણુ ઘેર
“કહેળે માતનેરે, ગાય એક ખોવાણી છે આજ,
“જાઉં છું શોધવારે, બાધળે પાણી પહેલી પજ,
“સાસરીઆ ચકીરે, મારો આવાસ છે એકાત.

✱ ✱ ✱ ✱

“શાળીજ દીવડોરે, માણીશુ મન માની મોજ,

૪ “કાચના કાનસમા, દીપક જેવો ચળકેરે,
“સુંદરીના વેણુમા (નેણુમા ?), તેવો રતિરસ ઝળકેરે

નીચેની ગરબી કૃષ્ણના ગોપી પ્રત્યેના ભાવના દષ્ટાંત રૂપ છે —

૫. ‘તમારો તમારો, પ્યારી મન માને તે કહોળી-

‘નથી થૂંચે પશુ થૂંચે છું, સુને દડ મળે તે દોની
“સુનેહગાર જાણી મુજને, બે જુજ પારો બાધારે,
“તેથી અધિક કરો તો મુજપર, નેનબાણુ બે સાધારે.
“ન શી જઈશ જાણો તો મુજને, ઉર કિલ્લે ચઢાવોરે,
“કહો તો ધીજ પતિજ કરૂં, જિવિંડી હાથ ધરાવોરે

✱ ✱ ✱ ✱

“હેત ધરી હેઠંશુ લીધા, મદિરમાં પધસવારે,
‘પ્રેમ સહિત પર્યંતે પોદયા, હમઝો રતિરસ બારીરે,
“એ જુગલ રૂપતણી લીલાપર, જામ દયો બલિહારીરે.

૬. જોયેની પંક્તિએમા કૃષ્ણગોપીના સંવાદ છે, તે કૃષ્ણની દક્ષતા
જાણને છે—

ગોપી— “મુજને અડતો! જાં, આપા રહેા, અલખેલાં હેલા, અડતો! માં.

“અક ભર્યાના સમ ખાઓ તો અધરતણો રસ પાઉં,

“કહાનકુ વર કાળા છે, અડતા હું કાળી થઈ જાઉં મુજને.

કૃષ્ણ— “તું મુજ અડતા સ્થામ થાય તો, હું ક્યમ નહિ થાઉં ગોરો?

“ફરી મળતાં રગ અદલાવદ્દી, મુજ મોરો તુજ તોરો, મુજને

દયારામની ભાષા એજ એની કવિતાનો વિશિષ્ટ ગુણ છે એની ભાષા સરળ, શુદ્ધ, સંસ્કારી અને અર્થગૌરવવાળી દયારામની એકતા છે. કવિયોની તુલનામાં એની ગરબીઓ ભાષાગૌરવ એની ભાષામાં અને શબ્દોની મીલાવટ બનેલા ચહે. એના શબ્દ લાલિત્યની કદર પીછાણવી હોય તો સુરત, વડોદરાની પ્રસિદ્ધ ગરબાવાળીઓને ગરબા ગવડાવતી સાબળવી જોઈએ તે વખતે માનાર ને સાબળનાર એકતાન થઈ જાન જૂલી જાય છે, ને ગરબામાં પડતી એક-સરખી તાળીઓ અને અવડાવનાર અને ઝીલનારના તાલબદ્ધ, સૂરીલા કંઠથી સૌ ક્ષણભર તો એ ગરબીઓ વાધા પડતી છે તે વાત જૂલી જાય છે.

દયારામના કાવ્ય ઉપર ધણી વખતે ને ધણી વ્યક્તિઓએ ટીકા કરી છે, પણ આપણા પ્રમિદ્ધ વિવેચક નવલરામભાઈએ નવલરામને કહેલી કરેલી તુલના ધણી દરેક અને વિચારયુક્ત છે. એની દયારામની તુલના કવિતાને ધણીખરી સ્વાનુભવરસિક ગણતાં તેઓ શૃંગાર બાળતમાં એવો દોષ કાઢે કે “એ કાવ્યથી ચિત્ર પડતા નથી એના શૃંગારી કાવ્યનો ત્રીજો ભાગ દર્દથી ભરેલો છે અને બાકીનું ઉપર ઉપરના કાંકનું તાલમેલીયું છે, જેને અનુભવરસિક જન તો તુચ્છ ગણે છે.” “શૃંગારરસનીજ વાત કરીએ, જેમાં દયારામ એક કહેવાય છે, તેમાં પણ એ કવિ પ્રેમાનંદ કરતા નીચો બેસે છે.” “વાક્યનો બોલે બોલ પ્રયોજનવાળો, તેમાંથી એક પણ કહાડી નાખીએ અથવા બદલીએ તો અર્થના ચિત્રનું અંગ ખરિત થાય, ને શબ્દના કંઠમાં ફેરફાર કરીએ તો

રસમા ઘટાડો થાય, ઝડઝમટવા જૂથણુ ધરેલા તથાપિ તે અગનાજ અવયવ હોય એમ જણાય નિરર્થક વિસ્તાર નહીં ઠાપેલો હોય તોપણ ચતુરને માત્ર ચેતવણીજ હોય, સંક્ષેપમાં લખેલું પણ વિઠાનને એક શબ્દ પણ ઉમેરવો ન ગમે, જેમા પિંગળશાસ્ત્રનો એક પણ નિયમ ખસેલો નહીં, એવી અર્થ ગૌરવ અને વ્યજનાયુક્ત કવિતા આપણી ભાષામા નથીજ આ ખૂબી તો સંસ્કૃત અને ઇંગ્લેન્ડ કાવ્યમાજ રહેલી છે” આ સૂત્રથી તો નવલરામની દૃષ્ટિએ, જો કે દયારામ ધણેજ લોકપ્રિય છે, -અને એમને વિચારે તો એ લોકપ્રિયતાનું કારણ રાધાકૃષ્ણના નૃગાર ઉપર એણે લખ્યું છે તેજ છે, - છતાં પણ એ કવિ, મહાન્ દર્શિની ગણનામા ન આવી શકે.

પ્રેમાનંદે રચેલા એવું કહેવાતા નાટકો* એણે રચ્યા છે એમ માન્ય કરીએ તો ઝોગણીશમા શતક સુધી, ગુજરાતી સાહિત્ય, દયારામના અઘ ઇંદ્રે ઠવાયુ ગદ્ય અપવાદે ગણુતા, કવિતામાજ હવું, લખાણુપરથી એ મતમા ફેરફાર કરવો પડે પ્રેમાનંદના નાટકોમાની પ્રાચીન અઘપર ગદ્ય ભાષા એટલી તો આધુનિક છે કે તે જોતા, છેલ્લાં પડતો પ્રકાશ ચારસે વર્ષમા, ગુજરાતી ભાષામા, શુ વ્યાકરણુમાં, શુ રચનામા કે શુ રૂઢિપ્રયોગમા, કાંઇપણ ફેરફાર થયો નથી એમ માનવું પડે ¹ પત્તુ પ્રેમાનંદના એ ગદ્યની સાથે દયારામનું ગદ્ય

* પ્રેમાનંદે એ નાટકો લખ્યા નથી એમ કહેનારાઓની એક દલીલ એવી છે કે એ નાટકોની મૂળ પ્રતો, જેનાપરથી એ પ્રસિદ્ધ થયા છે, તે નહેરમાં મુકાવી જોઇએ મેક્ફરસનના ઓસીઅન ભાષાતરો અસલ ગેલીક કાવ્ય તરીકે ગણુવાણુ જ્યારે ડા જોન્સનને કહેવામા આવ્યું ત્યારે એણે અસલ ગેલીક પ્રતો જોવા માગી આ પ્રતો પ્રસિદ્ધિમા ન મૂકાઇ ત્યારે જોન્સને એમજ કહ્યું કે મેક્ફરસનના ભાષા-તરો ઉપજવી કાઢેલા છે, તેજ પ્રમાણુ જ્યાં સુધી પ્રેમાનંદના નાટકોની મૂળ પ્રતો નહેરમા ન મૂકાય ત્યાં સુધી એ નાટકોના કર્તૃત્વ વિષે શંકા રહેવાનીજ.

¹ આ અનુમાન ચર્ચાર્થ નથી, સામજ અને પ્રેમાનંદના સમયના ત્રીચલા ઉતારાપરથી તે સમયના અઘમા ને હાલના અઘમા શું ફેરફાર થયો છે તે દેખાઈ

મૂકતાં માલમ પડશે કે દયારામનું ગદ્ય જો કે બહુ પછીના કાળનું, લગભગ અર્વાચીન સમયનું છે, છતાં પણ તેમાં પ્રાચીન શૈલીનાં કાષ્ઠ લક્ષણો છે, જે ગ્રેમાર્નફના ગદ્યમાં નથી આથી એવો પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે જો પછીથી લખાયેલા ગદ્યમાં આવાં પ્રાચીન શૈલીનાં લક્ષણો મળે છે તો તે અમારું લખાયેલા ગદ્યમાં એ લક્ષણોનો અભાવ શા માટે? દયારામના એક શિષ્યના છૂટક લખાણોમાંથી નીચેનાં વાક્યો લીધા છે —

જત્રાળુઓનો મોટો સંઘ હતો, તેમાં અનેક સ્ત્રી પુરુષોના જુદાં જુદાં આવતા હતા તેઓ પુરુષ પુરુષોત્તમરૂપ ધારીને આ બાળકોને પ્રજ્વલ કરવાને એટલે પગે લાગવાને જતી હતી અને પુગની જે ખાવાનું તે ધરાવતી.

“પણ જિવ જો એક જ પદાર્થપર ચોટેલું રહે તે એક, જો એકું તે દ્વયમ કહેતાં જો ત્રયજો ભગતું રહે છે તેનો આદાર થતો નથી. “તેવાઓ તો છુધાર જો હીમ તેની પેઠે ઠંડા થઈ જાય છે, ને શિષ્યને તપાવે છે, કહેતાં બાળે છે.

બીજી દષ્ટાંત દયારામની શતશૈયાપત્ની ટીકામાંથી લીધું છે—

આવરો. “સાહિત્યરત્ન” નામના પુસ્તકમાં “સુલશતી ગદ્ય” ઉપરના રા રણ-જીતરામના લેખમાંથી એ ઉતારો—જે પચતત્રને લખતો છે ને જેની નકલ સામળ ગ્રેમાર્નફના સમયમાં થએલી તેમાંથી—લીધો છે --

“નાંદા સુલનિશ્ચાન નામે રાજા છે તેને ૧૦૦ પુત્ર હતા રાજસુત્રને લક્ષ્મિ-નિધાનું ઉપાધ્યક્ષ હતું અને તેણે તેણે મારીને સહવા ધરી આવ્યા પછી રાજા અર્ધતપસ્વી થયો તારિ પ્રધાનિ પૂરું સ્વામી હુંને સી થાંભ છે વચ્ચે ભાગ્યે કહું, પ્રધાન સુનેહ મોદી થાંભ છે વચ્ચે રાજાઈ હતું જે સમજાન મૂર્તિ પૂરું—

“જેહવા પૂત મૂર્તિ હોઈ તે પુરુષ પાંડિયુ મોર, પણ મૂર્તિ પૂતથી તો એક અર્થ ના સરઈ”

“એક દૂર્વાનામા ગોપીજન છે તે પોતાની સખી પ્રત્યે પોતાના પ્રેમતાપનું દુઃખ કહે છે કે અલી ! મારા વિરહની વ્યથા જે પીડા તે જોને હું કહું છું, તે સાબળતા તેનું શરીર તપી જાય છે, તારે મારા હૃદયના તાપનું શું કહેવું ? પણ અહો કહેતાં એક મોટું આશ્ચર્ય છે જે તે હૃદયના મનમોહન જે નંદલાલ તે વસે છે તો એ પણ સીરે કહેતાં ટાટે રજા, એટલે શો ભાવ કે જો તપતા હોય તો આવીને દર્શન કેમ ન આપે ?”

આ શૈલીનું લક્ષણ વિશેષ એ છે કે લખનાર હમેશા કોઈક કોઈક શબ્દ અને વાક્ય તેના સમાનાર્થ શબ્દ અથવા વાક્ય મૂકીને સમજાવે છે ભાગવત, પુરાણાદિની કથા કહેનારા પુરાણીઓમાં આ શૈલી હજી પણ પ્રચલિત છે પુરાણીઓની કથામાં આ પ્રાચીન શૈલીને અવશેષ રહેશે છે, અને તેમની કથા કહેવાની શૈલી ઉપરના ઉતારામાં જાણીઆ પ્રમાણેની, પર્યાયવાચક શબ્દો અને વાંચોથી ભરેલી હોય છે પ્રેમાનંદની ગદ્ય શૈલીમાં આ લક્ષણનો અભાવ છે. વખતે એવું તો નહોતું કે આ શૈલી પ્રેમાનંદ અને દયારામ એ બંનેના સમયના વચ્ચાળેના કાળમાં દાખલ થઈ ગઈ હોય ?

પ્રકરણ ૮ મું.

કાઠીઆવાડી તળબદ્ધ* સાહિત્ય.*

કાઠીઆવાડમાજ હૃદયવેલા ને તેજ પ્રાંતના લક્ષણવાળા સાહિત્યમા વિશેષતા એ પ્રકારની છે એક તો ભાષા સળધી અને કાઠીઆવાડના ખીજ એ પ્રાંતના જનસમૂહના અશિક્ષિત, વિલક્ષણ તળબદ્ધ સાહિત્યનું અને મર્દાનગીવાળા સાસારિક જીવનની જે આખીઓ લક્ષણ વિશેષ એમાં થાય છે તે પ્રાચીન કાળના વેદની પેઠે, લખાણમા નહીં પણ સ્મૃતિમા આ સાહિત્ય સમઢી રાખવામા આવેલું છે^૧ પ્રતિભાશાળી, શૌર્યથી ઢલકાતી અને હૃદય ક પાવનારી, પ્રાચીન કાઠીઆવાડની સ્થિતિના દર્શન કરાવતા દુહા અને સોરઠા તમઢી પ્રસિદ્ધ કરવાનો સખળ પ્રયત્ન હજી સુધી કરવામા આવ્યો નથી આવા અગણિત પ્રસંગોમાના અત્રે તો જે બહુજ પ્રસિદ્ધ છે તેમાંથી પણ ચોડાનાજ દર્શન થશે આ સાહિત્ય દુહા અને સોરઠામા છે અને કાઠીઆવાડનો સરળ હૃદયનો લોકવર્ગ-મરવાડ અને ખેડુત, કામ કરતા કે કામ-કાજથી પરવારી,~એ પ્રાંતના સ્ત્રી પુરૂષોના જીવનના જે જે પ્રસંગો રચાથી

* આ પ્રકરણ સને ૧૯૧૩ના જુલાઈ માસના “ઈસ્ટ એન્ડ વેસ્ટ” મા પ્રસિદ્ધ થયું હતું તેના અધિષતિની પરવાનગી લઈને ફરીથી તપાસી જઈને અહીં આપવામા આવ્યું છે

૧ “ગુજરાતી સાહિત્યનો એક અગત્યનો ભાગ-ભાટ ચારણના કંઠસ્થ ઐતિહાસિક પ્રસંગો-મારી જલ્લ પ્રમાણે હજી સુધી તદ્દન અપ્રસિદ્ધ છે”

Grierson's Linguistic Survey of India, Part I, Page 333

પ્રભાથી પ્રકાશિત કર્યા છે તે તે પ્રસંગો ચિરમરણીય કરતા-એ દુહા બહુ ભાવથી લલકારે છે. આ દુહાને રચનાર શૈધી કાઠી શકાય એમ નથી; તેમ એ પણ જાણવામાં નથી કે એ લખનાર વ્યક્તિ એક કે અનેક છે, પરંતુ એટલું નિશ્ચિત છે કે એ દુહા પ્રાચીન અને લોકપ્રિય છે.

હલામણુ જેઠવાના દુહા, જે ધણી લાગણીથી ગાઇને ધણા ભાટ હજી પણ પોતાની આજીવિકા મેળવે છે તે બહુ લોકપ્રિય હલામણુ જેઠવો છે એમા પ્રેમીઓના માર્ગમાં નડતા વિદ્વો દર્શાવવામાં અને સોનરાણી આવ્યા છે. એક નિકટનો સખધી તેમના લગ્ન થવાના પ્રસંગો નિવારવા પ્રયત્ન કરે છે સોનરાણી બાળભાના રાણા રાજસિ હની કુવરી હતી “ધણુ વણુ ધડયા, એરણે અડયા (એરણુ આભડ્યો) નહીં”* આ દુહાની પૂર્તિ કરનાર સાથે લગ્ન કરવા એણે જાહેર કર્યું હતું રાજગોરને આ દુહો લઇને રાજદરબારમાં “પૂર્તિ” માટે મોકલવામાં આવ્યો હતો ધણુ રથજોએ ફરતા પણ “પૂર્તિ” ન થવાથી એ ખરડાના કુગરની તળેટીમાં ધુમલી દરનારમાં આવ્યો. ત્યાંના રાણા શીઆજી જેઠવાએ “પૂર્તિ” કરવા મહેનત કરી પણ એનાથી તે થઈ નહીં પરંતુ એના યુવાન ભત્રિજ હલામણુ તરત “પૂર્તિ” કરી કે —

“સરવર સાત (સ્વાત) તણા મળે મોતી તો નીપજે”^૧

આપણામાં એવી આખ્યાયિકા છે કે સ્વાતિ નક્ષત્રમાં સમુદ્રમાં માછલીઓ ઉઘાડા મહો રાખીને આકાશ તરફ જીએ છે તે સમયે જો વરસાદ પડે ને તેના ફેરા એ માછલીઓના મહોમાં પડે તો તેના મોતી થાય છે,

● કેટલાક આ લીલી અપૂર્ણ જણાવી નીચેની બીજી પદિત ઉમેરે છે -

“ગોત્યા નવ જડયા, મળે તો મોકલજે”

૧ કેટલાક કહે છે કે એણે નીચે પ્રમાણે પૂર્તિ કરી -

“માતા મેરામણુ વસે, પિતા વસે આકારા,

“જેઠજે તો બૂના મોકલ, નવા તો આસોમાસ.

એટલે એણે તે વાતને અનુસરીને ઉત્તર આપ્યો. કારણ મોતીને ધડવા (બનાવવા)મા નથી જોઈતો હયોડો કે નથી જોઈતી એરણુ હવે વાસ્તવિક રીતે તો દરબારમા જે હકીકત બની તેજ રાજગોરે કુવરીને પાછા જઈ કહેવી જોઈતી હતી પરંતુ શીઆજીને આ કન્યારૂપી એમણુ રત્ન પોતાને હાથથી જતું રહે તે ઠીક લાગ્યું નહીં તેથી એણે ગોગને ફાડયો ને “પૂર્તિ” કરનાર તરીકે ગોરે હલામણુને બદલે શીઆજીનું નામ ઠસાવી દીધું આથી એવું ક્યું કે કુવરીએ દાસદાસીઓ લઈને રાજગોરની સાથે ધુમની જઈ રાણા સાથે લગ્ન કરવું કન્યાવાળા આવ્યા ત્યાં સુધી તો હલામણુ એમજ સમજતો હતો કે કુવરીના લગ્ન એની સાથે થશે, પરંતુ એના એક વિશ્વાસપાત્ર મિત્રે ભરમ ફાડી દીધો કે કુવરીના લગ્ન તો એના ઝાકા સાથે થશે આથી એ હતાશ થઈ ગયો, પરંતુ વડિલની ઇચ્છાને આધિન થવાના રીવાજ મુજબ એણે કહ્યું કે “હું એ લગ્નમા વિદ્યરૂપ થઈશ નહીં” અહીં તો આમ થયું, પરંતુ બીજી તરફ જુદીજ ઘટના થઈ સોનકુવરી અને શીઆજીની દાસીઓ વચ્ચે કુવે પાણી ભરતા ઝઘડો થયો ને સામસામા મેણાટાણા ચાલુ થયા રાણાની દાસીએ કહ્યું —

“બાધી મૂઠી લાખ લિયે, ઉઘાડિ વા ખાય,

“હલામણુ ફુહા પારખે, સોન શિયાને જય ૧

આ સાંભળી સોનકુવરીની દાસી ચમકીને પોતાની બાઈ પાસે દોડી જઈ તેને આ વાત કહી ગોર ઉપર રાક્ષા જવાથી સોને ગોરને બોલાવ્યો ને તેને શિક્ષા કરવાની ધમકી આપવાથી તેણે સત્ય વાત કહી દીધી સાચી વાત જાણી એટલે સોને રાણાને થાપ આપવા વિચાર કર્યો, તેથી રાણાએ બ્યારે વચ્ચે આબૂણણુ મોકલ્યા, ત્યારે તે બધા ફેટી દઈને લાવનાર સાથે કહાવ્યું કે:-

૧ એ ફુહાનું પાઠાતર નીચે મુજબ છે -

“બાધી મૂઠી લાખ, ઉઘાડી વા ખાય,

“હલામણુ ફુહો પાલટ, સોન શિયા ઘેર જય-

‘ સુડિ બર્થો શણુગાર, મને શિયાનો શોભે નહીં,
“ હલામણુ બરથાર, શિયો અમારો સાસરો.

આ હકીકત શિયાને પહોચતા એ કોધે બરાથો. આમા હલામણુનો હાથ હશે એમ ધારી તેને બોલાવી દેશવટો દીધો. હલામણુ આગા માથે ચઢાવી, પરંતુ જતા જતા સોનની દાસી સાથે સદેશો મોકલ્યો કે—

“ દેશવટો દરાર, સાચો દીધો, શિયે જેઠવે,
“ હવે જઈ બણુને જુહાર, હાથે ગયો હલામણુ.

સોનરાણી આ સામળી ખોલી કે —

“ ઉતારો અગાર, મને જતા લાગે જેઠવો,
“ મારી ઉરમા માર, કંયા હાથ્યો ગયો હલામણુ ?

આ માઠા બનાવથી એ બેશુદ્ધ થઈ ગઈ ને બ્યારે રાણા તરફથી માણસ એની પાસે ઉત્તર લેવા આવ્યો ત્યારે મહા મહેનતે દાસીઓએ એને શુદ્ધિમા આણી એણે એક ઝોરડામા બરાઈ ગણાના માણસને મળવા ના કહી, ને કહાવ્યું કે, “ હવે પુત્રવધૂ પર નજર નાખવી રાણાને જાણે નહીં.” રાણાને તો વધારે ચુસ્તો ચઢ્યો ને પોતે બળ વાપરવા તત્પર થયો. એવામાં ખપ્પર આવી કે સિંધીઓએ સરહદપર હક્કો કર્યો છે તેમને મારી હઠાવવા રાણાએ જાતે આવવું આ અણુધાર્યા પ્રસંગથી એનું ધાર્યું ધૂળ થયું. સોન કુવરીને કેદમા રાખવાનો હુકમ આપી એ ચાલ્યો ગયો. એના મયા પછી સોનકુવરી દેરામા દર્શન કરવાને બહાને શહેર બહાર નીકળી. થોડે દૂર જઈને એણે તથા દાસીએ મળી ગાડી હાકનારને પૂરો કર્યો ને દાસીએ તેની જગાએ બેસી હાખા બણી હાકી ચૂંટ્યું.

આણી તરફ હલામણુ જે હાખામા પોતાની માસીને ત્યાં રહેતો હતો તેનું મન પણ સ્વસ્થ નહોતું વિયોગી વાલમની પેઠે એ વને વન બમણુ

કરતો ને કાલીદાસના પુરરવાની પેડે જુલો જુલો અને પક્ષિએ પક્ષિને પોતાની પ્રિયાના સમાચાર પૂછતો.

આ દુહા તેમના કૃષ્ણરસ માટે પ્રસિદ્ધ છે—

“વહાલા વિયોગી વાસ, અહીં શી અવગણે આવીએ?”

“બાણને મારી ભોયના, મને સંદેશો કાંઈ સોનને!

વાસ ઉત્તર દે છે—

“કાખો લઈ કવાડીયે, પછી ઝીક્યો ઝળુમાય ?

“લોઢે લેવાણો આજ, તેથી શુધ ન રહી સોનની ?

એક માછીને એ કહે છે કે—

“જાલીડા નાખને જાલ, મીઠા મેરામણ મઝે,*

“કરમ છે કપાલ, કે બોતરસે બરડે રથા ?

એનું મન વાળવા એની મારીએ એક સીધી સુંદરી સાથે એના લમ કરવા કશું પણ એણે સોન સિવાય કોઈપણ સ્ત્રી સાથે લમ કરવા ના કહી. મજબની આવી અસ્વસ્થ સ્થિતિમાં એ જ ગલમાં એક પથ્થરપર બેઠો હતો, તેની નીચેથી સાપ નીકળ્યો ને એને અશુરે કર્યો. તેનું ઝેર ચડવા માડ્યું એટલે હલામણુ સમજ્યો કે મારો અત આવ્યો છે મરતા મર્તા પણ પોતાની વાલીને ન મળાયું તેથી એ કહે છે કે—

“વળજે સોન સુજણુ, હું સુતો છેલ્લે સાથરે,

“પામી નથી તુ પ્રાણુ, અધ ઘડી આરામની.

“મનહર તારૂં મુખ, મેં જાણે અજાણે જોયું નહિ;

“આશા રહી ઉરમાં, શેને પામ્યો આ મતિ

૧ વિરોધ સારો પાઠ, “હલામણુના નામની” એવા પણ છે

હવે રાણાના મુલક છોડીને સોન અને ઝોની દાસીએ હાથે આવતાં આજ નગલમા ટીમણુ માટે મુકામ કર્યો હતો. ને દાસી માણી શોધવા નીકળી હતી. ફરતા ફરતાં જ્યાં હલામણુ બેશુદ્ધ થઈ પડ્યો હતો ત્યાં આવી, એને ઝોળખ્યો ને સમાજાર આપવા સોન પાસે દોડી. સોન ત્યાં આવી ને પોતાના પ્રીતમની આ દસા બેઠને બેશુદ્ધ થઈ ગઈ ધણી મહેનતે દાસીએ શુદ્ધિ આણી, પરંતુ એનો વિલાપ-હૃદયભેદક હતો.—

“હાયાની હદ માય, મે વહાલી વસ્તુ વિસારીયુ,
 “હૈડાકેરે હાર, જે હતો હલામણુ જેઠવો,
 “હાંપા ફુંગર હેઠ, મે હલામણુ હિ ચોળ્યો નહિ,
 “આશ્ચર્ય રહી અનેક, મને જેઠવો જોવાતણી.”

એને મરણુ પામેલો જાણીને એના શયને યોગ્યરીતે અગ્નિસસ્કાર કરવો પોતાની ફરજ જાણી, તેણે દાસીને નગલમા લાકડા બેગા કરવા મોકલી ને પોતે સતી થઈ, હલામણુની ચિતા સાથે બળી મરવા વિચાર કર્યો —

“હાયાની હદ માહે, આજ પીઠીબર્યો પોઠાડીઓ,
 “મીઠળ છૂટ્યા મસાણુ, હું હારી બેઠી હલામણો.
 “હલામણુને હિયે, ખોડ્ય ખડકીઆ,
 “હવે કરવા સ્વર્ગે સાથ, મારે બળવુ, બરડાના ધણી

સોન અને ઝોની દાસીના વિલાપ એ માર્ગેથી પસાર થતા એક મદારીએ સાંભળ્યો ને એ તેમની પાસે આવ્યો. હલામણુને તપાસતા એનામા હજી ચૈતન્ય છે ને એને બેઠો કરી શકાય એમ છે, એમ એને લાગ્યું મદારી પાસે સાપનો મ્હોરો હતો તે એણે સર્પદંશ પર લગાઓ. થોડીવારે હલામણુ શુદ્ધિમા આવ્યો સોનને તે સ્થળે બેઠને એને આશ્ચર્ય લાગ્યું ને આનંદ પણ થયો આ પછી એ બેના લગ્ન થયા ને થોડા કાળમા સ્ત્રિમાજીનુ પણ મૃત્યુ થયું, એટલે એ બંને પોતાને વતન જઈ સુખમા દિવસ નિર્જન કરવા લાગ્યા

“જેવી સોન સુન્નણ, તેવો હલામણ હીરસો,

“તન ખે એકજ પ્રાણ, જુગતે જુગતું જોડણ.

આ જ બરડાના કુગરોનો બીજો પ્રસંગ ઉજળી ને મેહાનો છે ઉજળી ચારણ કન્યા હતી ને કાઠીઆવાડમા ચારણી-ચારણ ઉજળી ને મેહો સ્ત્રી-દેવી જેવી પવિત્ર ગણાય છે ઉજળીના મનોવેધક સૌંદર્યની વાતો સાબળીને ધુમલીના મેહા જોડવાને એને એક વખત જોવાનું મન થયું, અને બનેએ એક બીજાને જોયા એટલે પરસ્પર ચિત્ત ચોટયા ધુમલીના રાણાએ ઉજળીને પરણવાનું વચન આપ્યું, પરંતુ રીત રીવાજ, રૂઢી શું છે તેનું જ્ઞાન આ રાજ કરતા એની પ્રભાને-ધુમલીના મહાજનને વધારે હતું. ચારણ કન્યાના-દેવીનાં લક્ષ, રાજપુત્ર સાથે થાય એ તેમને ધર્મનું ઉલ્લંઘન થતું જણાયું, તેથી ગમે તે માર્ગે આ લક્ષ અટકાવવા તેઓ તત્પર થયા ઉજળીને મળીને એક વખત મેહો પાછો વળતો હતો તે સમયે તેમણે એને માર્ગમા રોક્યો ત્યાં એક ધરડી ગાયને નિર્દયપણે એ લોકોને મારતા જોયા તે જોઈને રાજાએ તેમને આ ધર્મ વિરુદ્ધ કૃત્ય કરવાનું કારણ પૂછ્યું? ત્યારે ઉત્તર મળ્યો કે “અમારો રાજ ચારણ કન્યા પરણે તો હમે ગાયને મારીએ તેમા પાપ શેનું?” મેહાને પોતાની બૂલનું બાન થયું અને એણે ચારણ કન્યા સાથે લક્ષ નહીં કરવાનું મહાજનને વચન આપ્યું.

લક્ષ માટે નક્કી કરેલે દિવસે મેહા તરફનું તેકુ ન આવ્યું એટલે ઉજળીને ચટપટી થઇ ને એ ધુમલી મેહાને મળવા ગઇ; પણ મેહાને મળવાની રજા મળી નહીં ને ઉત્તર મળ્યો કે “મેહો તમારી સાથે લક્ષ કરશે નહીં” આથી એ ભ્રમહૃદય થઇ ને બાકીનું જીવન એણે ભક્તિ ને સેવામાં વ્યતીત કર્યું. એમના પ્રેમની અને ઉજળીના પ્રત્યાનુરાગની ધીમે ધીમે વિકસતી ભૂમિકાઓ દર્શાવનારા ઘણા દ્રશ્ય છે મેહાને એ સંદેશ મોકલે છે કે —

“હતું અને હારવીલું, મોતી મહા દરિયે,
 “કાળો પહેરી કાઝ, અમને સાચર શોધવો પડ્યો
 “મેહની મેડી હેઠ, ઉભી અરદાસા કરા,
 “મોહુ દેખાડને મેહ, જીવતા રહીએ જેઠવા
 x x x
 “આબપરેથી ઉતરી, ચારણુ ભૂખી છે,
 “ક્યા જાઉં જેઠવા, મોરી મત મુંઝાણી છે
 x x x
 “મુઝવ મે, હમને, જાડે જળ ઉતારીને,
 “અમ મરતે તુને, જસ નહી આવે જેઠવા

આ કરણુ વિનતિનો મેહાએ ઉત્તર વાળ્યો કે —

“ચારણુ એટલા દેવ, જોગમાયા કરી જાણીએ,
 “ચારણુથી મન મજે, ખૂડે ખગડાનો ધણી

ઓધો જામ અને હોથલદે પદમણી, લાખો અને ફલાદે, આ જે મુગલના પણુ આવજ પ્રમોના દુહા છે

અગીઆરમા શતકમા પાટણુના સિદ્ધરાજે જેનો પરાજય કર્યો હતો
 તે જુનાગઢના રા' જેગારની રાણી રાણકદેવીના ધૈર્ય
 રાણકદેવી ને અને સાહસ ઇતિહાસમા પ્રસિદ્ધ છે. બાણેજના
 રાખેગાર દગાથી જેગાર મરાયો ને રાણકદેવીને સિદ્ધરાજ
 પોતાની સાથે બળાતકારે લઈ જતો હતો, પરંતુ
 વઢવાણુ આગળ આવતા એ રાણી સિદ્ધરાજની આજ્ઞા લઈને સતી થઈ

પોતાના સ્વામીની ને ગીરનારની પ્રજા સામા એના મુખેથી બોલાયલા દુહા ધણી ઉત્કૃષ્ટ અને અમકદાર છે એ દુહાના દર્શાવ —

- ૧ “ માણેરા મ તું રાય, મ કર રાતી આખડી,
“ કુળમાં લાગે ખોશ, મરતા મા ન સભારીએ
- ૨ “ ઉતર્યા ગઢ ગીરનાર, તન આબુ તળાટીએ,
“ વળતા ખીજ વાર, દામો કંઠ નથી દેખવો.
- ૩ “ હંચો ગઢ ગીરનાર, વાદળથી વાતું કરે,
“ મરતા રા’ ખે ગાર, રડાપો રાણુદેવડી,
- ૪ “ માર પાટણ દેશ, પાણી વિના પૂરા મરે,
“ સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડા સેજળ પીએ
- ૫ “ વાયુ વાય સવાય, વાયે વેળુ પરજળે,
“ હોમો ત્યા સિધરાજ, સત જોવા સોરઠિયાણીતું

રા ખે ગારના કુળનો રા મહાનિક,—જેણે નરસિંહ મહેતાનું સત જોવા
એને કષ્ટ આપેલું તેજ,—પ્રજા પ્રત્યેના પોતાનો ધર્મ
રા મહાનિકનું જુલો જઈ, પ્રજાને પોતાના સતાન ગણવાને બદલે,
હુબાંધ્ય નાગમાઈ નામે ચારણુ સ્ત્રી પર બળાત્કાર કરવા
તત્પર થયેલો, આ નાગબાઈએ એને નીચે પ્રમાણે શાપ
દીધેલો ને એના વચન ખરા પડ્યા, દારણુ ઇ સ ૧૪૭૩ મા મહમ્મદ
બેગડાએ જૂનાગઢ પર ચઢાઈ કરી અને રા મહાનિકને મુસલમાન થવું પડ્યું.

- “ ગઢ ગરવાના રાજ, મતાપી ચારણુ પામીશ નહીં,
“ કાયા ચાશે કોઠણી, મુ સભારીશ મહલીક,
x x x
“ દરવાજે દરવાણુ, રાહના રહેશે નહિ,
“ ભમતો માગીશ બીખ, મું સંભારીશ મહલીક,
“ ઝાલરના ઝણુકાર, રખ સભળાશે નહીં,
“ મુલ્લા પઢશે નમાજ, મુ સભારીશ મહલીક,

x x x

“પોથી ને પુરાણ, ભાગવતે બળશો નહીં,
“કલમે પઢશે કુરાન, તે દી મુ સંભારીશ મહલીક

પિતાશ્રય મનાતા રાજાએ પોતાની રૈમત (સ્ત્રી) પર અળાતકાર કરવા
ધારણું, ને તેથી તેની કઠબલી આતરડીએ કાઢેલા સદરહુ ઉદ્ધાર એવાં
હુષ્ટ કૃત્ય કરવાને તત્પર થયલા રાજાએ પ્રતિ ચેતવણી રૂપે હજી પણ
ટાંકવામાં આવે છે

આજ પ્રમાણે તૂટક દુહાઓમા એભલવાળો, જેડોવાળો, ઉગોવાળો,
ખેતો મકવાણો આદિ અન્ય સાહસિક વીરોના
અન્ય સાહસિક પરાક્રમ ચિરમરણીય કરવામાં આવ્યા છે રાજા-
વીરોનાં પરાક્રમ તોની જાણા અને પરમાર જેવી શ્રેષ્ઠ અને પ્રસિદ્ધ
જાતિઓના સાહસ અને શૌર્ય પણ આ અપ્રસિદ્ધ
અજાણ કવિઓની કલમે ગળવી મૂક્યા છે

બગતના ઉપનામથી પ્રસિદ્ધ થયલા કોઈ કોઈ
ઉપદેશાત્મક અને ખેડુતોના ગ્યેલા ઉપદેશાત્મક દુહાના તો બહારના
નીતિ સંબંધી દુહાઓ: બહાર આ સાહિત્યમા પડેલા છે. એ દુહાના મંથનો-
માથી માત્ર નીચેના ત્રણેક દૃષ્ટાંત રૂપે આપ્યા છે

- ૧ “આશા ઉડી ખાડ, પહાડથી પૂરાય નહીં,
“હેમ મેર સમ હોય, તોયે મન માને નહીં
- ૨ “દેશમા ઢઢેરો ફેરવો, પ્રીત મ કરશો હોય,
“કરો તો કાળજ આપજો, (નકી) નિત વરઝોળા હોય
- ૩ “ધૂતા હોય સલક્ષણા, વેસ્મા હોય સલજજ,
“ખારાં પાણી નિર્મળા, એ ત્રણ ચીજ અકળજ.

પણા દુહામાં કાઠીઆવાડના સુદિસા દર્શનું અને ત્યાના બરવાડ, ગોવાળ,
સ્પારી, ચારણ વિગેરે લોકવર્ગનાં જીવનનું સ્પષ્ટ સૂચન છે

બડળીવાડ્ય તે કુદરતમાં થતા ચોક્કસ ફેરફારોપરથી હવાની અને
વિશેષે કરીને ચોમાસાની સ્થિતિના સંબંધમાં બડળીએ
બડળોવાક્ય. કાઢેલા વર્તારા છે બડળી એ મારવાડના પ્રસિદ્ધ જોશી
હુદાદની એકની એક પુત્રી હતી, અને પોતાને પુત્ર
નહી હોવાથી હુદાદે પોતાની પુત્રીને જ્યોતિષ શીખવેલું. “બડળીવાક્ય”
તે ખેડુતોનું તો પુરાણજ છે અમુક માસમાં અમુક દિવસે હવાની સ્થિતિ
અમુક પ્રકારની રહે તેના પરથી ચોમાસા સારૂ નીવડશે કે નબળું તેના એમાં
વર્તારા કાઢ્યા છે વેદાંતના સૂત્રો જેવાજ આ સૂત્રો પણ સક્ષિપ્ત અને
નિશ્ચિત છે ખગોળી સાહિત્યમાં ખગોળર આના જેવાજ “બારમાસી”
નામે સમૂહ છે. બડળીવાક્યના દર્શાવેલ -

- ૧ “ શ્રાવણ પહેલા પાચદીન, મેહ ન માડે આળ,
“ પિયુ પધારો માળવે, હમે જશુ મોસાળ
- ૨ “ પૂરવ તાણે કાચળી, જો આશમતે સર,
“ બડળી વાયક એમ બણે, રૂપે જમાડું ફર.*
- ૩ “ શનિ આદીતા મગળા, જો પોદે જદુરાય,
“ ચાક ચઢાવે મેદની, પૃથ્વી પરસે થાય

(કરકે પાજ બધાય.)

* આને મળતીજ અગ્રેજીમાં કહેવત છે કે --

“ A rainbow in the morning,
“ Is a shepherd's warning
“ A rainbow at night,
“ Is a shepherd's delight

બડળી વર્તારા સાચા છે કે ખોટા તેનું જેમણે નિરીક્ષણ કર્યું છે તેમને
 એ બધાજ લગભગ સાચા લાગ્યા છે આ વાક્યો-
 બડળી વાક્યના ભાના ચોમાસાના વર્તારા, બહુ લાખા સમયના
 યથાર્થતા અનુભવ અને નિરીક્ષણનું પરિણામ છે અને આખા
 કાઠીઆવાડના ખેડુતો આ વાક્યોપર સહજ જ લક્ષ
 આપીને પોતાની ગણતરીઓ બાધે છે એ દૂહાનો મગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામા
 આવ્યો છે, પરંતુ સંશોધનકારને અભાવે એમાના ધણા અસ્પષ્ટ-સમજી ન
 શકાય એવા છે અને વિવિધ પાટોને લીધે કયો પાઠ મૂળ છે તે ગોઠી
 કાઠવું બહુ મુશ્કેલ છે વાયુચક્રશાસ્ત્રના અભ્યાસી અને કાઠીઆવાડના ગ્રામ્ય
 શબ્દોના જાણકાર તરફથી “બડળી વાક્ય” સંશોધન થઇને પ્રસિદ્ધ થવાની
 બહુ જરૂર છે આમ થવાથી જનસમૂહપર મોટો ઉપદાર થશે

ગાય અથવા બકરા ચારતા ચારતા, નદી અથવા ઝરા-ઝરણુને સામ-
 સામે કંઈ ઉભા રહી, રાધાકૃષ્ણની તૃતીયા લીલાના દુહા, એક કાઠાવાળો
 રાધાનો દુહો બોલતો હોય તો સામેવાળો કૃષ્ણના
 દુહા સાંભળવાથી દૂહામા ઉત્તર દે, એવી રીતે સામ સામે દૂહાઓ લલ-
 થતી અસર કારતા કાઠીઆવાડના ગોવાળ તથા બરવાડને જેમણે
 સાંભળ્યા હશે, તેમના હૃદયમાથી એ ચિત્ર, એ
 સૌંદર્યમય ચિત્ર, કદી પણ બૂસારો નહીં પ્રદેશ ઝાડી અને વૃક્ષવૃદ્ધી બર-
 પૂર હોય, ઝરમર ઝરમર “મેહસો” વરસતો હોય અને કાવ્ય ગવાતી
 રથોપર કુદરતે સૌંદર્યને અનુકૂળ લીલા વસ્ત્ર પરિધાન કર્યા હોય ત્યારે જ
 આ સ્થિતિમા અનુભવાતી રમણીયતાના દર્જન થાય એ દુહા લલકારનારા-
 ઝોના અભણપણને લીધે કાવ્યનો રસ સમજવામાં ભોડોને કાઠપણ ન્યૂનતા
 આવતી નથી. આ કદરથ સાહિત્ય, ભિન્નભિન્ન દષ્ટિએ ધણુંજ અમૂલ્ય હતા,
 હજી સુધી છપાયું નથી.

આ પુસ્તક માટે નીચેના ગ્રંથોની સહાય લેવામાં આવી છે.

- ૧ ગુજરાત રાજસ્થાન
- ૨ રા. મચેરજી કેકેબાદ કૃત “ ગુજરાતી વ્યાકરણ. ”
- ૩ રા. શાપુરજી કૃત “ ઇંગ્રેજી ગુજરાતી ડિક્શનેરી
- ૪ મીરજી મહમદ કાઝીમ અને નવરોજી ફરદુનજી કૃત. ઇંગ્રેજી ગુજરાતી ડિક્શનેરી ”
- ૫ બુદ્ધિપ્રકાશના કેટલાક અંકો
- ૬ નર્મ કોશ
- ૭ ‘સાહિત્ય રત્ન’-રા. ઇ. પ્રા. ખાન સાહેબ તથા રા. નરહરી ત્રાવકલાભનું.
- ૮ જ્ઞાતી પૃ. કા. કૃત ‘ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ’
- ૯ કવિ દલપતરામનું કાવ્ય દોહન.
- ૧૦ પ્રાચીન કાવ્યમાળાનાં બધાં પુસ્તક
- ૧૧ ટોડ રાજસ્થાન
- ૧૨ રાયચંદ્ર જૈન કાવ્યમાળા
- ૧૩ બ. કા. દો. ગ્રંથ ૧ થી ૮.
- ૧૪ દયારામની સંપૂર્ણ જીવનકથા રા. શૈલ કૃત.
- ૧૫ ગ્રેમાનદ વિષયે વસત અને ખીજા માસિકોમા લખાયેલા લેખ.
- ૧૬ મીરાબાઈ ” ”
- ૧૭ અખા ” ”
- ૧૮ વીન્સેટ સ્મીથ કૃત “ Early History of India.
- ૧૯ રા. દત્તકૃત “ Hand-book of Bengali Literature.
- ૨૦ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના અહેવાલો
- ૨૧ ફ્રેઝર કૃત “ Indian Literature ”
- ૨૨ રા. દેરાસરી કૃત “ સાહીના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.”

- ૨૩ સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયના કવિઓપર લખાયેલા ‘ગુજરાતી’ના તા. ૨૧-૨૮ જુલાઈ સને ૧૯૧૨ ના અંકો
- ૨૪ જૈન શ્વે. કોન્ટ્રેન્સ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલી જૈન ગ્રંથાવલી
- ૨૫ રે. ડા. સ્કોટનું “ગુજરાતી કવિતા” પરનું ઇંગ્રેજી ભાષણ.
- ૨૬ ઈન્નેશ અફ સેનનું “History of Bengali Language & Literature” નામક પુસ્તક.
- ૨૭ “હલામણુ જોડવા” પર રા. જુગતરામ પડ્યાએ સને ૧૯૧૩ના જાનેવારીના “સી જોધ”માં લખેલો લેખ—
- ૨૮ રા. કહાનજી ધરમશી કૃત “કાઠીઆવાડી સાહિત્ય” પ્રથમ ભાગ—
- ૨૯ જૈન શ્વે. કોન્ટ્રેન્સના સને ૧૯૧૩ ના માર્ચ એપ્રિલના અંકો જેમાં સહજત કવિ નર્મદ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાપર લખેલા લેખ આપવામાં આવ્યા છે તે
- ૩૦ ગુજરાતી પ્રેસની “નરસિંહ મહેતા કૃત કવિતા”
- ૩૧ સહજત રા. ઇ. સુ. દેસાઈએ સને ૧૮૮૭માં પ્રસિદ્ધ કરેલી ગુજરાતી કવિઓની યાદી.
- ૩૨ ગુજરાત વ. સોસાયટીના પુસ્તકાલયમાંની હસ્તલિખિત પ્રતો અને પુસ્તકોની યાદી (૧૮૮૬)
- ૩૩ યુદ્ધિપ્રકાશના અંકોમાં ઈ. સ. ૧૯૧૩-૧૪માં પ્રસિદ્ધ થયેલી ગુ. વ. સો. માની હસ્તલિખિત પ્રતોની યાદી
- ૩૪ ઇટલીના ડા. ટેસીટોરીએ ઇ. સ. ૧૯૧૪ના ફેબ્રુઆરી માસના ઇન્ડી-અન એન્ટીકવારીમાં જુની પાશ્ચિમાસ રાજસ્થાની, તેમાં પશુ વિશેષે કરીને મારવાડી, ગુજરાતી અને અપભ્રંશના વ્યાકરણપરની નોંધ
- ૩૫ અપ્રસિદ્ધ ગુજરાતી ગ્રંથો (નડીઆદમાંથી અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયું નહોતું)
- ૩૬ બ્રીઅરસનનું “Linguistic Survey of India” પ્રથમ ભાગ.

નોંધ.

૨। ચીમનલાલ દલાલ જેઓએ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની દિક્ષામાં પ્રસંધાપાત્ર કામ કર્યું છે તેઓએ આ પુસ્તકના ચોથા પ્રકરણમાં જણાવેલા ત્રણ કવિઓ ઉપરાંત એક કવિ જેના કાવ્યમાં રસ અને આવેગ અને છે તેની શોધ કરી છે કવિનું નામ ગણપતિ, એના પિતાનું નામ નરસા, માતિએ કાયસ્થ અને ભરૂચ પાસેના આમોદનો રહેવાસી હતો. કવિતામાં વાર્તા લખવાનો વિચાર સામળ પહેલા એને સૂર્યો હતો એણે “માધવાનળ કામકડળા દોઝક” નામે વર્ણનાત્મક કાવ્ય પદ્યોસે દુહામાં લખ્યું છે સ ૧૫૭૪ (ઈ સ ૧૫૧૮) સામળ કરતા એની શૈલી વધારે સુંદર છે અને તે સમયના રીતરીવાજપર આ કાવ્ય સારો પ્રકાશ પાડે છે. કુશળલાભ વાચક નામે એક બીજો જૈન સાધુ કવિ પણ સ. ૧૬૧૬ ઈ. સ ૧૫૬૦ માં થઈ ગયો છે ને તેણે “મારૂંદોલા ચોપાઈ” તથા બીજા ગ્રંથો લખ્યા છે આ વાર્તા “માધવાનળ કામકડળા રાસ” નામ આપીને એણે પણ લખી છે આ અને કાવ્યો પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષામાં લખાયા છે અને તેથી પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વાર્તા લખનાર તરીકે સામળ એકસોજ તેમજ પહેલો પણ નથી, એટલું જ નહીં પણ એથી એવું પ્રમાણ મળે છે કે આ પૂર્વગામી કૃતિઓ પોતાની કવિતા રચવા માટે એને સાધન-ભૂત થઈ હશે એમ પણ કહી શકાય.

સૂચિપત્ર.

અખો-૪૭

„ એતુ બાળજીવન-૪૭

„ જૂના ગુનેા મેળાપ-૪૯

„ એનો સાધુ સંન્યાસીઓ વિષે
અભિપ્રાય-૫૦

„ એતુ ગૂઢ તત્ત્વગાન-૫૦

„ પાપ હતુ પ્રગટ કરવુ-૫૧

„ સસારતુ મિથ્યાપણુ-૫૧

„ એની શૈલી-૫૧

„ એની યાત્રા-૫૩

„ અક્ષર્માં એકમ-૫૩

„ ભાષા વિષે વિચાર ને દર્શાવત-૫૪

„ છંદશાસ્ત્રતુ અગ્નિ-૫૫

„ સાહિત્યે મહત્ત્વ કરેલો નવો
માર્ગ-૫૫

અપભ્રંશ-૯, ૧૦

„ કાવ્યના દર્શન ૧૭

અનુનગીતા-૧૧૫

અલીખાન-૧૩૮

અશ્વમેધ-૧૧૨

અસ્પદિયાર નામેહ્-૧૧૯

આધારમટ-૧૧૪

આનંદધન-૧૧૫

ઉજળી ને મેહો-૨૧૬

ઉદયરત્ન-૧૩૮

ઉદ્ભવગીતા-૧૬૮

ઉદ્યમ કર્મ સંવાદ-૯૪

ઓખાહરણ-૬૯

કચ્છી-૪

કબ્જેડાનો ગરબો-૧૨૫

કળિકાળનો ગરબો-૧૨૪

કળિયુગનો ધર્મ-૧૩૬

કાઠિયાવાડી સાહિત્ય-૨૧૦

„ એના લક્ષણ-વિશેષ-૨૧૦

કાદબરી-૪૧

કાન્હડે પ્રબંધ-૪૩

કાફીઓ-૧૪૪

કામાવતીની કથા-૧૧૦

કાળીદાસ-૧૦૮

કૃષ્ણાખાઈ-૧૩૬

મમાન આરોહ-૮૨

મીરધર-૧૫૭

„ એના મ યો-૧૫૮

ગુજરાતની ઐતિહાસિક નેધિ-૧

ગુજરાતની ચતુર્દિશા-૪
 ગુજરાતી-૧
 „ એના પેટા વિભાગો-૪
 „ એનો પ્રચાર-૫
 „ એનું ભાષાસ્વરૂપ-૫
 „ એની લિપિ, જોડણીને ઉચ્ચાર-૬
 „ લખવાની રીત-૮
 „ ભાષાની ઉત્પત્તિ-૮
 „ એના ત્રણ યુગ-૧૦
 „ એના કેટલાક શબ્દો-૧૧
 „ એની પ્રાચીન સ્થિતિ-૧૨
 „ એનું મુસલમાની સમયનું
 સાહિત્ય-૧૩
 „ એનું જૈન સાહિત્ય
 (અપ્રસિદ્ધ)-૧૪
 ગુજરાતીનું અદ્ય મૂલ્ય-૫૯
 ગુજરાતી ગદ્ય-૨૦
 „ પ્રાચીન ગદ્ય-૨૦
 ગોપાળદાસ-૧૧૫
 ગોપાળ ગીતા-૧૧૪
 ગોવિંદરામ-૧૩૬
 ગૌરીબાઈ-૧૭૭
 ચડીપાઠ-૧૫૯
 ચાંબખા-૧૫૦
 છપ્પા-૮૦
 જરથોસ્તનામેહ-૧૧૯
 જીવરાજ શેઠની મુસાફરી-૧૪૧

જીવરામ ભટ્ટ-૧૪૧
 જૈન અન્ધકારો-૧૧૫
 જૈનભાડારો-૧૪
 જૈનસાહિત્ય-૧૪
 „ અપ્રસિદ્ધ સાહિત્ય-૧૪
 „ પ્રાચીન અથોને રાસાઓ-૧૬
 તવારીખે સોરઠ-૧૫૯
 તુલસી-૪૭
 „ એનું કુવાખ્યાન-૪૬
 ત્રિકમદાસ-૧૨૯
 ત્રિપાઠી, ગો. મા-૯૨,
 „ એમનો સામળ વિશે અભિ-
 પ્રાય-૯૨
 થાળ-૧૫૦
 દયારામ-૧૭૭
 „ નું સાહિત્યમા સ્થાન-૧૭૭
 „ રહેણી અને અભ્યાસ-૧૭૮
 „ સ્વભાવ ને કાન્તિ-૧૮૧-૨
 „ રતનબાઈ સાથેનો સબ્ધ-૧૮૨
 „ તાતો સ્વભાવ-૧૮૩
 „ એમનો પ્રવાસ-૧૮૫-૬
 „ મહારાજે પ્રતિ અપ્રીતિ-૧૮૮
 „ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયપર આસ્થા-૧૯૦
 „ એમની નિર્ધનતા-૧૯૦
 „ એમનો શિષ્યવર્ગ-૧૯૦
 „ એમનો પ્રતિસ્પર્ધી-૧૯૩
 „ અતિમ મદવાડ-૧૯૫
 „ નિલકર્મ-૧૯૬

„ એમના અર્થો-૧૯૮
 „ એમની પ્રકૃતિ-૧૯૬
 „ હિદી અર્થો-૧૯૯
 „ એમના અર્થોના ત્રણ ભાગ-૨૦૦
 „ સુદીકાબ્ય સાથે મળતાપણું-૨૦૧
 „ શૃંગાર સખધી ખુલાસો-૨૦૩
 „ ભાષામા શ્રેષ્ઠતા-૨૦૬
 „ નવલરામે કરેલી તુલના-૨૦૬
 „ તુ મધ-૨૦૭
 દિવાળીબાઈ-૧૭૨
 , એના શુર-૧૭૩
 , એની યાત્રા-૧૭૩
 દુહા-૨૨૧
 દેવાનંદ-૧૭૦
 દેશીનામમાળા-૧૧
 દેવીદાસ-૯૭
 દેવીસ્વરૂપ-૧૨૩
 દારકાદાસ-૧૧૪
 દારકો-૧૨૭
 ધનદાસ-૧૧૫
 ધીરો-૧૪૩
 „ એની ગુરુભક્તિ-૧૪૩
 „ એની લોકપ્રિયતા-૧૪૩
 „ એના શિષ્યો-૧૪૪
 „ એની કાશીઓ-૧૪૪
 દ્રુવચરિત્ર-૪૬
 દ્રુવપ્રધાન-૧૨૭

નરભેરામ-૧૩૨
 નરસિંહ મહેતા-૩૨
 „ મહેતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ-૩૩
 „ આપદવચ્ચા-૩૩
 , દેડ સાથે હળવુમળવુ-૩૪
 , ચમત્કારો-૩૫
 „ એમનો ‘મહેતા’નો ચોરો-૩૬
 „ એમના અર્થો-૩૬
 „ પદોવિશે દત્તકથા-૩૬
 „ અર્થોના પ્રકાર-૩૭
 „ એમનો ને મીંગનો શૃંગાર ૩૮
 „ એમના ભક્તિના પદો ૩૮
 „ એમની કવિતાની લોકપ્રિયતા-૩૯
 „ એમના કવનનો આધ્યાત્મિક
 અર્થ-૪૦
 „ એમની શૈલી ૪૦
 „ સુદામા આપ્પ્યાન-૭૬
 નરસિંહ મહેતાના પિતાનું આદ-૧૧૪
 -૧૭૧
 નદરબાર-૫૮
 નવલરામ-૨૦૬
 નરહરિ-૧૦૨
 „ એની ગીતા-૧૦૨
 નાકર-૬૬
 „ એના અર્થો-૬૬
 નિષ્કુદાનંદ-૧૬૯
 નીરાંત ભક્ત-૧૪૫

„ એનો શિષ્ય વર્ગ-૧૪૬
 „ એની ભાષા-૧૪૬
 નેમીવિજય-૧૧૮
 પદ્મનાભ-૪૨
 „ કાન્હડે પ્રબલ-૪૩
 „ જૂની ભાષાની જાળવણી-૪૪
 પરચૂરણ કવિઓ-૧૬૧, ૬૨, ૬૩
 પુરીબાઇ-૧૭૬
 પેસોતન-૧૧૯
 પ્રથમ યુગનો અત-૪૪
 પ્રહલાદ આખ્યાન-૧૨૮
 પ્રાચીન મઘ-૨૦૭
 પ્રીતમ-૧૨૯
 „ એનો સંસાર-૧૩૦
 „ એના અર્થો-૧૩૦
 પ્રેમાનંદ-૫૫
 „ એમના ગુણ વિશેષ-૫૫
 „ એમને કવિત્વ પ્રાપ્તિ-૫૬
 „ કથા કહેનાર તરીકે-૫૮
 „ સામળ સાથે સ્પર્ધા-૫૯
 „ ગુજરાતી ભાષાપ્રતિ પ્રેમ-૬૦
 „ ભાષા સમૃદ્ધિ માટે ચોજના-૬૧
 „ સાહિત્ય મંડળની ચોજના-૫૯
 „ એમના અર્થો-૬૧
 „ કાવ્યના વિષયો-૬૩
 „ નરસિંહ મહેતાને લગતા કાવ્યો-૬૩

„ એમના કાવ્યનું નિરીક્ષણ-૬૭
 „ દશમ સ્કંધ-૬૭
 „ નળાખ્યાન-૬૯
 „ ઓખાહરણ-૭૦
 „ રણમય-૭૧
 „ સુદામા આખ્યાન-૭૪
 „ એમના દીકાકારોને જણાવેલા
 દોષો-૭૬
 „ અયોમા પોતા વિશે સૂચન-૭૭
 „ એમના નાટકો-૭૮
 „ નાટકો વિષે અર્થો-૭૯
 „ રસ અને અલકારમાં શ્રેષ્ઠતા-૬૬
 પ્રેમાનંદસ્વામી-૧૫૦
 „ એમનો યાળ-૧૫૦
 પુરાનપુર-૯૯, ૧૦૦
 ઓડાણો-૧૩૪
 બોપદેવ-૪૧-૪૨
 બાપુસાહેબ ગાયકવાડ-૧૪૭
 „ એમના રાજ્યા-૧૪૯
 „ હિંદુ મુસલમાનને સલાહ-૧૪૯
 અહ્લાનંદ-૧૬૬
 ભક્તિમાર્ગ-૨૩-૨૪-૨૫,
 ભડળી વાંચ્ય-૨૨૦
 ભાગવત-૪૧, ૧૧૧
 બાણદાસ-૧૨૭
 બાલણ-૪૦
 „ એનું નળાખ્યાન-૪૧

બિનમાળ—૧

ભીમ—૪૨

બોલો ભક્ત—૧૫૧

„ એના આળખા—૧૫૨

„ એનું સેલેયા આપ્યાન—૧૫૨

„ એની હોરીઓ—૧૫૩

„ એની શૈલી—૧૫૫

મહામોહના—૮૫

મનોહર સ્વામી—૧૫૫

મંજુકેશનદ—૧૭૦

મહીનાના કાવ્ય—૧૪૧

માણુભટ્ટા—૫૭

માધવદાસ—૧૪૧

મોરે—૬૪

મારવાડી ભાષા—૪

મીરાબાઈ—૨૭

„ એના જીવન પ્રસંગ—૨૮

„ એના પદો—૩૦

„ એના પદના લક્ષણ—૩૧

મુક્તાનદ—૧૬૭

„ નો સંસાર લાગ—૧૬૮

„ ના ગ્રંથો—૧૬૮

મુકુદ—૬૬, ૮૭

મુખાવબોધ ઔકિતક—૨૦

મુસરી—૧૦૧

„ એનો ધર્મિર વિવાહ—૧૦૧

મુજીભટ્ટ—૧૭૧

મુસલમાની સમયનું સાહિત્ય—૧૩

રખીદાસ—૮૧

રણુછોડજી દિવાન—૧૫૮

„ એમના ગ્રંથો—૧૫૮

રણુછોડ ભક્ત—૧૫૮

રતનજી—૧૧૫

રતનખાઈ—૧૮૨

રત્નેશ્વર—૧૧૦

„ પુરાણીઓ સાથે ઝગડો—૧૧૧

„ એમનો સ્વભાવ—૧૧૨

„ એમના ગ્રંથો—૧૧૨

રત્નો—૧૪૧

રાજસૂય યજ્ઞ—૧૫૮

રાજાઆ—૧૪૮

રાણુકદેવી રાખેગાર—૨૧૭

રા'માડલિક—૩૫, ૨૧૮

રામાયણ—૧૫૮

રાસલીલા પ્રસંગ—૩૨

રાસા—૧૧૬

રૂઝિમણીહરજી—૮૮

રૂઝદામન—૨

લાટ—૨

વલ્લભ—૧૦૨

„ પિતા (પ્રેમાનંદ) માટે પક્ષપાત—૧૦૨

„ ઉદ્ધત સ્વભાવ—૧૦૨

„ સામળને માલિપ્રદાન—૧૦૩

- „ એના અથો-૧૦૫
 „ એની કૃષ્ણવિદી-૧૦૪
 „ દુઃશાસન રધિરપાન આખ્યાન-૧૦૫
 „ યક્ષ પ્રમોત્તર-૧૦૬
 „ કુતી પ્રસન્નાખ્યાન-૧૦૭
 „ મિત્ર ધર્માખ્યાન-૧૦૮
 „ સામળપર આક્ષેપ-૧૦૭
 „ ચંદ્રારોટપર આક્ષેપ-૧૦૭
 „ એની આકાક્ષા-૧૦૮
 „ શુન્દરાતી ભાષા વિષે અભિ-
 પ્રાય-૧૦૯
 વલ્લભ ઝગડો-૧૦૩
 વલ્લભભટ્ટ-૧૨૩
 „ એના ગરબા-૧૨૪
 વત્સરાજ-૪૫
 „ એના અથો-૪૫
 „ એની રસમજરી-૪૫
 વસ્તો-૪૫
 „ એનું શુકદેવ આખ્યાન-૪૫
 „ એનું સુભદ્રાહરણ-૪૫
 વિષ્ણુદાસ-૯૯
 „ એના અથો-૯૯
 વિવેક વલ્લભરો-૧૪૧
 વિશ્વનાથ જાની-૧૦૦
 „ એનું નરસિંહ મહેતા ચરિત્ર-૧૦૦
 „ એની ખીમની લકાધ-૧૦૦
 વીરજી-૧૧૦
- „ એના અથો-૧૧૦
 „ એનું સુરેખાહરણ-૧૦૩
 „ એની વિદ્વતા-૧૧૦
 વીરવિજય-
 વીરાધનામેહ-૧૧૯
 વૈષ્ણવ મહારાજો-૪૮, ૧૮૮
 શિવદાસ-૯૯
 „ એના અથો-૯૯
 શીલવતીના રાસ-૧૧૬
 શિવવિવાહ-૧૩૫
 શિવાનદ-૧૩૨
 શુકદેવ આખ્યાન-૪૫
 શ્રીધરચર્મા-૧૦૧
 „ એનું ગીરી ચરિત્ર-૧૦૧
 સતસૈયા-૧૯૯
 સતી ગીતા-૧૬૮
 સરસ ગીતા-૧૩૦
 સહજનદસ્વામી-૧૪૨
 સામળભટ્ટ-૮૦
 „ એમના છંદા-૮૦
 „ એ પુરાણ કહેનાર-૮૧
 „ એમની પ્રતિમા-૮૧
 „ રખીદાસનો આશ્રમ-૮૨
 „ એમના અથો-૮૩
 „ અથોનું લક્ષણ-૮૩
 „ સ્ત્રીજાતિ માટે અભિપ્રાય-૮૩
 „ મદનમોહના-૮૫
 „ પોતા વિશે અભિપ્રાય-૮૫

„ પ્રેમાનંદ સાથે મુકાબલો-૯૨	„ સોલંકીઓ-૩
„ રા ત્રિપાઠીનો એમને માટે	સ્વામીનારાયણ ૫ થ-૧૬૪
અભિપ્રાય-૯૨	„ એ ૫ થના કવિઓ-૧૬૫
„ એમના સ્ત્રીપાત્રો-૯૪	શ્રી કવિઓ-૧૭૧
„ ઉદ્યમકર્મ સવાદ-૯૪	હરિદાસ-૧૧૩
„ શરસી ને હિંદી જ્ઞાન-૯૫	„ એના ગ્રંથો-૧૧૪
„ સામાન્ય કવિઓ-૧૬૦	હરિદાસ-૧૩૫
„ સીતાજીની કાવ્યળી-૧૭૬	હરિમત-૧૫૯
„ સીઆવક્ષ નામુ-૧૨૦	હરિશમ-૧૫૯
„ સુદામા આખ્યાન-૭૪, ૭૬	હલામણુ જેઠેનો ને સોનરાણી-૨૧૧
„ સુરેખાહરણ-૧૦૩, ૧૧૦	હસ્તામલક-૧૨૭
„ સેલેયા આખ્યાન-૧૫૨	હારમાળા-૩૬
„ સોમનાથ-૩	„ તેનો પરચો-૩૫
	હોરીઓ-૧૫૩

આત્મારામ એ. બાર્ડનર.

